

Schimbarea la față.

Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava.

Modul în care și-a conceput Mitropolitul Varlaam partea a treia a Cărții românești de învățătură, intitulată în sumar *Praznicele lunilor preste an, împărătești și a svenți mari*, îl așează pe un loc de data asta radical deosebit de ceea ce găsisese în izvoarele și modelele sale. În istoria propovăduirii cuvântului dumnezeiesc, structura dată acestei a treia părți era o noutate absolută.

Autorul Cărții românești de învățătură și-a gândit această parte ca pe operă de sine stătătoare, dându-i și o nouă numerotare în cartea sa, ceea ce nu poate fi întâmplător. E ceea ce ne-a și determinat să-l urmărim, dacă nu în ediția textului, măcar în acest comentariu, căruia la rândul nostru i-am dat o nouă numerotare, atât a paginilor cât și a notelor.

Concepându-și această parte a cărții sale de învățătură ca o succesiune și în același timp îmbinare de texte pentru „Praznicele Împărătești” cu textele consacrate sfinților, toate așezate în ordinea stabilită de Biserică, de data asta Mitropolitul Varlaam a adoptat fără nicio excepție modul expositiv, narativ și unitar, părăsind atât exegeza textelor evanghelice pentru care avusese drept model *Omiliarul bizantin*, cât și împărțirea predicii instituită de Kiril Trankvilion-Stavrovețki după modelele occidentale. A rezultat astfel cea mai specific-literară, scriitoricească parte a cărții sale, aceea care i-a și câștigat – determinându-i să-l recunoască – pe Ioan Alexandru, pe Nicolae Manolescu încă de la prima ediție a *Istoriei critice a literaturii române*¹ și pe Valeriu Anania în calitate de dublu confrate, de condei și de rang ierarhic².

Faptul că nici G. Călinescu (desigur grăbit să-și ducă la capăt marea sa istorie

¹ *Istoria critică a literaturii române*, I, București, Editura Minerva, 1990, p. 33-36.

² Valeriu Anania, Varlaam, contemporanul nostru, în *Opera literară IX. Publicistica*, vol. 2, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2008, p. 224.

și neavând la dispoziție atunci nici măcar ediția Byck) și nici Mihai Zamfir (care însă dispunea și de această ediție și de cea de la Chișinău din 1991) n-au avut ochi pentru „întâiul mare scriitor de limbă românească”, sunt „accidente de parcurs” ce-i privesc personal. Oricum, sunt mult mai puțin grave decât derapajele lui Atanasie Popa et comp. și chiar Pandele Olteanu.

Simpla așezare a cărții Mitropolitului Varlaam lângă cele trei care i-au precedat și i-au servit drept modele și izvoare ne arată prin ce anume își ia distanță față de toate.

Dar mai întâi să lămurim despre ce este vorba în această ultimă parte a *Cărții românești de învățătură*, spre a evita repetarea în viitor a unor afirmații ce pun sub semnul întrebării pe cei ce le-au emis – totuși – în cărți cu pretenții.

Prin *Sărbători domnești* sau *Praznice împărătești* propriu-zise înțelegem „sărbătorile închinare persoanelor Sfintei Treimi și mai ales principalelor evenimente din viața pământească și activitatea Mântuitorului, ori din istoria Bisericii”³. Uneori sunt considerate astfel și Sărbătorile Maicii Domnului, iar în tipicul mănăstiresc al Sfântului Sava apar și cele două ale Sfântului Ioan Botezătorul și sărbătoarea Sfinților Petru și Pavel⁴.

O categorie aparte este reprezentată de sărbătorile Sfintei Cruci și de sărbătoarea Sfinților arhangheli Mihail și Gavriil.

În privința sărbătorilor sfinților, la cele ale „Sfinților mari” precum Sfântul Simeon Stâlpnicul, Sfântul Gheorghe, Sfântul Dimitrie Izvorătorul de Mir, Sfântul Nicolae, Sfântul Teodor Tiron din perioada Postului Mare, Sfântul Ilie, dintre care la Varlaam nu lipsește decât ultima (și există exemplare, precum cel din B.A.R. care a servit pentru ediția noastră, unde această lacună a fost

³ Ene Braniște, preot, prof., dr., *Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească*. Tipărită cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Justin, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București, Editura Institutului biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1985, p. 176. Vezi și Ene Braniște, Ecaterina Braniște, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*. Tipărit cu binecuvântarea Prea Sfințitului Laurențiu, Episcopul Caransebeșului, Caransebeș, Editura Diecezană Caransebeș, 2001, articolul *Sărbătorile*, p. 429-431; Arhimandrit conf. univ. dr. Vasile Miron, *Sărbătorile împărătești cu dată fixă în cinstea Mântuitorului. Istoricitatea, semnificația și importanța lor liturgică, religioasă și etnografică*, București, Editura Paideea, 2010, și *Sărbătorile împărătești cu dată variabilă și ziua Duminicii. Istoricitatea, semnificația și importanța lor liturgică, religioasă și etnografică*, Paideea, 2012; Preot Profesor Simeon Popescu, *Explicarea Evangheliilor duminicale și ale Sărbătorilor împărătești*, ediția a II-a, Bacău, Editura Bunavestire, 2008.

Un loc aparte în bibliografia problemei îl deține cartea preotului Boris Răduleanu (22.VII.1905 – 9.XII.1990) din satul Izvorești, jud. Orhei, care în 1960 a fost condamnat la 15 ani muncă silnică, fiind eliberat în 1964, când Gh. Gheorghiu-Dej odată cu *Declarația din aprilie* a luat cea mai importantă hotărâre: de a lichida comunismul de pușcărie impus de ocupația sovietică. Cartea *Semnificația marilor sărbători creștine. Predici, volumul I* a fost publicată postum de părintele Dimitrie Balaur, la Editura Bonifaciu, ajungând în 2006 la a patra ediție.

⁴ Ene Braniște, *Liturgica generală*, op. cit., p. 176-177.

completată de mână!), mitropolitul Moldovei a adăugat pe Sfântul Ioan cel Nou, adus la Suceava în 1415 de Alexandru cel Bun, și pe Sfânta Parascheva, primită în dar de Vasile Lupu de la Patriarhia Ecumenică în 1641, anul când s-a început tipărirea cărții.

Prin această concentrare de vieți de sfinți, așa cum am mai spus, el a depășit chiar pe Damaschin Studitul, care având cel dintâi ideea să introducă în cartea sa o seamă de vieți de sfinți, traducându-le în greaca vorbită și adaptându-le vremii sale, i-a servit autorului român și ca model și ca izvor.

Partea a treia a *Cărții românești de învățătură* nu este deci – cum s-a afirmat greșit nu o dată – o „culegere de vieți de sfinți”, ci această îmbinare de hagiografii cu predici pentru marile sărbători cu dată fixă ale Mântuitorului, Maicii Domnului, Sfintei Cruci, Sfinților arhangheli Mihail și Gavriil, Sfântului Ioan Botezătorul și Sfinților Petru și Pavel.

Prin selecția operată, prin modul cum a rânduit această succesiune de hagiografii, dar mai ales prin felul cum și-a redactat textele sale, autorul român s-a așezat pe un loc tot atât de inconfundabil ca al lui Damaschin Studitul și al lui Kiril Trankvilion-Stavrovetki. Statura lui nu este a unui modest talmăcitor al lor, ci a unui egal în orice istorie viitoare a predicii ortodoxe post-bizantine.

Așa cum am atras deja atenția în prima parte a lucrării noastre (vezi paginile 11-29) în *Omiliarul patriarhal bizantin* nu a existat niciun text hagiografic, și un asemenea text n-a apărut nici după completarea lui de către traducătorii slavi. Cu câteva excepții (la Înălțarea Sfintei Cruci, în Duminica sfinților strămoși, la 1 ianuarie, la Buna Vestire, la Adormirea Maicii Domnului) el păstrează structura de **tâlc al Evangheliilor**, completat apoi și cu pericopele în cartea lui Coresi și în edițiile ucrainene care i-au succedat (vezi în prima parte, paginile 20-25 din cartea de față).

Aceeași situație o găsim și în cartea lui Kiril Trankvilion-Stavrovetki. Deși acesta și-a împărțit-o în două, a doua parte, cu o nouă numerotare a filelor, nu se deosebește cu nimic de prima ca modalitate de elaborare a textelor, rămânând credincioasă schemei folosite și în prima parte.

Prima parte a lucrării ucrainene cuprinde predicile de la Duminica Vameșului și Fariseului până la Rusalii, urmate de cele 32 de duminici după Rusalii. La sfârșit găsim **свършеніе часті пръвои** – Sfârșitul părții întâi. S-ar putea ca să-i fi servit aici de model și autorului român, la care însă echivalentul părții a doua din cartea ucraineană este o operă cu totul deosebită.

Partea a doua are titlul scris mare, sub frontispiciul cu icoana Maicii Domnului ținând pruncul în brațe: **ПОВЧЕНІЯ ИЗБРАННА ВО(Т) С҃ТГО Б҃ГЛАІА**. Dedesubt, cu literă tot mare dar ceva mai mică, **НА ПРАЗНИКИ ГОСПОДЬСКІА И НА**, și în continuare, cu litera folosită de obicei pentru titlurile părților: **ПАМЯТИ**

нарочитыхъ сѣхъ оуго(д)никѡвъ Бжїихъ. [Învățături alese din Sfânta Evanghelie la Praznicele împărătești și la pomenirea sfinților de seamă slujitori lui Dumnezeu]. Dedesubt, în continuare cu aceeași literă твореніємъ тогожде трѡдолюбца – opera aceluiași iubitor de lucru.

Spre deosebire de partea a doua a *Cărții românești de învățătură* (de fapt a treia secțiune distinctă, ca și la Kiril Trankvilion-Stavrovețki), care are numai **21 de titluri**, dintre care **7 – deci numai o treime** – sunt hagiografii (Simeon Stâlpnicul, Cuvioasa Paraschiva, Sfântul Dimitrie, Sfântul Nicolae, Sfântul Teodor Tiron, Sfântul Gheorghe și Sfântul Ioan cel Nou), iar **5** sunt închinare Sfintei Cruci (1) Sfinților arhangheli Mihail și Gavril (1), Sfântului Ioan Botezătorul (2) și Sfinților Petru și Pavel (1), restul de **9** fiind consacrate Sărbătorilor Mântuitorului și ale Maicii Domnului, cartea ucraineană conține 40 de titluri⁵.

Dintre ele, **două** (1 și 2) sunt pentru începutul anului bisericesc (въ началѣ индикта), **două** ale Sfintei Cruci (8 și 9: în duminica dinaintea Înălțării și la Înălțarea Sfintei Cruci), **două** pentru Sfinții Arhangheli (12 și 13), **două** pentru Sfântul Ioan Botezătorul (30 nașterea – și 36 tăierea capului), **două** pentru Sfinții Petru și Pavel (31 și 32, inclusiv pentru „Soborul Sfinților 12 apostoli”), **două** la prăznuirea adormirii Sfântului Ioan Teologul (10 și 11), **unu** pentru Sfântul Arhidiacon Ștefan primul martir (21), **unu** pentru Sfântul Ilie (33) și **unul** pentru Sfântul Gheorghe (29), dar fără a fi vorba în vreun fel despre sfânt.

Dintre **sfinți** (cu excepția Sfântului Ioan Botezătorul și a Sfinților Petru și Pavel), **lipsește toți cei din Cartea românească de învățătură**. Dar avem în schimb pe Sfântul Ioan Bogoslovul, pe Sfântul Ilie, și pe Sfântul Ștefan Primul Martir, care lipsesc în cartea Mitropolitului Varlaam.

Pe primul plan autorul ucrainean a pus *Sărbătorile Domnești* și ale Maicii Domnului, dintre care nimic nu lipsește. Avem 1. *Buna Vestire* (28), 2. *Duminica sfinților strămoși* (15), **trei** titluri la *Nașterea Domnului* (16, 17, 18) și **două** în *Duminica după Naștere* (19 și 20), unul fiind despre copiii tăiați de Irod. **Unul** la *Circumciziune* (22) și **patru** ținând de *Botez*: unul dinainte (23), două la *Teofanie* (24 și 25) și unul în „duminica după luminare” (26). La *Întâmpinarea Domnului* este un singur text (27) și tot unul la *Schimbarea la față*. În total sunt 17 titluri și ne întâlnim cu aceeași practică pe care am constatat-o și în prima parte și de care Mitropolitul Varlaam a profitat pentru predica sa din Vinerea Mare: **de a consacra mai multe predici aceleiași prăznuiri**.

Sărbătorile Maicii Domnului nu au decât o singură lipsă: sărbătoarea consacrată Sfinților Ioachim și Ana, comasată însă prin titlu cu cea despre

⁵ Le-am numerotat pe sumar, unde lipsesc și trimitem în paranteză la numerotarea noastră.

Intrarea în biserică. Sunt prezente: *Nașterea* (7), *Intrarea în biserică* (14), *Buna Vestire* (28) și *Adormirea* (35), pe care le găsim și în *Cartea românească*.

Predicatorul ucrainean face așadar din această a doua parte a cărții sale continuarea și desăvârșirea primei părți, adăugând la sărbătorile cu dată schimbătoare absolut toate *Sărbătorile domnești*, pe cele ale Maicii Domnului și pe cele ale Sfintei Cruci, Sfinților Arhangheli, Sfântului Ioan Botezătorul, Sfinților Petru și Pavel, adăugând pe Sfântul Ioan Teologul, pe Sfântul Ștefan Primul Martir și pe Sfântul Ilie.

Este o lucrare fără precedent în toată istoria culturilor de limbă slavă, a tuturor popoarelor ortodoxe, și înscrie cultura ucraineană cu o realizare de seamă în întreaga istorie culturală a Europei Creștine.

În cuprinsul cărții sale, Kiril Trankvilion-Stavrovețki a inclus încă **patru** texte la început, imediat după cele două consacrate noului indiction. Ele nu țineau de calendarul sărbătorilor și erau dedicate pomenirii și laudei cuvioșilor adormiți, femeilor cuvioase și mucenițe, ierarhilor și păstorilor вселенскимъ, precum și o „laudă ierarhilor și teologilor, foarte frumoasă” în aceeași zi.

La sfârșitul cărții a mai adăogat alte patru titluri: o învățătură la sfințirea unei biserici nou-zidite, alta la tunderea în monahism, o a treia поученіе на шлюбѣхъ(ъ) вѣгда обрѣчается мужъ къ женѣ и та к немѣ, вл(ѣ)вєнїємъ ієреискхъ. Cuvântul шлюб este explicat prin „când se logodește bărbatul cu femeia și ea cu el, prin binecuvântarea preotului”.

Ultima este o cuvântare funebră на преставленіе вѣрного члѣка = la mutarea [din viață] a omului credincios, iar la sfârșit avem rugăciunea autorului: мѣтва тогожде трѡдолюбца о съвершенію сєа книги [Rugăciunea aceluiași iubitor de munca, de încheierea acestei cărți].

Și pentru această parte a doua avem același mod de prezentare: în două sau trei părți, ultima fiind „Învățătura morală”. Toate au titlu propriu. În toate cazurile în care găsim o pericopă evanghelică, ea este precedată de obișnuita *introducere* și acolo unde această pericopă se afla și în *Omiliarul patriarhal* din edițiile ucrainene care au adăugat-o, ea coincide.

Avem deci următoarea situație (notăm existența celor două părți cu 1 + 1, iar când se adaugă învățătura morală 1 + 1 + 1):

1. La indiction – introducere + pericopa din Luca, 4₁₆₋₂₂ ca și în *Omiliarul patriarhal* și la Coresi. 1 + 1

2. A doua la indiction – introducere (o pagină) fără pericopă, urmată de 1 + 1

3. La pomenirea preacuvioșilor. Amplă introducere urmată de pericopă pentru care trimite la Luca, zaceala 43, dar în realitate este Matei, 11₂₇₋₃₀. 1 + 1

4. **La pomenirea cuvioaselor și mucenițelor** – introducere, pericopă din Matei, 25₁₋₁₃ cu pilda celor zece fecioare și 1 + 1 + ПОХВАЛА ПРПДВНЫМЪ ЖЕНАМЪ И МЧНЦАМЪ = lauda preacuvioaselor femei și mucenițe.

5. **La amintirea sfinților ierarhi și păstori**, introducere, pericopă din Ioan, zaceala 36, 19₉₋₁₆ 1 + 1

6. În aceeași zi, **la ierarhi**, o predică fără pericopă și neîmpărțită după schema obișnuită.

7. **La nașterea Maicii Domnului** – prima din marile sărbători, predică unitară și fără pericopă. Nu există în *Omiliarul patriarhal* și nici în traducerea lui slavonă, dar găsim un text la această sărbătoare în *Cazania* lui Petru Movilă, imediat după cel de la 1 septembrie pentru indiction.

8. **La duminica dinaintea înălțării Sfintei Cruci** – introducere, pericopă din Ioan, 3₁₃₋₁₇, exact ca în *Omiliarul patriarhal*, la Coresi și în *Cazania* lui Petru Movilă. 1 + 1

9. **La înălțarea Sfintei Cruci** – introducere, din Ioan, 19₁₆₋₂₉, dar prelucrat de el ca și în alte dăți. 1 + 1 + ПОВѢСТЬ ИСТИННАА О КР(Ъ)ТѢ ГНН Ш(Т) ЛѢТОПИСЦА. ИСТОРИА ЯКО Ш(Т) ПРЪСИДЫ ПРИНЕСЕСА = Poveste adevărată despre crucea Domnului din *Letopiseț*. Istoria cum din Persia a fost adusă. Este vorba despre o minune din timpul împăraților Focas și Heraclius.

În manuscrisul Bibliotecii Sinodale și în *Cazania de la Zabludovo* avem o predică unitară, cu incipit КРАСНЫИ ДНЬ И СВѢТАЫ(И) ПРАЗ(Д)НИКЪ... A fost adăugată de traducătorii slavi, deoarece nu se afla în *Omiliarul patriarhal* bizantin. O găsim tradusă în ucraineană la Petru Movilă, dar a fost eliminată din *Cazania* lui Coresi.

10. **La mutarea Sfântului Apostol și Evanghelist Ioan**, 26 septembrie, introducere, pericopă din Luca, 10₁₆₋₂₁ și 1 + 1. Inexistentă atât în *Cazania de la Zabludovo* cât și în a lui Petru Movilă.

11. **Învățătură la mutarea Sfântului Evanghelist Ioan Bogoslovul**, aleasă din viața lui. Că despre viața lui a scris mulți sfinți istorici bisericești, Metafrast și Eronim,

12. **Învățătură la Soborul Sfântului arhistrateg Mihail și celorlalți îngeri fără trup**, cu introducere, pericopă din Matei, 18₁₀₋₁₁ și 1 + 1. Nu există nici în *Cazania de la Zabludovo* și nici la Petru Movilă.

13. În aceeași zi. A doua învățătură despre facerea de minuni a celor doi voievozi ai puterilor cerești, Arhanghelul Gavriil și arhistrategul Mihail.

14. **Învățătură la intrarea Preasfintei Fecioare Maria, și de asemenea la zămislirea Sfintei Ana**, aleasă din sfinții teologi din vechime și învățători ai lumii, cu introducere, pericopa din Luca, 11₂₇₋₂₈ și 1 + 1

15. **Învățătură la duminica Sfinților strămoși** (cu o explicație de ce nu este pericopă evanghelică) 1 + 1

Nu găsim în 26 octombrie prăznuirea Sfântului Dimitrie. În *Cazania de la Zabludovo* nu este închinată Sfântului, dar este marcată prin tâlcuirea pericopei din Ioan, 15₁₇₋₂₇ și 16₁₋₃, ca și la Coresi și în *Cazania* lui Petru Movilă.

Nu găsim la 1 noiembrie prăznuirea Sfinților Cozma și Damian, care, la fel în *Cazania de la Zabludovo*, la Coresi și în *Cazania* lui Petru Movilă este marcată prin tâlcuirea pericopei de la Matei, 10₁₋₈ (cu numele celor doisprezece apostoli).

Nu găsim la 13 noiembrie prăznuirea Sfântului Ioan Gură de Aur, care în *Cazania de la Zabludovo* are tâlcul la Ioan, 10₉₋₁₆ („eu sunt ușa”), pe care-l găsim și la Coresi și în *Cazania* lui Petru Movilă.

La 21 noiembrie, la Intrarea în Biserică atât la Coresi cât și în *Cazania* lui Petru Movilă, avem Evanghelia de la Luca, 1₃₉₋₅₆ cu vizita Maicii Domnului la Elisabeta și tâlcuirea ei. În cartea lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki este pericopa din Luca, 11₂₇₋₂₈.

Coresi a eliminat atât duminica Sfinților strămoși cât și pe cea dinaintea nașterii Domnului, pe care le găsim însă în *Cazania* lui Petru Movilă, prima fără pericopă și a doua cu pericopa din Matei, 1₁₋₁₇ conținând genealogia Mântuitorului. Pe a doua nu o găsim însă nici în cartea lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki.

16-17-18. Pentru 25 decembrie, **Nașterea Domnului**, la Coresi și Petru Movilă avem pericopa din Matei, 2₁₋₁₂ cu tâlcuirea ei. La Kiril Trankvilion-Stavrovețki avem trei cuvântări:

Prima, cu introducere și aceeași pericopă din Matei, are iarăși două părți și o „învățătură morală” Ш ЛЮБВИ ЯЖЕ КЪ БГОУ, Ш МЛ(Ъ)ТНИИ Ш Ш(Т)ВЕРЖЕНІЮ МИРА [Despre iubirea către Dumnezeu, despre milostenie și despre lepădarea de lume].

A doua este o cuvântare despre cele spuse de proroci în legătură cu venirea Mântuitorului și de ce a fost nevoie de întrupare.

A treia, „Despre preaminunata taină a mântuirii noastre, scoasă din cântările Sfântului Ioan Damaschin”.

19. **Duminica după nașterea lui Hristos** lipsește de la Coresi, dar o găsim în *Cazania* lui Petru Movilă, cu întinsa pericopă din Matei, 2₁₋₂₃, despre fuga în Egipt și întoarcerea după moartea lui Irod și așezarea în Nazaret de frica lui Archelau, fiul lui Irod, care domnea în locul tatălui său. Ca de obicei, pericopa este urmată de tâlcul ei.

La Kiril Trankvilion-Stavrovețki avem din nou o introducere, urmată de aceeași pericopă, dar redusă la versetele 13, 14 și 15. După care urmează tâlcul în cele două părți, fără alt adaos.

20. A doua învățătură este **despre uciderea pruncilor** și nu găsim nici la Petru Movilă, nici la Coresi și nici în manuscrisul Bibliotecii Sinodale descris de Gorski și Nevostruev o predică despre această tragedie înscrisă în calendar la 29 decembrie. Deci nu a fost nici în *Cazania de la Zabłudovo*.

La Kiril Trankvilion-Stavrovețki introducerea este urmată de pericopă din Matei, 2₁₆₋₁₈, despre uciderea pruncilor și de cele două părți ale tâlcului. De data aceasta sunt completate cu o învățătură morală **о сребролюбію и о лихонмцахъ** – Despre iubirea de arginți și despre cei lacomi [de ei].

21. **Învățătură la pomenirea Sfântului arhidiacon Ștefan Primul Martir**, se folosește din Faptele Apostolilor de capitolele 6₈₋₁₅ și 7₅₄₋₆₀, într-o expunere ce nu mai urmează schema celor două părți. Este singurul care introduce în cartea sa o predică despre Sfântul Ștefan.

22. **Pentru 1 ianuarie, ziua tăierii împrejur și a pomenirii Sfântului Vasile cel Mare**, în manuscrisul Bibliotecii Sinodale și în *Cazania de la Zabłudovo* a fost introdusă o învățătură către monahi, probabil fiindcă Sfântul Vasile cel Mare a contribuit la organizarea monahismului răsăritean. Coresi a lăsat-o afară, sărind și peste duminica dinaintea Botezului, direct la sărbătoarea Teofaniei. În *Cazania* lui Petru Movilă găsim un titlu pretențios care dă impresia că într-adevăr textul se referă la sărbătoarea circumciziei și conține lauda Sfântului Vasile. Dar textul este cel din manuscrisul Bibliotecii Sinodale și al *Cazaniei de la Zabłudovo*, tradus în ucraineană. În *Cazania de la Zabłudovo* titlul este **мѣсяцъ іануаріа въ ѿ насъ на память сѣгаго в(т)ца нашего василіа. Поученіе дшєполезно ко инокомъ** [Luna ianuarie 1, la pomenirea Sfântului părintelui nostru Vasile. Învățătură de suflet folositoare către monahi], iar textul este cel din manuscrisul sinodal.

În cartea lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki avem din nou o introducere, dar pericopa din Luca anunțată la sfârșitul ei se reduce la două rânduri și jumătate compuse de autor cu câteva cuvinte din Luca, 2₂₂: **въ время шно егда испо(л)ниша всемъ днѣй да обрѣжоу(тъ) его и нарекоша имя емѹ Ісѹ нареченное аггломъ прежде даже не зачатсѹ въ чревѣ** [În vremea aceea când s-au împlinit opt zile ca să fie tăiat împrejur și să i se dea numele Iisus, rostit de inger chiar înainte de a se zămisli în pântece]. Urmează cele două părți ale cuvântării fără alt adaos.

23. În **Duminica dinaintea Botezului** manuscrisul sinodal, și *Cazania de la Zabłudovo* au o introducerea urmată de tâlcuirea la Evanghelia Sfântului Marcu, 1₁₋₈, ale cărei versete apar ca de obicei în cuprinsul tâlcuirii, așa cum s-a procedat în *Omiliarul patriarhal bizantin*, în care acest text există. Se trimite pentru original la patriarhul Filotei, cuvântul 58 din Codicele le la Torino. La

Petru Movilă apare și pericopa întreagă, iar introducerea este unită cu tâlcuirea după pericopă.

La Kiril Trankvilion-Stavrovețki avem introducerea proprie, exact aceeași pericopă din Sfântul Marcu, și cele două părți ale tâlcului său.

24-25. Pentru **Botezul Domnului** în *Evanghelia învățătoare* a lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki găsim două cuvântări, ambele structurate identic, în maniera bine cunoscută. În prima, introducerea se termină cu anunțul că urmează un text din Luca, dar este în realitate încă una din creațiile predicatorului ucrainean, cu care ne-am obișnuit. Ea se întinde pe aproape o pagină, după care vin cele două părți ale tâlcului, urmate de „Învățătura morală”. În cea de a doua învățătură găsim pericopa din Matei, 3₁₃₋₁₇ (care se află și la Coresi și în *Cazania* lui Petru Movilă), precedată de introducere și urmată de cele două părți ale tâlcului, de data asta fără o „Învățătură morală” finală.

26. **Duminica după Botezul Domnului** pe care Coresi a eliminat-o, o găsim deopotrivă în *Cazania de la Zabłudovo* și la Petru Movilă, cu pericopa din Matei, 4₁₂₋₁₇, despre începutul propovăduirii lui Iisus după închiderea Înainte-mergătorului Ioan.

La Kiril Trankvilion-Stavrovețki avem ispita din pustie de la Matei, 4₁₋₁₁, urmată de cele două părți și din nou de „învățătură morală”.

27. În 2 februarie, la **Întâmpinarea Domnului**, regăsim în cartea lui Coresi un text cu marea pericopă din Evanghelia lui Luca, 2₂₅₋₄₀, despre dreptul Simeon și întâmpinarea Domnului la templul din Ierusalim, unde fusese adus spre circumcizie, și despre prorocița Ana. Același text și aceeași pericopă sunt și în *Cazania* lui Petru Movilă.

În cartea lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki, pericopa este puțin deosebită: începe cu versetul 22 și se termină cu 32. Este urmată în aceeași manieră respectată cu strictețe de către cele două părți ale tâlcului, dar fără a treia.

28. **Buna Vestire** este prezentă atât la Petru Movilă cât și la Kiril Trankvilion-Stavrovețki, dar este eliminată de Coresi din cartea sa.

Și în manuscrisul sinodal și în *Cazania* lui Petru Movilă (deci și în tipăritura de la Zabłudovo) găsim la această sărbătoare o cuvântare unitară, care începe cu **краснаго днѣ и свѣтлаго праздника блговѣщенія праз(д)ноующе...** Acest incipit este de negăsit la vreunul din textele acestei sărbători înregistrate de François Halkin în *Bibliotheca hagiographica graeca*, tomul III, Bruxelles, 1957, p. 140-174.

În cartea lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki găsim predica închinată acestei sărbători redactată după aceleași reguli de compoziție: introducerea, pericopa din Luca, 1₂₆₋₃₈ și cele două părți, fără învățătură morală.

29. Cu toate că în titlul următoarei cuvântări din *Evangelia învățătoare* a lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki se citește **Поученіе на память сѣго венк(о)м(ч)ника Георгіа свѣтлого побѣдоносца и прочіихъ сѣихъ мѣнікѣхъ аще приидѣхъ имъ сѣа Ев(ѣ)ліа** [Învățătură la pomenirea Sfântului mare mucenic Gheorghe, luminatul purtător de biruință și al celorlalți sfinți cărora li se potrivește această Evanghelie], nici aici nu este vorba de un text hagiografic despre Sfântul Gheorghe, după cum nu găsim ceva nici în manuscrisul sinodal unde avem **М(ѣ)ца априла в кѣ днѣ пвоуче(н)е на памѣ(ть) сѣго мѣника Георгіа. Ев(ѣ)ліе ѡ(т) Лѹ(к)** [Luna aprilie 23. Învățătură la pomenirea Sfântului mucenic Gheorghe. Evangelia de la Luca] cu incipitul **Не токмо ѡ(т) дѣла и помышленіа вѣроу иже(тъ) Хсѣ**.

În *Cazania de la Zabudovo* avem același titlu din care se dau, la fel ca în manuscris, doar primele cuvinte și nu toată pericopa: **Рече гѣ всакъ иже исповѣдаеть о мнѣ пре(дѣ) члѣки, исповѣмъ і азъ о немъ пре(дѣ) ѡ(т)цемъ моимъ нѣным. Толкованіе.** Începutul tâlcului este cel din catalogul lui Gorski și Nevostuev: **не токмо во ѡ(т) дѣла и помышленіа вѣроу иже(тъ) Хсѣ но и ѡ(т) оустъ иже(тъ) исповѣданіе** [Nu numai din suflet și din cugetare caută Hristos credința ci caută și mărturisirea ei din gură]⁶.

Citatul evanghelic este din Matei, 10₃₂₋₃₃, dar și la Luca, 12₈₋₉ este identic. Puțin schimbat la Marcu, 8₃₈.

În mod surprinzător *Cazania* lui Petru Movilă sare peste această sărbătoare direct la 26 iunie, ziua nașterii Sfântului Ioan Botezătorul. La fel procedase și Coresi în urmă cu 46 de ani. E de văzut dacă omisiunea n-a apărut într-una din edițiile ucrainene ce au precedat-o pe cea din 1637, începând chiar cu *Cazania de la Zabudovo*.

La Kiril Trankvilion-Stavrovețki avem o **introducere** despre porunca lăsată de Mântuitorul ucenicilor de a se iubi unii pe alții, urmată de pericopă din Ioan, 15₁₇₋₂₅, tâlcuită iar în două părți. Prima are titlul **О любви како естъ глава всѣмъ добродѣтелем и першаа заповѣдь Бжїа и неетроуднаа дарюющаа на(мъ) живо(тъ) вѣчный и соединеніе з Бгм** [Despre

⁶ Mulțumim și pe această cale domnului Pavel Balmuș care a microfilmă pentru noi primele și ultimele pagini din toate titlurile tipăriturii de la Zabudovo. Un microfilm integral obținuse Pande Olteanu, dar nu avem cunoștință pe unde se va fi aflând.

iubire și că este capul tuturor bunătăților și prima poruncă a lui Dumnezeu, și ne dăruiește fără greutate nouă viața veșnică și unirea cu Dumnezeu], iar a doua **Ико диаволъ и миръ ненавиждѣтъ Хсѣ и оучникѣхъ его, и всегда противитсѣ имъ** [Cum că diavolul și lumea urăsc pe Hristos și pe ucenicii săi și li se împotrivesc lor totdeauna].

Nimic deci despre Sfântul Gheorghe!

30. La Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul, sărbătorită la 24 iunie, atât în manuscrisul sinodal cât și în *Cazania de la Zabudovo* avem numai o introducere care începe cu **въ праз(д)никъ стѣ(хъ) и съборѣ бж(ѣ)твеныхъ и всенощныхъ бдѣній въ пѣснѣхъ и молитвахъ** urmată de tâlcuire. La Coresi și în *Cazania* lui Petru Movilă, este reproducă la început, integral, pericopa din Matei, 11₂₋₁₅, despre trimiterea de către Sfântul Ioan Botezătorul, din închisoare, a doi ucenici să-l întrebe „Tu ești cel ce vine, sau să așteptăm pe altul”? Avem răspunsul Mântuitorului, indirect, că El este acela: prin cele pe care le săvârșea în văzul tuturor și văzându-le cei trimiși, răspunzând le-a zis: „Mergeți și spuneți lui Ioan cele ce auziți și vedeți”. A urmat elogiul făcut de Mântuitorul Sfântului Ioan: „Nu s-a ridicat între cei născuți din femei unul mai mare decât Ioan Botezătorul, totuși cel mai mic în împărăția cerurilor este mai mare decât el”. Încheia spunând că el este Ilie „cel ce va să vină” și că „cine are urechi de auzit să audă”.

Introducerea din *Cazania de la Zabudovo* o găsim la Coresi și la Petru Movilă plasată după pericopă și unită cu textul tâlcului. În ambele Cazanii avem același text.

În cartea lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki la aceeași sărbătoare găsim o introducere cu acest conținut, care ne permite să identificăm izvorul aceleiași predici din cartea Mitropolitului Varlaam, unde o găsim tradusă la p. 387:

Прежде оубо снца показѣтсѣ зарѣ въ тмѣ соущимъ оубѣщева- ющи всѣхъ рѣдовъ иже чаютьъ пришествіа снца, тако и рожество сѣго Иоанна како зарѣ нѣкаа пресвѣтлаа въсѣа ѡ(т) неплодѣ и пока- засѣ то(г)д(а) соущимъ въ тмѣ грѣха како денница снцѣ пр(ѣ)тча Иоаннъ показанію проповѣдникъ и рж(ѣ)твомъ своимъ(тъ) многихъ оубеселив(тъ) по гласѣ архангѣлѣ како ясниѣи оуслыши(мъ) въ Ев(ѣ)ліи ѡ(т) Лѹки зачало дѣ.

Pericopa reproducă de el este cea care se citește la Utrenie, alcătuită din versetele de la Luca 1, 24-25, 57-68, 76, 80, despre împrejurările nașterii și numirii sale cu numele scris pe tăbliță de părintele său, căruia atunci i s-a dezlegat gura.

Urmează cele două părți, prima cu titlul **О пречѣдномъ рж(ѣ)твѣ сѣго**

Іоанна и о великомъ достоинствѣ его предъ бгомъ [Despre preamî-nunata naștere a Sfântului Ioan și marea lui vrednicie înaintea lui Dumnezeu] și a doua **В** прискръбномъ житію и в оученію Іоанновѣ тако противно естъ ннѣшнѣи(мъ) еретыко(мъ) понорцѣмъ и калѣбнѣнствѣмъ [Despre viața nenorocită și despre învățătura lui Ioan, că este împotriva ereticilor de azi, ponurții și calviniștii].

La sfârșit este și o „învățătură morală” cu titlul **В** черноризцахъ лѣннвы(хъ) и тако сін лѣннѣности ради вбонхъ лишаются временныхъ и вѣчныхъ [Despre călugării leneși, și cum că pentru lene se lipsesc de amândouă, de cele vremelnice și de cele veșnice].

31. Pentru 29 iunie – Sărbătoarea Sfinților Petru și Pavel – în cartea lui Coresi avem trimiterea: „Caută Duminica a optsprezecea de la Luca: *În vremea aceea sta Iisus lângă ezerul Ghenisaretului*”. Este traducerea aceleiași indicații din Cazania de la Zabłudovo: **мѣа июна въ кѣ сѣымъ ап(ѣ)ломъ Петръ и Павѣ. Слово похвално ици недѣли нѣи в(т) Лѣки: во врѣмѣ оно стоѣ Іс при езерѣ Генисаретскомъ**. Cazania lui Petru Movilă adaugă o trimitere și la 1 noiembrie, cu chemarea apostolilor, indicând și pagina 794 a *Cazaniei*. Cu alte cuvinte, **nu există nimic închinat celor doi mari apostoli în toate aceste trei cărți**. După cum s-a văzut, nici Damaschin Studitul nu a găsit de cuviință să le dedice o cuvântare în cartea sa, unde găsim însă pe Sfântul Gheorghe, absent iarăși din aceste trei cărți. La Damaschin Studitul mai sunt și Sfinții Dimitrie, Nicolae, Teodor Tiron, Teodor Stratilat și Sfinții Eustație și soția sa Teopista, de negăsit aici.

Kiril Trankvilion-Stavrovețki devine, astfel, cel dintâi care introduce un text dedicat „verhovnicilor” apostolilor și după el va fi Mitropolitul Varlaam.

Avem din nou o introducere: **Ннѣ приспѣ намъ днѣ веселого трѣжества и празникъ пресвѣтлый ап(ѣ)льскѣи памяти славныхъ исповѣдникѣвъ иже исповѣдаша Хѣа быти сѣномъ вѣга живѣа в(т) того истности и сѣщества и сицевый да(рѣ) исповѣданіѣ имѣахѣ не в(т) оумѣа своего но в(т) Дѣа Сѣго иво Петръ сѣый исповѣда в немъ дѣомъ(ѣ) сѣымъ(ѣ) тако паснѣи оуслышимъ днѣ(сѣ) въ еѣ(ѣ)лѣи в(т) Ма(ѣ)а зѣ(ѣ)а зѣ**.

Textul evanghelic este ales de el, nefiind niciunul dintre cele recomandate în *Evangheliar* pentru această sărbătoare. Este cel cu vestita mărturie a Sfântului Petru despre dumnezeirea lui Iisus și cu făgăduirea cheilor raiului, din Matei, 16₁₃₋₁₉. Aici găsim și profeția Mântuitorului că porțile iadului nu-i vor birui Biserica Sa.

Titlurile celor două părți sunt: **Іако длѣжни есмы вѣрити и исповѣдати о Хѣ исповѣданіемъ Петровымъ** [Cum că suntem datori să credem și să mărturisim despre Hristos cu mărturisirea lui Petru] și **О достоинствѣ Петровѣ и тако сѣеннѣскѣи санъ(ѣ) ч(ѣ)тнѣишій и болшій надъ(ѣ) цр(ѣ)кѣи и надъ(ѣ) всѣкѣю властѣ вѣка сѣго** [Despre vrednicia lui Petru și că demnitatea preoțească este mai cinstită și mai mult decât cea împărătească și decât orice putere a veacului acestuia].

32. Pentru ziua de 30 iunie când se prăznuiește *Soborul Sfinților 12 apostoli* avem a doua cuvântare **прилично же презъ(ѣ) все лѣто на память каждого ап(ѣ)ла** – potrivită în tot anul, la pomenirea fiecărui apostol.

Și aici avem o introducere de o pagină, urmată de două părți ale cuvântării (dar fără pericopă) intitulate **О ап(ѣ)лѣхъ тако Бѣтъ сѣдѣа на аснозрѣтельномъ оумѣ тѣхъ тако на кони вѣломъ и о скоро шестѣю и(хъ) иже всю вселеннѣю въ скорѣ обывишоа** [Despre apostoli, cum Dumnezeu stă pe mintea lor clarvăzătoare ca pe calul alb, și despre repede lor umblare, care întreaga lume în grabă a cutreierat-o].

Imaginea i-a fost sugerată de cuvintele prorocului Avacum. Caii apar în profeția despre caldei: „Și vor sălta mai sus ca leoparzii caii lui și [mult] mai iuți ca lupii din Arabia, iar călăreții vor încăleca și vor porni din depărtare, își vor lua zborul ca un vultur doritor de hrană” (*Septuaginta*, 5, p. 393-394). Din text reiese că de aici s-a inspirat. Apostolii sunt comparați cu caii și cu vulturii, deoarece au zburat ducând cuvântul de mântuire în toată lumea.

Calul alb este din Apocalipsă, vedenia Sfântului Ioan la deschiderea primei cărți și simbolizează „Apostolii precum calul alb au purtat lumina Evangheliei luminând popoarele”.

Partea a doua este intitulată **О послѣшанію ап(ѣ)льскѣи(мъ) и в повѣдѣ тѣхъ(хъ) тако весь миръ повѣдиша и таже въ немъ** [Despre ascultarea/slujirea apostolilor și despre biruința lor, că au biruit întreaga lume și au cucerit-o] și-i dă ca model pe apostoli pentru cuvântul și abnegația lor, evocând biruința celor numai doisprezece asupra împăraților și lumii. Este una din cele mai reușite cuvântări din întreaga carte.

33. În *Cazania* lui Petru Movilă există o cuvântare pentru **prima zi din luna august**, pe care o găsim și în manuscrisul sinodal și în tipăritura de la Zabłudovo, de unde a ajuns prin traducere în cea movileană. *Coresi a omis-o și pe aceasta și nici la Kiril Trankvilion-Stavrovețki nu există așa ceva*. Găsim în schimb o predică pentru **20 iulie**, la prăznuirea Sfântului Ilie, care lipsește din

celelalte. Este intitulată *Învățătură la pomenirea Sfântului proroc Ilie* **Огненнаго ороужника** *cel înarmat cu focul*.

Орѹженикъ – **οπλίτης** este cel capabil să poarte arme. Și această cuvântare este împărțită ca de obicei, dar numai pentru partea a doua avem un titlu: **О чюдотворной жрѣтвѣ юже Иліа сътвори и о взятію его чюдовномъ(ъ) ѡ(т) мира сего** [Despre jertfa făcătoare de minuni pe care a înfăptuit-o Ilie și despre luarea lui minunată din lumea aceasta].

34. Marele praznic al Schimbării la față din 6 august este prezent peste tot. La Coresi și în *Cazania* lui Petru Movilă găsim, firește, același text ca în manuscrisul sinodal și în *Cazania de la Zabludovo*. Cu deosebirea că la Coresi avem la început, ca în primele două, o introducere care are incipitul **Вси во вл(д)чии праз(д)ници и вж(ѣ)твенна тѡржества** în *Catalogul* lui Gorski și Nevostruev. Îl continui din *Cazania de la Zabludovo*: **таинства показуютъ и являютъ перваго пришествіа плотскаго г҃а и спаса нашего Іс҃ Х҃а сирѣчь яко родилсѧ ест...** În *Cazania* lui Petru Movilă la început este așezată pericopa evanghelică din Luca, 9²⁸⁻³⁶ după care urmează obișnuitul titlu **выклад того с҃т҃ѡу Еѡѡліа** – *Înțelesul acestei Sfinte Evanghelii*, și imediat introducerea, unită cu tâlcul ce urmează. Pe amândouă le putem citi în versiunea românească din cartea lui Coresi.

Pentru această sărbătoare Kiril Trankvilion-Stavrovețki alcătuiește o cuvântare după același tipic: o introducere despre faptul că înainte de moartea Sa Mântuitorul a vrut să le arate apostolilor strălucirea și puterea dumnezeirii Sale, și să le întărească încrederea în făgăduința venirii Sale de-a doua și în slava și puterea Sa dumnezeiască. Pericopa aleasă de el nu este însă din Luca, ci din Matei, 17¹⁻⁹. În introducere folosise de altfel ultimul verset (28) din capitolul 16 al Evangheliei acestuia.

Cele două părți ale cuvântării au titlurile **О часѣ и мѣстѣ идеже преобразисѧ и свѣтлости вж(ѣ)тва Х҃ѡа его же яви малѡу зарѡ оучѣнкѡу своимъ** [Despre ceasul și locul unde s-a schimbat și despre lumina dumnezeirii lui Hristos din care s-a arătat o mică rază ucenicilor Săi] și **ѡ власти вж(ѣ)тва Х҃ѡа яко нѡмъ и землею, живыми и мертвыми владетъ** [Despre puterea dumnezeiască a lui Hristos care domnește peste cer și peste pământ, peste vii și peste morți].

Nu există nici aici și nici în precedentul o „Învățătură morală” finală.

35. La 15 august, **Adormirea Maicii Domnului**, nu avem altă explicație pentru faptul că diaconul Coresi a scos din cartea sa cel mai mare praznic al Maicii Domnului, decât aceea că lipsește și Buna Vestire și *Duminica Ortodoxiei*.

Cenzura Reformei a funcționat deci neîndoielnic. Pentru prima dintre cele patru sărbători – Nașterea Maicii Domnului – n-a fost nevoie de cenzură, ea lipsind și din *Omiliarul patriarhal*. A rămas numai *Intrarea în Biserică*, la 21 noiembrie, unde găsim indicația: „Și la toate praznicele Maicii Domnului”, absentă din *Cazania de la Zabludovo*, deci adăugată de Coresi. În felul acesta a strecurat una din sărbători, dând indicația să fie citită și la celelalte.

În manuscrisul sinodal avem **Поученіе на оуспеніе престѣла вл(д)ца нашеа в(д)цы прнснѡ дѣвы мрїа** cu incipitul **мнѡга и различна торжества и пра(з)дници члѣское житіе оукрашаютъ** [Multele și diferitele sărbători și praznice înfrumusețează viața omenească]. Și titlul și incipitul coincid cu cele din *Cazania de la Zabludovo* și cu *Cazania* lui Petru Movilă. Nu mai avem o tâlcuire de pericopă, ci o cuvântare unitară, dar ea nu se acoperă cu niciuna din cele cunoscute pentru acest praznic⁷ și nu este un elogiu al Maicii Domnului. O cercetare specială îi va putea stabili mai exact originea.

În cartea lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki avem o **Поученіе на ѡспеніе пр(ѣ)тѣла Б҃ца и пр(ѣ)но дѣвы Мрїи взато ѡ(т) древнихъ с҃тѣхъ б҃гословцевъ ѡ(т) Евводїа и Деонисїа Ареопагита** [Învățătură la adormirea Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu, luată din vechii sfinți teologi, din Evvodie (?) și Dionisie Areopagitul]. Primul nume de autor nu se citește bine în fotocopia subsemnatului, dar nu era clar nici în carte (un Evodius, martir, apare în indicele volumului lui Halkin), iar în opera lui Dionisie Areopagitul, pe care o avem acum tradusă integral în românește de părintele Dumitru Stăniloae, nu este semnalată o scriere închinată Maicii Domnului.

Deși textul lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki are două părți, numai partea a doua este marcată și are titlul **Часть в. О оуспенію пр(ѣ)тѣла Б҃ца и о сънітію с҃на Б҃жіа къ ней и о събранію ап(ѣ)лв(ъ) всѣ(хъ) на цѣлованіе еѡ** [Partea a doua. Despre Adormirea Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu și despre coborârea Fiului lui Dumnezeu la Dânsa și despre adunarea tuturor apostolilor spre a-i da sărutarea]. Această a doua parte conține extrasele anunțate în titlu și se aseamănă cu ce găsim la Damaschin Studitul și Mitropolitul Varlaam, izvoarele fiind aceleași.

Prima parte, care se întinde pe două pagini, este o predică ce-i aparține – până la o probă contrarie – lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki și conține un elogiu al Maicii Domnului.

⁷ Sfântul Ioan Damaschin, Sfântul Proclu al Constantinopolului, Sfântul Modest al Ierusalimului, Sfântul Teodor Studitul, Sfântul Ioan al Evhaitelor, Ilie Miniati, *Cuvântări de laudă la Adormirea Maicii Domnului*. Traducere din greaca veche de Paraschiva Grigoriu, București, Editura Sofia, 2008.

36. Tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul cu care se încheie ciclul sărbătorilor mari ale anului bisericesc este prezentă în versiunea slavă amplificată a *Omiliarului patriarhal* și este ultima copiată (dar fără sfârșit) în manuscrisul sinodal descris de Gorski și Nevostruev: В, кѣ, днь поученіе на оусѣкновеніе главы сѣаго Іѡанна пр(д)тчи, Ев(ѣ)ліе ѡ(т) Ма(р)ка. Incipit: Лють оубо е(ѣ) въ истинѣ братіе владны(и) грѣ(хъ) [Rău este cu adevărat, fraților, păcatul desfrânării]. Cu același titlu și același incipit îl găsim în *Cazania de la Zabudovo*.

De data asta la Coresi găsim la început pericopa Evangheliei din Marcu, 6₁₄₋₃₀ după care urmează textul, același ca în *Cazania de la Zabudovo*. La fel se află, precedat de pericopă, și în *Cazania* lui Petru Movilă. Cu tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul se termină tipăritura coresiană întrucât acolo se termina și cea de la Zabudovo.

Cazania lui Petru Movilă (B.A.R. Cartea rară, III 528698) mai are la sfârșit 25 de pagini cu două titluri: Наука на слова збавителя нашего Исѣ Хѣ, который написалъ) Бжѣствен(н)ый Ев(ѣ)лістѣ Матѣей въ главѣ І зачалъ аѣ тыми словы мовжчи [Învățătură la cuvintele Mântuitorului nostru Iisus Hristos scrise de dumnezeiescul evanghelist Matei în capitolul 10, zaceala 14].

Urmează cuvintele din Matei, 10₃₂ și lămurirea, cu litere roșii, dedesubt: Читана быти можетъ на Празникъ Сѣхъ Исповѣдниковъ Бжѣхъ и на кождый часъ [Poate fi citită la praznicul sfinților lui Dumnezeu și la fiecare ceas].

Al doilea este Наука которая читана быти можетъ на кождый часъ [Învățătura ce poate fi citită în fiecare ceas].

La Kiril Trankvilion-Stavrovețki ultima prăznuire din calendarul bisericesc nu încheie volumul. El mai are la sfârșit încă patru titluri, după cum deja am spus. Și ele sunt alcătuite după același tipic: introducere, textul din Evanghelie, urmat de al autorului, cu cele două părți. Ultima are și Частъ Г о въскрѣію общемъ всеа вселенныа [Despre învierea de obște a întregii lumi].

Dar pentru 29 august avem din nou introducerea, pericopa din Marcu, aceeași ca în celelalte cărți și cele două părți fără alt adaos.

Constatările ce se impun la sfârșitul acestui examen comparativ sunt trei:

1. În alcătuirea părții închinată Sărbătorilor Domnești și ale sfinților, Mitropolitul Varlaam nu a urmat niciun model. El a părăsit și pe cel respectat pentru partea a doua la tâlcul celor 32 de duminici. În schimb, Kiril Trankvilion-Stavrovețki a păstrat de la primul până la ultimul text schema de compoziție a predicilor sale: introducere, pericopă, tâlcul în două părți, urmate destul de

des și de o a treia. Excepțiile față de această schemă, extrem de rare, sunt explicabile prin natura specifică a textului respectiv.

2. Nici în cuprinsul *Omiliarului patriarhal* amplificat pe tărâmul slav și tradus de preoții din Șchei cu unele omisiuni dictate de Reforma adoptată de cel ce patrona apariția cărții – primarul luteran al Brașovului – și nici în *Evanghelia învățătoare* a lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki nu găsim pe vreunul din sfinții cărora le-a închinat Mitropolitul Varlaam paginile cele mai prețuite ale cărții sale. În *Omiliarul patriarhal* nu există decât Sfântul Ioan Botezătorul, iar la Kiril Trankvilion-Stavrovețki, pe lângă el mai sunt doar Sfântul Ioan Teologul, Sfântul Ilie și Sfântul Ștefan Primul Martir.

Abia Ioanikie Galiatovski va repeta, în cuprinsul culturii ucrainene, ceea ce făcuse la noi Sfântul Ierarh Varlaam. La noi, pe drumul deschis de el va merge Mitropolitul Dosoftei în Moldova și Antim Ivireanul în Țara Românească.

3. Această parte a cărții a fost concepută de Mitropolitul Varlaam ca o selecție a celor mai importante sărbători și a celor mai cunoscuți și cinstiți sfinți, și nu – cum procedase înainte – ca o succesiune riguroasă a duminicilor și sărbătorilor din calendarul bisericesc. Nu găsim, în consecință, un număr de sărbători din cartea ucraineană și una chiar în *Omiliarul patriarhal*. La indiction preferă să pună întâi pe Simeon Stâlpnicul, prăznuit în aceeași zi, și doar la urmă să vorbească despre indiction. Din cele două sărbători ale Sfintei Cruci reține doar pe cea mai importantă: din 14 septembrie, căreia îi acordă o atenție aparte și-i consacră una din cele mai informate și mai bine realizate predici. Sunt lăsate la o parte toate sărbătorile ce preced și succed Nașterii Domnului și Botezului.

În concepția sa, memoria ascultătorilor și cititorilor trebuia îmbogățită doar cu ceea ce i s-a părut că nu poate lipsi din cultura fiecărui român, „de la vlădică la opincă” și de la copii la cei ce se pregăteau de ultima călătorie.

Nimeni nu reușise să alcătuiască până atunci o asemenea carte, de „zidire sufletească” a unui neam întreg pe „stânca Evangheliei”. Și nimeni nu pusese la lucru, pentru aceasta, atâta comuniune cu cele nevăzute, atâta iubire de Hristos și atâta geniu literar și lingvistic.

Să urmărim, în continuare, cum a lucrat și pentru ridicarea a ceea ce putem socoti cupola acestei catedrale de slovă a mântuirii neamului.

LV. Odată cu traducerea și tipărirea *Vieții Sfântului Simeon Stâlpnicul* și a celorlalte 6 hagiografii cuprinse în *Cartea românească de învățătură*, Mitropolitul Varlaam a deschis un nou capitol din istoria culturii române, după ce în primul deceniu al veacului al XVII-lea, ca monah la Secu, inaugurase procesul prin care această cultură va promova pentru prima oară în fruntea tuturor culturilor europene, prin traducerea masivă și sistematică a moștenirii religioase bizantine, pentru prima oară nu în limba latină, cum făcuse tot Occidentul, și nici în limba slavonă, căreia până la sfârșit i-a rămas credincios însuși Paisie Velicicovski și discipolii săi slavi, ci într-o limbă vie și înțeleasă de toți, obligată astfel să urce la înălțimea a ceea ce trebuia să aducă pe tărâmul autohton: **limba română**. Pe noul făgaș săpat de românii din obștea paisiană în cultura Europei „de la Atlantic la Urali” vor urma **rușii**, odată cu organizarea marii campanii de traduceri patristice în rusește, în al treilea deceniu din veacul al XIX-lea⁸, apoi **germanii**, **englezii** și – culminând – **francezii** monumentalei, epocalei colecții a secolului trecut, „Sources chrétiennes”.

Prin traducerea și re-crearea în românește, pentru prima oară, a vieților sfinților celebri ai lumii creștine răsăritene, Sfântul Ierarh Varlaam săpa și aici un făgaș pe care vor curge în viitor apele culturii române prin marele său urmaș și continuator, Mitropolitul Dosoftei, cu cele patru volume ale *Vieților Sfinților*, și prin cel care va aduce această primă vastă colecție de sinaxare și la sud de Carpați, în cuprinsul *Mineelor* de la Buzău ale Episcopului Mitrofan. Este vorba de **Radu Greceanu**.

După aproape un secol și jumătate, între 1807 și 1815, se vor tipări la Mănăstirea Neamțu cele 12 tomuri în care a fost transpusă pe românește gigantica moștenire a Metafrastului slav, ucraineanul **Dimitrie Mitropolitul Rostovului**. Această vastă lucrare va fi reeditată, tot cu literă chirilică, în 1835, apoi cu alfabet latin în 1905-1906, și din nou, după Revoluția din decembrie 1989, în seria de volume îngrijite de vrednicul de amintire și aleasă cinstire ieromonah **Ioanichie Bălan** de la Sihăstria.

Este deci un alt proces de lungă durată, care-și are sorgintea în lucrarea de acum patru veacuri încheiate, a Mitropolitului Varlaam. Înainte de tipărirea *Cărții românești de învățătură*, singurul sfânt devenit popular, pe calea scrisului, în limba română și nu în textele slavonești sau în imaginile zugrăvite în biserici, fusese Sfântul Sisoe sau Sisinie, studiat de specialiștii „cărților populare” începând cu Hasdeu și continuând cu Moses Gaster și Nicolae Cartoian. După cum unica scriere patristică înainte de clasică *Scară* a Sfântului Ioan Sinaitul

⁸ Vezi Kiprian Kern, *Les traductions russes des textes patristiques. Guide bibliographique*, Chevetogne, 1957.

fusese predica celebră, dar apocrifă, la duminica Paștilor, atribuită Sfântului Ioan Hrisostom.

De la traducerea *Scării* Sfântului Ioan Sinaitul, rămasă în manuscris patru veacuri încheiate, până la tipărirea ei într-o ediție științifică din inițiativa și cu binecuvântarea Mitropolitului de atunci al Moldovei și Bucovinei, azi Preafericitul Patriarh Daniel al României⁹, până la cea dintâi tipăritură patristică din cultura română, **Mărgăritarele Sfântului Ioan Gură de Aur**, traduse din intermediar neogrec de frații Șerban și Radu Greceanu, din porunca lui Constantin Brâncoveanu și tipărite la București în 1691 (o nouă ediție, tot aici, în 1746)¹⁰, s-au scurs trei sferturi din veacul al XVII-lea. Vor mai trece 84 de ani din 1691 până la tipărirea *Omiliarului lui Macarie Egipteanul* la București, în 1775, în traducerea lui Macarie ieromonahul, marele elenist al obștii paisiene și „secundul” român al lui Paisie Velicicovski, care inaugurează seria de tipăriri reprezentând, împreună cu bogata moștenire rămasă în manuscris, fenomenul amintit legat de mișcarea paisiană. El a fost pus în lumină pentru prima oară de lucrarea părintelui **Dumitru Fecioru**, *Bibliografia traducerilor în românește din literatura patristică. Volumul I. Fascicola I. Epoca de la 1691 până la 1833*, București, Institutul de arte grafice Bucovina. I. E. Torouțiu, 1937. Dar aici sunt numai cărțile tipărite. O investigație ulterioară va scoate în evidență amploarea și importanța europeană a fenomenului¹¹.

Deși raționamentul *post hoc ergo propter hoc* nu este cel mai corect, suntem în drept să presupunem măcar un îndemn provenit din cartea marelui confrate moldovean în gestul lui Udriște Năsturel de a aduce în limba română cel mai celebru și universal roman creștin, **Varlaam și Ioasaf**, după toate probabilitățile opera Sfântului Ioan Damaschin. El fusese valorificat în cultura română de Neagoe Basarab, dar pe slavonește. Abia în anii când s-au tipărit hagiografiile

⁹ *Leasvița sau Scara raiului de Ioan Scărarul. Ediție jubiliară dedicată Sfântului Ierarh Varlaam, Mitropolitul Moldovei, autorul traducerii*. Ediție, notă asupra ediției și glosar de Oana Panaite. Prefață și revizuirea transcrierii interpretative de Eugen Munteanu. Tipărită cu binecuvântarea I.P.S. Daniel, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, locțiitor de Patriarh al Bisericii Ortodoxe Române, Iași, Trinitas, 2007.

¹⁰ A fost reeditată pentru întâia oară în epoca modernă de „Libra” în 2001: Ioan Gură de Aur, *Mărgăritare*. Ediție îngrijită, indice de nume și glosar de Rodica Pascu, București, Libra, 2001.

¹¹ Arhimandrita Ciprian Zaharia, starets del Monastero di Bistrița-Neamț – Romania, *La Chiesa ortodossa Romana in rapporto alle traduzioni patristiche filocaliche nelle lingue moderne*. Estratto da „Benedictina” Anno 35. 1988, Fasc. 1, Benedictina editrice, Abbazia di S. Paolo, Roma, 1988, p. 153-172. Versiunea românească s-a publicat în volumul *Paisianismul. Un moment românesc în istoria spiritualității europene*. Volum alcătuit în întâmpinarea primului Congres ecumenic internațional „Paisie Velicicovski și mișcarea/moștenirea sa spirituală”, Italia, Magnano, 20-23 septembrie 1995. Cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului dr. Daniel, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, de dr. Dan Zamfirescu, București, Editura Roza Vânturilor, 1996: *Biserica Ortodoxă Română și traducerile patristice în limbile moderne*, p. 46-64.

Sfântului Varlaam vede lumina limbii române (pe aceea a *tiparului* într-o ediție satisfăcând normele științifice n-a văzut-o nici până azi, dar se pare că nu e departe) și această operă majoră, configurând, alături de versiunea slavonă a *Imitației lui Hristos*, personalitatea nu mai puțin marcantă a lui Udriște Năsturel la sud de Carpați¹².

Despre uriașa importanță și uriașul loc deținut de *Viețile Sfinților* în cultura medievală avem o întreagă literatură și din fericire opera unuia dintre cei mai importanți specialiști – bolandistul Hippolyte Delehay – este toată accesibilă în bibliotecile noastre.¹³ Ea ne ajută să înțelegem că prin Mitropolitul Varlaam cultura română se „sincroniza” cu un mare fenomen universal, nu numai de cultură în genere, ci și de literatură propriu-zisă. Lui Nicolae Iorga al nostru îi aparține fericita definiție a hagiografiei drept „nuvela și romanul evului mediu”.

Pentru un scriitor înăscut și genial, cum nu mai fusese înainte de el în cultura noastră decât Neagoe Basarab în secolul anterior, era firesc să găsească în acest exercițiu de creație terenul predilect de realizare. Dar pentru ierarhul și propovăduitor asistat de Sfântul Duh al trăirii și cugetării creștine, era vorba de a da un sprijin decisiv pietății adânci a neamului său față de sfinți, pietate hrănită până atunci doar de „benzile desenate” cu viețile sfinților din ctitoriile voievodale sau ale unor boieri. O admirabilă ipostază, de altfel, a geniului nostru creator pe tărâmul artelor plastice.

Urmând ordinea calendarului Bisericii, primul căruia îi acordă toată grija unei reușite cât mai depline este Sfântul Simeon Stâlpnicul, pe care Damaschin Studitul n-a crezut necesar să-l includă în sumarul cărții sale, dar care exista deja de un secol în componența „damaschinelor” bulgărești. De reținut că nici pentru Ioanikie Galiatovski Sfântul Simion Stâlpnicul n-a prezentat interes și nu l-a trecut între cei din cartea sa.

Îmi permit să cred că la Sfântul Ierarh Varlaam opțiunea pentru acest sfânt

¹² Încercarea de a-l depozita de meritul acestei traduceri, încercare venită din partea aceluiași care a încercat să-l depoziteze și pe Grigore Ureche în favoarea lui Simeon Dascălul, este pe cale de a fi lichidată.

¹³ *Les légendes hagiographiques*, 1905, troisième édition revue, Bruxelles, Société des Bollandistes, 1927 (Biblioteca Facultății de Teologie „Patriarhul Justinian” din București. În continuare BFT); *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles, 1912, deuxième édition revue, 1933, Bruxelles, Société des Bollandistes (BFT); *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, Bruxelles, 1921, Bureaux de la Société des Bollandistes (BFT și Biblioteca Academiei Române – B.A.R. cota II 73214); *Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'antiquité*, Bruxelles, Société des Bollandistes, 1927 (BFT); *Cinq leçons sur la méthode hagiographique*, Bruxelles, 1934, Société des Bollandistes (B.A.R. II 252404 și BFT); *Les légendes grecques des saints militaires*, Paris, 1909 (B.A.R. II 32791); *Saints de Thrace et de Mesie*, Extrait du tome 31 (1912), Analecta Bollandiana (BFT) *Les martyrs d'Egypte*, Bruxelles, 1923 (B.A.R. II 257051); *Les saints stylites*, Bruxelles – Paris, 1923, Société des Bollandistes – Librairie Auguste Picard (BFT); *A travers trois siècles. L'oeuvre des Bollandistes. 1615-1915*, Bruxelles, 1920, Bureaux de la Société des Bollandistes (B.A.R. I 252841).

nu a fost doar una izvorâtă din pietate și din simțul de respect față de rânduiala bisericească ce l-a așezat în prima zi din anul ecleziastic. A fost și simțul specific creatorului de literatură pentru subiectul generos. Criticii noștri cei mai avizați au fost atrași ca de un magnet de paginile dedicate acestui sfânt, pagini care au reușit să speculeze ceea ce era spectaculos, senzațional – am zice azi – în biografia acestui „personaj”, care a ilustrat o întreagă ipostază a sfințeniei răsăritene, studiată în cartea specială consacrată ei de Hippolyte Delehay.

Despre Sfântul Simeon Stilitul „cel vechi”, care trebuie deosebit de omonimul numit „cel tânăr”, tot ceea ce este de știut se află în cartea fundamentală a lui Delehay. S-a născut către 389 la Sisar sau Șiș, sat din apropiere de Nicopolis, de la hotarele Siriei cu Cilicia și a murit vineri 24 iulie 459, deși ziua hotărâtă de Biserică spre prăznuire este 1 septembrie. Încă de când era în viață a început să i se scrie biografia, cel mai vechi text despre el fiind așternut în 440, cu 19 ani înainte de moarte! După trecerea sa la cele veșnice s-a bucurat de un cult excepțional și sunt arătate amănunțit formele pe care le-a luat scrierile despre el și manuscrisele în care s-au păstrat, precum și ce s-a editat din ele.

Autorul celei dintâi versiuni românești citează explicit „jitia” lui, și întrebarea este: unde a găsit-o și care este aceasta. Dar înainte de a încerca să răspundem la întrebare, să consemnăm faptul că Sfântul Simeon Stâlpnicul nu este de găsit în *Omiliarul patriarhal* – versiunea slavonă – unde conform descrierii lui Gorski și Nevostruev „sub o frumoasă vinietă desenată cu aur este titlul *мѣца сѣнтѣврѣа в ѣ днѣ*. Incipit: *всегда оубо бл҃гымъ поучати(ѣ) должни есмы братіе* [Luna septembrie ziua 1. Incipit: *всегда* etc.].

În *Cazania de la Zabłudovo* avem *Поученіа на вл(д)чнїа праз(д)ники и на памѣти ст҃ыхъ изѣранны(хъ). М(ѣ)ца сѣнтѣврѣа въ первый. Поученіе в началѣ новаго лѣта* [Învățăture la praznicele domnești și la pomenirea sfinților aleși. Luna septembrie în prima [zi] Învățătura la începutul anului nou]. Incipitul și textul sunt aceleași, dar așa cum vedem, adaosul despre pomenirea „sfinților aleși” le aparține tipografilor de la Zabłudovo, adică lui Ivan Feodorov – primul tipograf rus. El se explică, la fel ca ideea următorilor de a pune ca autor pe patriarhul Calist, prin dorința de a da cărții mai multă autoritate și a spori numărul celor interesați să o cumpere.

În cartea lui Coresi găsim: *Învățătură de praznicele domnești întru pomenirea sfinților aleși. Pentru întâi a lunii septemvrie, învățătură la începutul Anului nou. Evanghelie de la Luca, zaceala 13.*

Este vorba de Luca, 4₁₆₋₂₂. Deosebirea se explică prin faptul că în manuscrisul sinodal și în cartea de la Zabłudovo existau două învățăture la această zi, a doua fiind cea cu tâlcuirea Evangheliei. Coresi a inclus-o doar pe aceasta, cum o dovedește și incipitul identic cu aceea: *якоже въ кораблѣ(хъ) спл҃ции*

самопомавно вѣтромъ носими сѣтъ [Că cumu-s amu ceia ce dorm într-o corabie și însăși merge numai cât de-abia o amerință vântul...] Interesant este că și Petru Movilă a procedat la fel, eliminând prima învățătură și reținând pe a doua, cu același incipit. După cum am văzut, nici la Kiril Trankvilion-Stavrovetki nu avem texte hagiografice propriu-zise, necum unul pentru Simeon Stâlpnicul.

Unde l-a putut găsi Mitropolitul Varlaam spre a începe pomenirile sfinților cu cel dintâi înscris în calendarul anului bisericesc? Nu existau decât două posibilități: prima o reprezintă *Marile minee de la Târnovo* în care a venit prima oară la noi *Pomenirea și minunile celui între sfinți părintele nostru Simeon Stâlpnicul* și se afla în actualul manuscris 700 de la Dragomirna, din setul celor copiate și aduse în Moldova pe timpul lui Alexandru cel Bun. Acum din acest manuscris s-au pierdut primele file conținând cuvântul Sfântului Ioan Gură de Aur la indiction și pagina cu titlul și începutul pomenirii Sfântului Simeon Stâlpnicul. Dar avem întregul text în ms. slav 152 B.A.R., unde ordinea este inversată: întâi cel despre Sfântul Simeon Stâlpnicul și pe urmă cuvântul Sfântului Ioan Gură de Aur la indiction (Migne, PG 159, spuria).

Manuscrisul slav 152 B.A.R. este o amplă selecție din această mare colecție de texte omiletice și hagiografice. P.P. Panaitescu îl socotea copiat în Moldova la mănăstirea Neamțu, dar slavona este de redacție sârbă.

A doua posibilitate era de a se adresa damaschinilor bulgare, acele celebre manuscrise conținând texte în limba bulgară modernă, cu care începe de fapt istoria culturii bulgare în limba vie, modernă, în secolul al XVII-lea¹⁴.

Mitropolitul Varlaam scrie negru pe alb: „Cum spune în jitiia Svenției sale de acestea toate”. Această jitie, în textul din ms. slav 152 B.A.R. are același text ca cel din damaschine, dar în slavonă. Este a doua din cele trei vieți (a lui Teodoret al Cirului, aceasta, și versiunea siriacă) și aparține lui Antonie, ucenicul care se prezintă ca martor al vieții sale. Datorită lucrării elaborate de domnul profesor Remus Rus și intitulată *Viețile sfinților stâlpnici Simeon, Daniil, Luca, Alipie, Alba Iulia*, Editura Reîntregirea, 2009, dispunem de traducerea tuturor, realizată de doamna Lidia Rus. A lui Antonie este la paginile 31-48 și permite să vedem ce a rămas din textul original și cum s-a folosit de el autorul primei versiuni românești.

Traducerea slavonă nu poate fi mai veche de secolul XIV, prima copie găsiindu-se în așa-numitele „Minee de la Ljplian”, la sfârșitul secolului al XIV-lea, iar cea mai veche copie precis datată se află în *Sbornicul diacului Andrei*

¹⁴ Borjana Velčeva, *Дамаскините от XVII век и началото на новобългарския книжовен език* [Damaschinele din secolul al XVII-lea și începutul limbii literare bulgare moderne] în „Paleobulgarica”, XXIV, 2001, nr. 4, p. 64-81 (cu bogată bibliografie la zi).

din 1425¹⁵. Diacul Andrei era ucenic direct al Patriarhului Eftimie al Târnovei și a emigrat în ceea ce mai rămăsese din Serbia lui Ștefan Dușan sub Ștefan Lazarevici, fiul cneazului Lazăr cel căzut în lupta de la Kosovo din 15 iunie 1389. Nu am posibilitatea să verific dacă în Mineiul de la Ljplian este aceeași traducere. Dar textul este oricum același, judecând după incipit¹⁶. Nu ne putem îndoi însă că versiunea copiată de diacul Andrei este cea venită și la noi în cuprinsul *Marilor minee de la Târnovo*, păstrată și în ms. slav 152 B.A.R.

Confruntând cele două ediții mai noi, a *Damaschinului Tihonravov* (unde avem textul complet) și a lui *Trojanski Damaschin*¹⁷ (în care îi lipsește o pagină de la început) am constatat identitatea textului bulgăresc în cele două copii. Comparăția cu el și versiunea românească a originalului grec din cartea coordonată de profesorul Remus Rus, dovedește că versiunea dată de Mitropolitul Varlaam ni-l arată încă o dată un autor capabil să scoată din izvoare atât cât îi trebuie spre a da o formă cât mai accesibilă și atrăgătoare. El scurtează, elimină cu totul minunile pe larg descrise, mulțumindu-se a trimite la „jitie” (în damaschine sunt reținute și numerotate 5, în versiunea slavonă sunt toate), amplele vorbiri edificatoare specifice genului hagiografic. Reține doar câteva rânduri din final despre sfârșitul sfântului și așezarea lui în Antiohia. Redactează astfel un **basn hagiografic**, din care avea să citeze critica spre a-i pune în evidență darurile scriitoricești. În ms. slav 152 B.A.R. de format 28 × 19 cm avem pentru această „jitie” 15 pagini. În versiunea bulgară din ediția *Damaschinului Tihonravov*, și ea într-un volum de format mare (29 × 20,5 cm) sunt 6 pagini. Versiunea românească după original, a doamnei Lidia Rus, are 17 pagini. În *Cartea de învățătură* avem două pagini și 22 de rânduri. **Ceea ce ne dă autorul român este, prin urmare, ceea ce a crezut că trebuie să le spună ascultătorilor săi din ce găsisese într-unul din cele două izvoare posibile.**

La sfârșit, autorul *Cărții românești de învățătură* dă atenție și „începutului indictionului”, dar nu se adresează pentru aceasta unicului izvor posibil – cuvântarea atribuită Sfântului Ioan Hrisostom – ci redactează un text propriu.

¹⁵ Vasile Pandurski, *Панегирикът на Дяк Андреи от 1425*, în Търновска книжовна школа 1371-1971. Международен симпозиум, Велико Търново, 11-14 октомври 1971, p. 225-241. În prezent se păstrează în Muzeul istorico-arheologic bisericesc din Sofia, ms. nr. 182.

¹⁶ În descrierea manuscrisului din colecția Mihanovici 23, III c 24, conținând mineiul de lectură sârbesc de la Gracianița (Lipljanski), pe septembrie-noiembrie, de redacție sârbă și din ultimul sfert al secolului al XIV-lea, Vladimir Mošin, în catalogul său *Cirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije*, p. 165, dă pentru Simeon Stâlpnicul incipitul *Страннаа и дивнаа выше въ дни наши. Изъван се мнѣ грѣшному и оумилѣнному Антонию написати кже постигъхъ (ъ)*. În ms. slav 152 B.A.R. lipsește оумилѣнному, dar e același.

¹⁷ Ana Ivanova, *Троянски дамаскин. Български паметник от XVII век*, Sofia, Editura Academiei Bulgare de Științe, 1967; Evgheniia I. Demina, *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в., 2. Исследование и текст*, Sofia, Editura Academiei Bulgare de Științe, 1971.

LVI. **Învățătură la nașterea Preasventei și Preablagoslovitei Despui-
toarei noastre, Preacuratei Fecioare Mariei** se desfășoară de la început ca un
basm, în stilul pe care epoca modernă a literaturii române îl va cunoaște odată
cu Petre Ispirescu, Ion Creangă și alți povestitori cărora autorul *Cărții românești
de învățătură* le-a deschis drumul și le-a inaugurat strălucita galerie. Felul cum
vorbesc „personajele” – Sfântul Ioachim și Sfânta Ana și Arhanghelul Gavriil –
și rugăciunea Sfintei Ana sunt încărcate de toată omenia și căldura izvorâte din
acel suflet genial care și-a găsit de fiecare dată „cuvântul ce exprimă adevărul”.

A doua parte a predicii, de întindere egală cu prima, este consacrată
învățăturii. Revine leitmotivul cinstirii sărbătorilor, altfel decât prin beții și
alte păcate, precum și comparația cu cei ce se dedau la așa ceva întrucât nu au
credință.

Avem din nou o respingere clară a doctrinei reformate în cuvintele: „Să nu
ne paie că ne vom spăsi fără de lucrure, că cum nu poate arde focul fără de
lămne, așa și credința fără de lucrure bune nu poate sângură spăsi pre om”.

Încheie cu un nou apel la milostenie citând pe înțeleptul Solomon că
„milostenia izbăvește sufletul din moarte” și cu tâlcuirea ce este sufletul și ce e
moartea.

Toată această ultimă parte a predicii nu are legătură cu sărbătoarea prăznuită,
dar se folosește de ea pentru o nouă apologie a milosteniei, având în vedere
numărul mare de ascultători socotiți prezenți la marea sărbătoare.

Pentru a fi cât mai convingător, Sfântul Varlaam nu se dă în lături să-i imite
pe Damaschin Studitul și Kiril Trankvilion-Stavrovetki și să pună în gura
Mântuitorului și ce n-a spus, asigurându-și ascultătorii că „așa învață Hristos
sângur [adică însuși] de dzice: «Cela ce miluiaște săracul și aicea va lua de la
Dumnezău pentru una o sută, și acolo va dobândi viața de veki și bucuria
neîncetată»”.

După cum am văzut, în *Omiliarul patriarhal* și la Coresi nu găsim un text
pentru 8 septembrie. Nu are nici Damaschin Studitul decât la Buna Vestire,
la Intrarea în Biserică și la Adormire. Petru Movilă, care retipărește versiunea
ucraineană a *Cazaniei de la Zabłudovo*, a adăugat în cartea sa o predică la această
sărbătoare. În ce relație stau cele citite în *Cartea românească de învățătură* cu
acest text închinat sărbătorii nașterii Maicii Domnului? Întrucât și *Cazania* lui
Petru Movilă, apărută în 1837, i-a fost cu siguranță cunoscută, fiindcă i-a servit
ca model pentru tipăritura sa, ne putem întreba dacă a folosit din cuprinsul ei
acest text pe care nu-l găsea în tipăriturile de la Krilos și Evie.

Lectura acestei întinse piese oratorice care în partea a doua are și istorisirea

pe care o găsim la Varlaam, dar la Petru Movilă mult mai încărcată (sunt cu
totul 10 pagini) exclude orice relație. La fel, lectura a ceea ce găsim în *Evangelia
învățătoare* a lui Kiril Trankvilion-Stavrovetki, și ea de proporții considerabile
(7 pagini) în raport cu cele mai puțin de două pagini din *Cartea românească de
învățătură*.

Odată cu această sărbătoare constatăm însă reîntoarcerea autorului ei la
Damaschin Studitul, abandonat cât și-a redactat cele 31 de predici la duminicile
de peste an care au urmat celei la „Duminica Mare”. Deși acesta nu are o predică
la nașterea Maicii Domnului, istoria ei se află în cuprinsul predicii la Intrarea în
Biserică și a fost decupată de acolo și folosită aici, conform unui procedeu deja
bine cunoscut. Iată acest amplu fragment, în versiunea românească din ediția
Daniela Poenaru:

„Iar povestea de-nceput așa s-au făcut: la locul Palestinei era un om casnic bărbat
și muere bl[ag]osloviți de la Dumnezeu pentru bunătatea care avea ei amândoi. Și
adecă pe bărbat îl chema Ioachim, iar pre muere Anna. Și era împodobiți cu toate
bunătățile câte ai fi socotit. Milostenie avea mai multă decât toți oamenii vremii
aceia. La biserică mai mult decât toți alerga, nici odinioară cu vreun vecin sau cu alt
om nu s-au certat. Bogați și boeri era, și cea mai mare și mai bună, că era de rudă
împărătească, adecă den neamul lui David împărat. Deci având toate bunătățile, dar
copii nu făcea, nici parte bărbătească, nici fămeiască. Pentru aceia au venit la mare
întristăciune și să amăria // totdeauna căci n-au să lase în urmă moștenitori. Și era
și obiceiul în vremea aceia că cei ce nu făcea copii era de toți dosădiți și defăimați și
nimini nu mergea să mănânce pâine cu dânsii în casa lor. Ci de mergea și la biserică,
sta mai jos decât toți și de mergea și la liturghie, mai pe urmă decât toți era obicei
să-și dea prinosul la preot.

Deci într-o zi când avea ovreii sărbătoare mare s-au dus Ioachim cu muerea lui la
biserică și den multă osârdie ce avea cătră Dumnezeu au îndrăznit, neștiind, și ș-au
dat prinosul la preot mai-nainte decât toți. Iar preotul care era în vremea aceia, dacă
i-au văzut că mai-nainte decât toți oamenii ș-au dat prinosul lor s-au mâniat foarte și
le-au zis: «Oameni fără de lege și păgâni ce sânteți! Pentru ce n-ați așteptat să faceți
precum iaste obiceiul legii, ci v-ați adus întâiu voi prinosul. Voi sânteți blestemați și
urgisiți de Dumnezeu și de oameni. Dar pentru ce ați cutezat de ați venit mai-nainte,
niște lepădați de Dumnezeu și de oameni? Nu v-ați temut de Dumnezeu, nu v-a fost
rușine de oameni, ci ați necinstit legea prorocului Moisi. Duceți-vă curând de aici, să
nu vă arză Dumnezeu, să nu să desfacă pământul, să vă înghiță ca pre Dathan acela
și Aviron de carii auzim că s-au desfăcut pământul și i-au înghițit. Fugiți den biserică
să nu muriți de urgia lui Dumnezeu».

Și dacă au auzit cuvintele acestea ca ce inimă socotiți să fie avut, boeri ca aceia și
bogați ce era, să să înfrunteze într-acesta chip, că era de neam împărătescu și oameni
lăudați, și să-i înfrunteze un om mai de jos. Și ca cât ceas au stătut înaintea cetății
aceia dosădindu-să pre sine, însă ei cu multă smerenie și cu amărâtă inimă au eșit să
meargă la casa lor.

Și mergând până la jumătatea căii, s-au întorsu Ioachim plângând și au zis cătră muerea lui: «Anna, iubita mea soție, nu mă mai trage inima să mergu acasă, nici mai poftescu măcar o zi să trăescu, de vreme ce sântem urgisiți și ocărăți de Dumnezeu și de oameni. // Ci tu te du acasă și fă milostenie câtă vei putea, apoi mergi de te ascunde în grădină și te roagă lui Dumnezeu doar te va auzi să ne dăruiască un făt. Iar eu mă duc la un munte să mă postescu și să mă rog lui Dumnezeu au să ne dăruiască făt, au să mă mănânce fierile sălbatece, că nu mai poftescu să aibu viață ca aceasta întristăcioasă și amărăcioasă. Ce mai voi cu bogăția care astăzi o avem și mâine o pierdem. Pentru aceia mă duc la munte să mă rog lui Dumnezeu până când mă va auzi».

Deci s-au luat ertăciune amândoi unul de cătră altul și numaidecât s-au despărțit, ci adevă Anna s-au dus la casa ei și au intrat în grădină și acolo să închina și să ruga lui Dumnezeu plângând și zicând: «Doamne, atotstăpânitoriule și atotputernice, care numai cu porunca Ta ai făcut ceriul și pământul și toate câte să văd că sânt, carele și pre părinții noștri i-ai mântuit den mâinile lui faraon, și cu porunca Ta s-au împărțit Marea Roșie și au trecut; Tu Dumnezeule care i-ai hrănit patruzeci de ani în pustie, Tu care ai blagoslovit pre Sarra, muerea lui Avraam și au născut pre Isaac la bătrânețele ei, Tu care ai dăruit pre Anna aceia ce era asemenea mie și au născut pre Samuil proroc, Tu îmi dăruiaște și mie, smeritei roabei Tale făt, și nu mă lăsa să fiu muștrată și batjocorită de tot neamul meu. Doamne, Dumnezeul meu, dar nici măcar ca hiarele sălbatece să nu fiu. Pentru ce m-ai urgisit atâta de sânt steapă, Tu care ai blagoslovit făpturile Tale și ai zis «creșteți și vă înmulțiți», dă-mi și mie sămânță și rod pântecelui meu și ce voi naște au parte bărbătească, au muerească, să-l dăruescu cu toată inima și să-l aduc în biserica Ta, să-l pui înaintea». Ci adevă Anna așa ca acestea și mai multe zicea plângându și rugând pre Dumnezeu, iar Ioachim, bărbatul ei dacă s-au dus la munte, plângea și el și să ruga lui Dumnezeu ca și muerea lui, Anna. //

Deci Dumnezeu văzând lacrimile lor și suspinurile lor au trimis pe Arhanghel Gavriil și s-au dus la Ioachim unde era la munte și i-au zis: «Bucură-te Ioachime și te veselește că eu sânt Arhanghelul Domnului și am venit să-ți binevestescu că vei să naști o fiică care va naște den fecioria ei pre Împăratul lumii și Dumnezeu. Ci lasă dar multa întristare-ți și amărăciunea sufletului tău și mergi la casa ta. Bucurându-te, ajungă-ți ostenelele și suspinurile cele multe, că au auzit Dumnezeu glasul rugăciunii tale. Ci te du nădăduind la cuvintele mele și slăvește pre Dumnezeu». Acestea au zis îngerul cătră Ioachim. Și numaidecât s-au dus și la Anna și i-au zis și ei aceleași cuvinte. Iar Ioachim dacă au auzit cuvintele și vestirea de la Arhanghel Gavriil s-au sculat de s-au dus bucurându-să acasă și au aflat pe muiarea lui Anna bucurându-să și ia den cuvintele îngerului. Și în noaptea aceia au zămislit Anna pre stăpâna noastră de Dumnezeu Născătoarea den sămânța lui Ioachim. Pentru că numai Hristos s-au născut fără de sămânță bărbătească. Iar Doamna de Dumnezeu Născătoarea și ia ca și ceilalți oameni ca toți s-au zămislit den adunare bărbătească. Iar dacă s-au plinit noao luni au născut Anna cocoană parte fâmeiască. Și era obicei atunci la ovrei că la opt zile chema preoții bisericii de-i ospăta părinții coconului și într-acea zi puneau și numele pruncului. Deci după obicei și Ioachim au chemat pe preoți a

opta zi să-i ospeteze ca să pue nume cocoanei lui. Și o au numit *Mariam*, căci adevă *M* zice *monii* săgură și *a* aceasta *afti* și *r* ruset, adevă va mântui și *i* *iu* de veninul și *a* // apantas și *m* misocalu, următorului de bine, adevă însăși aceasta va mântui pre oameni den otrava, adevă den păcatul diavolului carele nici odinioară binele nu-l poștește. Aceasta dar însămnează numele Preasfintei.

Și alta iarăși că *Mariam* să chiamoă împărăteasă.

Pentru ceea ce urmează mai departe în predică, despre milostenie, nu mai avea nevoie de niciun izvor*.

LVII. Învățătură la ridicarea Cinstitei Cruci, din 14 septembrie, are trei pagini și 21 de rânduri în ediția noastră. Pentru întâi septembrie, fiind vorba și de prăznuirea Sfântului Simeon Stălpnicul și de începutul noului an bisericesc, au fost patru. La nașterea Maicii Domnului au fost trei pagini și 18 rânduri.

Și în această a treia parte a cărții preocuparea pentru a nu depăși anumite limite apare clar și nu este lipsit de semnificație faptul că singurul text ce trece de 9 pagini (are 9 pagini și 12 rânduri) este cel închinat Sfântului Teodor Tiron, iar singurul care trece de 8 pagini (are 8 pagini și 9 rânduri) este cel despre Sfântul Nicolae. Sfântul Gheorghe are 7 ½ pagini, Sfinților Petru și Pavel li se dau 7 pagini, Sfântul Ioan cel Nou are 6 ½ pagini, Sfântul Dumitru 5 pagini și Sfânta Paraschiva 4 pagini și 5 rânduri.

Niciuna din sărbătorile domnești ale Mântuitorului nu are însă mai puțin

* Pentru ceea ce Damaschin Studitul a împrumutat abundant din evangheliile apocrife și a fost neîndoiește unul din factorii ce au favorizat extraordinara popularitate a cărții, pe lângă hagiografii și faptul că textul era accesibil în limba înțeleasă de toți, vezi *Evangheliile apocrife. Traducere, Studiu introductiv, note și prezentări de Cristian Bădiliță*, Ediția a II-a complet revăzută și ilustrată, București, Editura Polirom, 1999.

Problema nu intră între obiectivele comentariului nostru, dar este sigur că preluând la rândul din Damaschin aceste întinse împrumuturi și aducându-le în *Cartea românească de învățătură*, autorul român îi dădea acesteia o șansă în plus la audiență și în rândul ascultătorilor și cititorilor săi. Literatura apocrifă a evangheliilor se poate întâlni aproape în toate versiunile slavone incluse în *Marile minee de lectură de la Târnovo* cu care a venit la noi încă din secolul al XV-lea, iar ecourile ei în pictura bizantină au fost demonstrate prin ilustrația cărții citate. În textul ascultat de la strană sau citit în cartea Mitropolitului Varlaam se recunoșteau ecourile a ceea ce de peste două secole credincioșii văzuseră în picturile bisericești, iar cei știutori de slavonă putuseră citi în legende însoțitoare ale acestor „benzi desenate” care au constituit una din sursele de inițiere în credința creștină. Aici, ca și la Adormirea Maicii Domnului și în alte predici, se recunosc imediat similitudinile cu ceea ce găsim în aceste evangheliile apocrife. Dar canalul pe care au ajuns în paginile *Cărții românești de învățătură* rămâne cel mai probabil cartea lui Damaschin Studitul. Desigur, pentru noi astăzi, lectura acestor evangheliile apocrife are mai ales folosul de a trage linia despărțitoare între ceea ce Biserica a inclus în „Canon” și respiră inspirația divină, chiar dacă o seamă de elemente sunt comune și e greu de spus dacă i-au inspirat pe autorii apocrifelor sau au putut fi luate dintr-un fond comun de legende, și ceea ce caracterizează cel mai izbitor textele acestor apocrife: incapacitatea de a induce în noi acel covârșitor sentiment că pana celor patru evangheliști, oricare ar fi fost ea, a fost ținută cu mâna lor, dar de către Sfântul Duh.

de 5 pagini: *Nașterea* are 6, *Tăierea împrejur* 5, *Botezul* 6, *Stretenia* 6 pagini și 14 rânduri, *Schimbarea la față* 7 pagini. Totuși este evident că *hagiografiile* sunt cele mai avantajate. Dintre sărbătorile Maicii Domnului, *Nașterea* are puțin peste 3 pagini, *Intrarea în biserică* are fix 3 pagini, *Buna Vestire* 4 pagini și *Adormirea* 7 pagini, ca și *Schimbarea la față*, ceea ce vădește o anumită ierarhizare și pe această cale din partea autorului. Sfântul Ioan Botezătorul are pentru naștere 5 pagini și la tăierea capului 7 pagini și 9 rânduri. Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril li se rezervă 5 pagini și 7 rânduri.

Am văzut că sărbătoarea *Înălțării Sfintei Cruci* a fost eliminată de Coresi, iar *Cazania de la Govora* nu a trecut de *Duminica tuturor Sfinților*, așa încât **prima predică la această sărbătoare apare în limba română numai odată cu Cartea românească de învățătură**. Antim Ivireanul nu are o predică pentru această sărbătoare, încât a trebuit să așteptăm epoca modernă pentru a găsi alte predici închinete sărbătorii Sfintei Cruci, începând cu a Sfântului Mitropolit Andrei Șaguna, din „Adaosul” la *Kiriakodromionul* lui Nichifor Teotoke, tipărit la Sibiu în 1855.

Istoria aflării Sfintei Cruci de către Sfânta Elena era în *Panegiricul Sfinților Constantin și Elena* de Patriarhul Eftimie al Târnovei, inclus de Neagoe Basarab în prima parte a *Învățăturilor către Theodosie*. Această carte a fost tradusă în românește în vremea lui Șerban Cantacuzino și odată cu ea acest fragment a primit o versiune românească înainte ca în 1704 întregul panegiric al lui Eftimie să fie tradus în românește la mănăstirea Horezu a lui Constantin Brâncoveanu. Dar cum nici această traducere și nici *Învățăturile lui Neagoe Basarab* nu au cunoscut o circulație mai mare, toată „semenția românească” a aflat trei secole în șir istoria descoperirii Sfintei Cruci din cartea vlădiciei Varlaam, și tot de acolo a înțeles și de ce sărbătorii i se spune a înălțării Sfintei Cruci.

Urmarea imediată a textului despre Sfânta Cruce din *Cartea românească de învățătură* a fost cel din *Viețile sfinților*, redactat de Mitropolitul Dosoftei pentru aceeași zi de 14 septembrie. Influența celui dintâi este categorică, atât în ponderea aflării Sfintei Cruci (o treime din text) cât și asupra textului însuși, unde se strecoară însă o variantă a legendei, veche și ea de câteva secole, din moment ce primul ecou îl înregistrăm în *Istoria bisericească* a lui Nichifor Calist Xantopol, autor mort în 1317, iar la noi în pictura bisericii Dobrovăț, realizată în 1529:

„Atuncea, trimisă pre maică-sa Elena la Ierusalim să afle Svânta Cruce. Întrebând lăcuiorii și neștiind locul, nu a putea da samă, că-ș îngropasă jidovii afund și-mpresurară locul în cei 40 de ai ce-au ținut Ierusalimul. Și, iarăși, pre urma lor, pusease păgânii idolul Afroditei, Venerii, dzânei spurcăciunelor și rușinei. Și să uitasă locul răstignirei. Și cu mare ciudotvorenie au aflat Svântul Macarie locul. Și aflând Svânta

Cruce însăș, a treia, și cunoscându-o de pre scriptura a trei limbi ce era scrisă și, mai vârtos, de pre ciudotvorenie. Că atuncea, scoțând în năsălie la-ngropat pre o femeie, pusă Svânta Cruce pre dânsa și să sculă vie.” (Ed. Rodica Frențiu, p. 28)

Mitropolitul Dosoftei își ia libertatea, față de predecesorul său, să schimbe istoria identificării crucii Mântuitorului, adoptând versiunea cu mortul înviat de cruce, în varianta *femeie*, în timp ce în cartea istoricului bizantin și în pictura de la Dobrovăț era *bărbat*. El comite, fără să-și dea seama, și o eroare de logică atunci când de la sine afirmă că episcopul Macarie ar fi recunoscut deja crucea „de pre scriptura a trei limbi ce era scrisă”, ceea ce nimeni nu spusese din simplul motiv că ar fi rămas fără rațiune atât amărăciunea împărătesei cât și nevoia de a proba cele trei cruci prin punerea peste femeia bolnavă. Chiar dacă nu o spun, toți cei dinainte lasă a se înțelege că inscripția așezată de Pilat, găsită și ea, nu se mai afla bătută pe crucea Mântuitorului, și tocmai de aceea a apărut nevoia identificării ei pe cale minunată.

Predica din 14 septembrie era un nou elogiu adus Sfintei Cruci, după cel din prima parte a cărții, la duminica a treia a Postului Mare. Lectura celor două cuvântări ne arată iarăși pe Sfântul Varlaam capabil să rostească două predici cu aceeași temă – a crucii – dar în care nu se repetă, chiar dacă într-a doua se referă în câteva cuvinte la ceea ce înfățișase pe larg în prima: despre prefigurarea crucii înainte ca ea să capete semnificația dată de moartea Mântuitorului.

Am arătat (p. 481-490) că la redactarea primei predici s-a folosit de cuvântul 26 din *Comoara* lui Damaschin Studitul, „la închinarea cinstitei și de viață făcătoarei Cruci”, rostit „la a treia duminică a Sfântului Post”, ceea ce arătase prima oară Pandele Olteanu. Acesta a semnalat folosirea aceluiși izvor și pentru predica de la 14 septembrie. Dar în această predică nu există decât două fragmente extrase și folosite ca pietre de mozaic, după obiceiul său: unul de la început, pus tot la început, și celălalt de la sfârșit, folosit tot pentru încheiere:

„Căci astăzi să face mare bucurie în ceriu și pe pământ. Astăzi să bucură îngerii și prăznuescu oamenii, că prea luminată Crucea lui Hristos să arată în lume, de care să gonescu dracii și să tămăduescu boalele, să izbăvescu păcătoșii și toate marginile pământului să luminează. Astăzi și biserica lui Hristos ca un alt raiu să vede, că precum raiul avea în mijlocul său lemnul cunoștiinței care au omorât pre Adam pentru neascultarea lui, așa și Sfânta noastră biserică are pe Sfânta Cruce lemnul cel de viață, carele au înviat pre Adam prin moartea lui Hristos. Pentru aceia o arată la noi oamenii astăzi ca să o priimim ca pe o pricinuitoare învierii a toată firea omenească.

„La aceasta noi, blagosloviți creștini, să ne închinăm pe aceasta să o sărutăm și cu tot sufletul să o înbrățășim, aceștiia cu frică și cu bucurie să ne închinăm. Cu frică, adecă pentru nevrednicia noastră, iar cu bucurie pentru darul care ne dăruiește.”

Pentru tot restul cuvântării perfect încheiate sunt de căutat alte izvoare.

În *Cazania de la Zabłudovo*, textul eliminat de Coresi este identic cu cel din *Cazania lui Petru Movilă* care de data asta se prezintă ca o predică unitară, nu ca tâlcuire de pericopă. Începutul în cea dintâi este красныи днь и свѣтлый праз(д)никъ честнаго и животворящаго крста праз(д)нѹюще днесь, радостію радѹемса и веселіемъ веселимса просвѣтихомса оубо симъ и дхѡвно просіахѡмъ(ъ) смышляюще и зраще еже всемъ велие таинство о насъ Бжїа и члѡковѣа и милосердіа схожденіе...

Același incipit este și în descrierea manuscrisului sinodal din catalogul lui Gorski și Nevostruev, care nu mai trimit pentru el la culegerea atribuită patriarhului Filotei din manuscrisul de la Torino, ceea ce înseamnă că face parte din textele adăugate de cei ce au alcătuit varianta slavă a *Omiliarului patriarhal*, păstrată în manuscrisul sinodal 209 și tipărită la Zabłudovo.

Textul adoptat de alcătuitoarii *Omiliarul patriarhal* slav nu i-a putut servi ca izvor, fiindcă acolo nu găsim nimic despre Sfântul Constantin, Sfânta Elena și aflarea Sfintei Cruci, iar cursul predicii este cu totul altul.

În schimb – ceea ce Pandele Olteanu nu avea cum să bănuiască – la cele două fragmente din Damaschin Studitul se adaugă iarăși un amplu împrumut din *Evangelhia învățătoare* a lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki, a cărui lectură și folosință se vede că nu a încheiat-o cu cele 32 de duminici. Fragmentul luat de la Damaschin Studitul se continuă imediat cu întreaga *introducere* (de pe fila 33 recto) și cu începutul părții întâia din tâlcul lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki *Învățătura la Înălțarea Cinstitei și de viață făcătoarei Cruci a Domnului* (de pe fila 33 verso).

Reproduc textul fără a-l mai traduce, cu mențiunea că de la „și iarăși ne umilim” până la „care te-au născut sufletește în viața de veci” avem traducerea exactă a textului lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki, iar până jos, următoarele 12 rânduri rezumă retorica trankviliană despre patimile Mântuitorului puse în contrast cu măreția și puterea sa dumnezeiască, deoarece depășeau ceea ce voia să spună predicatorul român

Pun la dispoziție cercetătorilor viitori întregul text, pe cel doar rezumat demarcându-l prin parantezele drepte. Semnalez pe тои иже ходитъ на крилехъ вѣтрѡвъ = cel ce umblă pe aripile vânturilor.

Кто ннѣ ѡ(т) вѣрныхъ не оумилитса дшєю и не стенетъ ср(д)цемъ и не проливаетъ слезъ на ланиты свои егда са споминает горкаа смѣрть и страданіе Га ншего Іс Ха и кр(ѣ)тъ его полагаетса ннѣ пре(дъ) очн вашѣ его же понесъ на плещахъ своихъ идѡущи агнецъ бжїи волею на заколеніе, іако іаснѣи оуслышимъ дне(сь) ѡ(т) слоѡе(сь) еѡ(г)льскихъ ѡ(т) Іоанна зачало 2 (introducerea).

Нѣсть радованїа чадѡмъ егда ѡ(т)цѣ ихъ любимый предъ очима ихъ оумираетъ; наипаче же оной окаанной дщи іаже есть виною смѣрти ѡ(т)ца своего. Та повинна наипаче рыдати горко іако том ради грѣха ѡ(т)цѣ еа любимый сромѡ(т)не пред(ъ) нею оумираетъ.

Тако и ты ннѣ горко рида(и) и плачса окааннаа дщи многгрѣшнаа дше моа понеже бо оумираетъ грѣхъ твоихъ ради прелюбезнѣишии ѡ(т)цѣ твой и творецъ иже та родитъ дхѡвне въ животъ вѣчный, [везгрѣшный¹⁸ снѣ Бжїи. Ннѣ пред(ъ) очима твоима повѣшенъ сромѡтне на поносомъ древѣ кр(ѣ)тномъ той иже повѣсивый нѡ и землю нѣ на че(мъ) же и хламидою чръвленою облачитса на порѹганіе, сый иже одѣвается свѣтом іако ризою; и крестное древо тажкое несетъ на плеща(хъ) своихъ той иже ходитъ на крилехъ вѣтрѡвъ і его же съ страхомъ подемятъ на плещѣ свои херѡвѣми многочитыи и серафими шестокрылныи.

И той ннѣ виситъ(ъ) нагъ междѡ двома злѡдѣами иже живый в(ъ) свѣтѣ непрестѹпной славы посредѣ аггѡвъ славимый и емъ же съ страхомъ предстоатъ вса нв(ѣ)ныя силы; и той ннѣ вренною и грѣшною рѹкою заоушаетса иже рѹкою насадивый рай и в земши прѣстъ создавъ члѡка и той поланитѣ оударяемъ грѣшною рѹкою иже оудареніемъ мойсеовы рѹки раздѣливъ(и) море и послѹшивъи безднѣ и въ жаждѣ рѡда жидѡвского напоивый изведши водѣ из тверда камени. Бый иже даѡ въ пѹстыни сладкѡю маннѣ самъ прїатъ за сїю грѣкѡю желчь и оцетъ ѡ(т) рѹки невѣрной.

И како ми ннѣ сего не рыдати иже страждетъ(ъ) безгрѣшный за грѣшнѡю дшоѹ мою да ю свободитъ ѡ(т) геенскаго страданїа и мѹченїа и обнажается волею, да облечет мене въ первѡю пресвѣтлѡю ризѣ бесмѣртїа].

De la „care Cruce nu numai de la răstignire...” și până la sfârșitul predicii Mitropolitului Varlaam mai găsim un singur pasaj extras din partea a doua a tâlcului lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki, de la „Când vru acesta Costantin să facă războiu cu Maxentie ...” până la „și-l победи” (Kiril Trankvilion-Stavrovețki pe fila 36 verso). La autorul ucrainean acest episod cu Maxențiu ocupa și toată pagina 37. În schimb, din partea a treia, despre împăratul Heracliu, nu a mai găsit nimic de luat.

„Care Cruce nu numai de la răstignirea lui Hristos cât iaste cinstită și

¹⁸ Începând de aici textul este folosit în rezumat pentru ultimele 12 rânduri de la p. 305 ed. noastră.

proslăvită” arătase pe larg în predica din *Duminica Sfintei Cruci* a Postului Mare (vezi ed. noastră la p. 39-40). Dar nu găsim în niciunul din aceste două izvoare **cei 5500 și 33 de ani** și restul predicii (p. 306-308).

Ceea ce se scrie mai departe până la istoria lui Constantin cel Mare și a descoperirii și înălțării Sfintei Cruci s-a putut citi în alte pagini ale cărții și sunt reluate aici într-o nouă redactare, încât putem socoti că-i aparține. Nou este doar amănuntul cu ascunderea crucii de către evrei și astuparea gropii de pe Golgota.

De unde l-a luat și mai ales de unde a luat **toată istoria despre descoperirea crucii**, care ocupă un loc atât de important în predica sa, dar nu o găsim nici în *Omiliarul patriarhal*, nici la Damaschin Studitul și nici la Kiril Trankvilion-Stavrovetki?

În *Marile minee de lectură de la Târnovo* au fost adunate la această sărbătoare șase predici, toate prezente în manuscrisul azi la Dragomirna, dar provenit de la mănăstirea Vatra Moldoviței, unde se aflau desigur pe vremea Mitropolitului Varlaam, deci puteau fi cunoscute de el. Unele sunt și în alte trei manuscrise, acum în B.A.R., două chiar din fondul provenit de la Mănăstirea Neamțu:

1. *Cuvânt povestitor despre aflarea Cinstitei și de viață făcătoarei Cruci de Alexandru Monahul* (PG 87, tomul III, col. 4016-4027). La data publicării de către Migne după ediția lui Gretser (*De Cruce*, t. II) era cunoscut în două manuscrise, cu două titluri diferite: Ἀλεξάνδρου μοναχοῦ λόγος ἱστορικὸς περὶ τῆς εὐρέσεως τοῦ τιμίου σταυροῦ, πρὸς τινὰς ὁσίους Πατέρας προτραπέντος ὑπ’ αὐτῶν. Ἐν ᾧ ἐστὶ θεολογία ἀληθῆς καὶ περὶ τῆς θείας οἰκονομίας ἀπλανῆς ὁμολογία, καὶ ἐγκώμιον εἰς τὸν τίμιον σταυρόν, tradus cu *Alexandri monachi oratio historica de inventione venerandae crucis, ad quosdam sanctus Patres, quorum cohortatime ad scribendum acceperat; in qua est theologia vera, et de divina dispensatione sincera confesio, et encomium in venerandam crucem: Al lui Alexandru Monahul Cuvânt istoricesc despre descoperirea veneratei cruci*¹⁹, *către unii sfinți părinți care l-au rugat/îndemnat la aceasta. În care se citește despre adevărul teologiei; și neabătută mărturisire*²⁰ *despre dumnezeiasca rânduială; și elogiul veneratei cruci.*

¹⁹ Τιμιος, α, ov înseamnă a avea preț, a fi scump, prețios, demn de onoare, onorat. A fost tradus cu *venerandus*, iar în slavonă cu ЧЪСТНО. Întrucât în românește *cinstita cruce* nu face distincție clară între o anume însușire – a fi cinstit – și acțiunea de a onora pe cineva, am folosit termenul latin, deci cei vechi l-au folosit pe celălalt.

²⁰ Întrucât ἀπλανῆς înseamnă *qui n’erre pas, fix, stable* și ἀπλανῶς – *sans erreur*, iar *sincerum*, cum s-a tradus în Migne, *curat, nealterat, pur, adevărat*, am folosit un cuvânt care în românește înseamnă tocmai *a nu te depărta de la ceva, a nu rătăci*. În cazul de față că adevărul despre „iconomia” divină este mărturisit fără nicio abatere de la ortodoxie. În slavonă s-a folosit НЕПРЪЛЪСЪТНОЕ, ПРЪЛЪСЪТ însemnând *fix rătăcire*, cu sens de înșelăciune, amăgire. Deci *mărturisire neînșelătoare*.

Al doilea titlu (cel cu care l-a publicat și Migne) era Τοῦ ὁσιωτάτου Ἀλεξάνδρου καὶ μοναχοῦ εἰς τὴν εὐρεσιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιῦ σταυροῦ – *Sanctissimi Alexandri et monachi in inventionem venerandae et vivificae crucis*.

Incipitul este Τὴν κέλευσιν τῆς ὑμετέρας πατρικῆς ὁσιότητος δεξάμενος...

A fost tradus în slavona mediobulgară de Școala de la Târnovo și inclus în *Marile minee* ale Patriarhului Eftimie, cu care a venit în Moldova lui Alexandru cel Bun și din care a fost copiat de Gavriil Uric în fruntea sbornicului său din 1439 (ms. slav 164 B.A.R.) în care a inclus și 5 din cele 8 texte hagiografice ale Patriarhului Eftimie, iar la sfârșit *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou*.

În momentul de față cel mai vechi manuscris cunoscut în care ni s-a păstrat pare a fi 1789/1962 (700/1954) Dragomirna, din secolul al XV-lea, unde titlul este Ἀλεξάνδρου мниха. Слѡво повѣсно ѡ обрѣтени ч(ѣ)тнаго [и животворѡмаго] кр(ѣ)та. Къ нѣкоторымъ) прп(д)бны(мъ) ѡцѣмъ повелѣнъ бывшюу ѡ(т) ни(хъ). Въ нем же ѡ бгословїи истиннѡ(мъ) и о бж(ѣ)твнѣ(мъ) съмотрѣнїи непрѣлѣстное исповѣданїе. И похвала о ч(ѣ)тнѣмъ [и животворѡмомъ] кр(ѣ)тѣ. Incipit: Повелѣнїе вашего ѡ(т) чьскаго прп(д)бствїа прїемъ сѣлѡ нзѡмнѡса повелѣсте въ мѡен чѡудотн повѣстнѡ естъ творити слово ѡ обрѣтениж животворѡмаго дрѣва.

După cum se vede, titlul slav este traducerea cuvânt cu cuvânt a primului titlu grecesc, dar are în plus „și de viață făcătoare”, ca în al doilea.

Același text, cu exact același titlu îl găsim în manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române: 164 (al lui Gavriil Uric), f. 1-30, 151, f. 29-58^v, și 301, f. 556-580^v.

Acest text nu apare în niciuna din culegerile anterioare cunoscute (*Codex Clozianus*, *Codex Suprasliensis*, *Uspenski sbornik*, *Omiliarul Mihanovici*, *Mineele sârbești de la Ljplian* (Graceanița), iar în *Sbornicul lui Gherman* din 1359 cu titlul ОБРЕТЕНИЕ НА КРЪСТА ГОСПОДЕН avem cu totul alt text, de care vom vorbi la p. 67.

În *Sbornicul de la mănăstirea Zografu*, care este cel mai vechi manuscris cunoscut, în care au fost selectate 62 de texte din *Marile minee de la Târnovo*, probabil încă din timpul Patriarhului Eftimie, și unde găsim pe toate celelalte 5 texte despre înălțarea Sfintei Cruci, acesta lipsește, fără îndoială din cauza dimensiunilor sale, nepotrivite pentru un miscelaneu (în manuscrisul de la Dragomirna are 45 de pagini, în ms. slav 164 B.A.R. 60 și în 151 B.A.R. tot 60 de pagini, și 48 în ms. slav 301 B.A.R.). Dar el nu avea cum să lipsească din varianta integrală, transportată și păstrată în Moldova, în care l-a găsit și copiat în 1439 Gavriil Uric.

Va mai fi copiat de două ori și inclus în două sbornice de către copistul

bulgar cel mai productiv al secolului al XV-lea: **Mardarie de la Rila**. Unul, copiat în 1483, a fost descris de Polihronie Sârku²¹, iar celălalt în fosta bibliotecă Saltâkov-Şcedrin din Sankt Petersburg, provenit din colecția Hilferding, a fost identificat și descris de Boniu St. Anghelov²².

2. *La înălțarea Sfintei Cruci de Andrei Criteanul Ierusalimiteanul*, cu titlul grecesc Εἰς τὴν ὑψωσιν τοῦ τιμίου σταυροῦ și incipitul Κινήσωμεν, ἀγαπητοί, σήμερον, ὡς κινύραν τὰ χεῖλη (PG t. 97, col. 1035-1045).

În manuscrisul de la Dragomirna: Иже въ сѣхъ ѿца нашего Андреа Иер(ѣ)лмита. На въз(д)виженіе ч(ѣ)тнаго Кр(ѣ)та, cu incipit Възлюбленни, подвижнѣмъ дне(ѣ) такоже цѣвницѣ оустны въс-примѣмъ.

Se află și în *Sbornicul de la Zografu* descris de Klimentina Ivanova, care arată că nu există pentru acest text o traducere mai veche²³ și dă toate manuscrisele în care se află (actualul ms. slav 151 B.A.R. e citat după A.I. Iațimirski ca „85 Neamt”). Același text din ms. slav 151 B.A.R., f. 58^v-63^v îl găsim și în ms. slav 302 B.A.R., f. 28-31^v.

3. Tot de **Andrei Criteanul**, *Cuvânt rostit la obșteasca înălțare a Cinstitei și de viață făcătoarei Cruci*, cu titlul grecesc în PG 97, col. 1017-1035 Εἰς τὴν παγκόσμιον ὕψωσιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, cu incipit: Σταυροῦ πανήγυριν ἄγομεν, καὶ τὸ τῆς Ἐκκλησίας ἅπαν καταστράπτεται πλήρωμα.

În manuscrisul de la Dragomirna: Глаголюще рече(ѣ)нноє на въсмир-ноє въздвиженіе ч(ѣ)тнаго и животворѣщаго кр(ѣ)та cu incipit Кр(ѣ)та тръжъство творимъ и црковное ѿцаетсѣ исплъненіе, кр(ѣ)та тръжъство творимъ и радости зарѣмъ и въселеныжъ прос-вѣтлѣетсѣ лице... Îl găsim și în ms. slav 152 B.A.R., f. 26-28 și în ms. 302 la f. 31^v-35.

Se află și în *Sbornicul de la Zografu*, unde este menționată existența unei redacții mai vechi (се среща и по архаична редакция) în două manuscrise, unul în Biblioteca Națională din Sofia și celălalt în Biblioteca Academiei de Științe din Zagreb. Din cele 6 manuscrise indicate, trei sunt românești (ms. slav 152 B.A.R. este iarăși dat după A.I. Iațimirski ms. nr. 86 Neamt).

²¹ Polihronie Sârku, *Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV-XVIII веках*, Sanktpetersburg, 1901, p. CLXXXIII-CXC.

²² Manuscrise necunoscute ale lui Mardarie de la Rila (în limba bulgară) în „Известия на Института за литература, XXI, 1972, p. 49-58: conține 74 de titluri pentru sărbătorile fixe, extrase din toate volumele *Mineelor de la Târnovo*.

²³ Klimentina Ivanova, *Зографският сборник, паметник от края на XIV век*, în „Известия на Института за български език”, книга XVII, 1969, p. 105-147. Cele 5 texte despre înălțarea Sfintei Cruci la p. 116-119.

4. *La înălțarea Cinstitei și de viață făcătoarei Cruci de Pandoleu* (Pantoleone) prezviterul lăcașului din Bizanț (PG 98, 1265-1269), cu titlul grecesc Πανταλέοντος πρεσβυτέρου μονῆς τῶν Βυζαντίων, εἰς τὴν ὑψωσιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ și incipit Πάλιν ὑψοῦται σταυρός, πάλιν ἡ κτίσις ἀγάλλεται. Πάλιν ὑψοῦται σταυρός, πάλιν ἐορτάζει τα ἔθνη.

În manuscrisul de la Dragomirna: Пандωлеа (în cel de la Zografu: Пантольва) презвitera обитѣли византінскыа на въздвиженіе ч(ѣ)тнаго кр(ѣ)та, cu incipit Паки въздвижетьсѣ кр(ѣ)тъ, паки тварь ра(д)уетсѣ (Zografu: веселитсѣ).

Se află și în ms. slav 302 B.A.R., f. 35^v-37^v, în *Sbornicul de la Zografu* și încă în 5 manuscrise. Există, conform descrierii citate „O redacție mai arhaică din acest cuvânt în aceleași două manuscrise ca și în textul anterior” (Kl. Iv., art. cit., p. 117).

5. *La Cinstita și de viață făcătoarea Cruce de Sfântul Ioan Gură de Aur* (dar editată în Migne PG 50 col. 815-820 la cele îndoienice). Titlul grecesc: Εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρόν, καὶ περὶ τῆς τῶν πρώτων ἀνθρώπων παραβάσεως, cu incipitul Τί εἶπω, ἢ τί λαλήσω; ἢ τίνας ὑμᾶς καλέσω; πρόβατα ἢ ποιμένας; ναύτας ἢ κυβερνήτας; μαθητάς ἢ διδασκάλους. În manuscrisul de la Dragomirna: (Ioan Gură de Aur) На възвиже (sic!) ч(ѣ)тнаго и животворѣщаго кр(ѣ)та, fără altceva, cum este și în *Sbornicul de la Zografu* (unde găsim însă въздвиженіе). Inc.: что рекъ или что възгла, что вас нарекъ вѣца или пастыря, гревца или крѣчмѣа.

Între textul grec și traducerea slavonă, observa Klimentina Ivanova, sunt mari diferențe. Probabil a avut o altă redacție.

Nu se găsește o traducere mai veche.

În ms. slav 301 B.A.R., citat de autoare după A.I. Iațimirski nu se găsește. Dar este în ms. slav 302 B.A.R., f. 37^v-42.

6. **Vasile, episcopul Seleucei și Savriscăi**, *La înălțarea Cinstitei și de viață făcătoarei Cruci*, a fost editat în grecește de Montfaucon printre textele îndoienice ale Sfântului Ioan Hrisostom (D. Bernardus de Montfaucon, Ioannis Crysostomi, ... *Opera*, VIII, 1741, p. 204, cf. Klimentina Ivanova, p. 118) și are titlul Εἰς τὴν ὑψωσιν τοῦ τιμίου σταυροῦ cu incipitul Πάσα μὲν ἡ ἀπὸ τῶν χειρόνων ἐπὶ τὰ κρείττονα μεταβολὴ μεγίστην χαρὰν καὶ ἀφροσύνην τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων κατεργάζεται.

Traducerea slavonă „este foarte exactă și frumoasă” conform Klimentinei Ivanova și este prima în literatura medievală bulgară, cu ea numărul lor urcând la trei dintre cele existente în *Sbornicul de la Zografu*: prima de Andrei Criteanul

Ierusalimiteanu, cea îndoielnică a lui Hrisostom și aceasta. Dar trebuie adăogată și a lui Alexandrul Monahul, omisă de alcătuitoarii Sbornicului.

În manuscrisul de la Dragomirna apare ca **Василѣа еписпа Гелекѣи и Гавріилскыѣ на възвиженіе ч(ѣ)тнаго и животворѣиаго кр(ѣ)та**, la fel ca în *Sbornicul de la Zografu* și în ms. slav 302 B.A.R., f. 42-47 și ms. slav 152 B.A.R. (citată de A.I. Iațimirski „86 Neamțu”), f. 28^v-30. Nu există în ms. slav 301 B.A.R., din nou citată greșit lângă celelalte trei (*Panegiricul diacului Andrei* din 1425, *Zagrebski Sbornic al lui Vladislav grămaticul* din 1456 și *Mardarie Rilski* din 1483) care au fost amintite de fiecare dată pentru cele anterioare.

Dintre toate aceste 6 scrieri prezente în manuscrisul pe atunci la Vatra Moldoviței, Mitropolitul Varlaam nu avea cum să scoată istoria descoperirii și dezgropării Sfintei Cruci de către Sfânta Elena și instituirii sărbătorii căreia îi dedică predica din 14 septembrie, **decât dintr-unul singur: al lui Alexandru Monahul**, pe care-l avea în splendidul manuscris al lui Gavriil Uric din care și-a luat și *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou* (acum ms. slav 146 B.A.R.).

În ultima parte a voluminoasei sale predici, alcătuită la cererea monahilor dornici să afle tocmai această istorie, descoperim acest text care se dovedește transpus cu puține intervenții, dar cu obișnuita-i măiestrie și rostire autohtonă, în scrierea autorului român:

Παρεκελεύσατο δὲ τῷ τῆς Ἀλίας ἐπισκόπῳ Μακαρίῳ παρόντι ἐν τῇ συνόδῳ, καὶ τῶν ἀποστολικῶν δογμάτων ὑπερμαχοῦντι, ἀναζητῆσαι τὸν ζωοποιὸν σταυρὸν, καὶ τὸ θεόληπτον μνῆμα, καὶ πάντας τοὺς ἁγίους τόπους, καὶ τοὺς ἄλλους ἐπισκόπους ὁμοίως προετρέψατο αἰτήσασθαι, εἴ τι συνορὰ πρὸς ἀπαρτισμὸν ἕκαστος τῆς ἰδίας Ἐκκλησίας. Ἦν δὲ ἐννεακαίδεκατος τῆς βασιλείας αὐτοῦ ἐνιαυτός, ὅτε ἐγένετο ἡ κατα Νίκαιαν σύνοδος. Μετὰ ταῦτα (după Sinodul de la Niceea) ἀπέστειλεν ὁ βασιλεὺς ἑαυτοῦ μητέρα Ἑλένην τὴν ἀξιέπαινον καὶ θεοφιλῇ εἰς Ἱεροσόλυμα μετὰ γραμμάτων καὶ χρημάτων ἀφθονίας πρὸς τὸν Μακάριον Ἱεροσολύμων, ἐπὶ ἀναζητήσει τοῦ ζωοποιοῦ ξύλου, καὶ οἰκοδομῇ τῶν ἁγίων τόπων, αὐτῆς αἰτησαμένης τῆς βασιλίδος, φασκούσης ὀπτασίαν θείαν ἑωρακεῖν, κελεύουσιν αὐτῇ τὰ Ἱεροσόλυμα καταλαβεῖν, καὶ τοὺς ἁγίους τόπους εἰς φῶς ἀγαγεῖν χωσθέντας ὑπὸ τῶν ἀνόμων, καὶ ἀφανεῖς γενομένους, ἐπὶ τοσοῦτους χρόνους. Μαθὼν δὲ ὁ ἐπίσκοπος ἀφικομένην τὴν βασιλίδα, σὺν τῆς ἐπαρχίας ἐπισκόποις ἀπήντησε τῇ βασιλίδι. Εὐθέως δὲ παρεκελεύσατο τοῖς ἐπισκόποις τὴν ζήτησιν τοῦ ποθουμένου ξύλου ποιήσασθαι. Ἀπορούντων δὲ πάντων περὶ τοῦ τόπου, καὶ ἄλλων ἄλλως ἐξ ὑποψίας διηγουμένων, ὁ τῆς πόλεως ἐπίσκοπος πάντας παρεκάλει ἡσυχίαν ἄγειν, καὶ σπουδαιότερον εὐχὴν ὑπὲρ τούτου τῷ Θεῷ προσφέρειν.

Τούτου δὲ γενομένου εὐθέως ἐδείχθη θεόθεν ὁ τόπος τῷ ἐπισκόπῳ, ἐν

ᾧ ἴδρυτο τῆς ἀκαθάρτου δαίμονος ὁ ναὸς καὶ τὸ ἄγαλμα. Τότε ἡ βασίλισσα τῇ βασιλικῇ αὐθεντίᾳ χρωμένη, συναγαγοῦσα πλῆθος πολλῶν τεχνιτῶν καὶ ἐργατῶν ἐκέλευσεν ἐκ βάθρων ἀνατραπῆναι τὸν τῆς δαίμονος ναὸν, καὶ τούτου γενομένου ἀνεφάνη τὸ θεῖον μνῆμα, καὶ ὁ τόπος τοῦ Κρανίου, καὶ μὴ μήκοθεν τρεῖς σταυροὶ κεχωσμένοι· ἐπιμέλῳς δὲ ἐρευνήσαντες εὗρον καὶ τοὺς ἥλους. Ἐκεῖθεν λοιπὸν ἀμηχανία καὶ θλίψις κατέλαβε τὴν βασιλίδα, ἐπιζητοῦσαν ποῖος ἄρα ἦν ὁ Δεσποτικὸς σταυρός. Ὁ δὲ ἐπίσκοπος διὰ πίστεως τὴν ἀμφιβολίαν ἔλυσεν. Γυναικὶ γὰρ ἀρρώστουση τῶν ἐπιφανῶν, καὶ ἀπεγνωσμένη ὑπὸ πάντων, καὶ τὰ τελευταῖα πνεοῦση προσαγαγὼν ἕκαστον τῶν σταυρῶν, τὸν ζητούμενον εὗρεν μόνον· ὡς ἤγγισε γὰρ ἡ σκιά τοῦ σωτηρίου τῇ θανούσῃ, ἡ ἄπνους καὶ ἀκίνητος θεία δυνάμει παρακρήμα ἀνεπήδησε, μεγάλη τῇ φωνῇ δοξάζουσα τὸν Θεόν. Ἡ δὲ βασίλισσα μετὰ χαρᾶς μεγάλης καὶ φόβου ἀνελομένη τὸν ζωοποιὸν σταυρὸν, μέρος μέντοι σὺν τοῖς ἥλοις ἀνεκόμισε πρὸς τὸν παῖδα, τὸ δὲ λοιπὸν, γλωσσόκομον ἀργυροῦν ποιήσασα, παρέδωκε τῷ ἐπισκόπῳ τῆς πόλεως εἰς μνημόσυνον πάσαις γενεαῖς. Καὶ θεσπίσασα ἐκκλησίαν γενέσθαι ἐν τῷ ζωοποιῷ μνήματι καὶ ἐν τῷ ἁγίῳ Γολγοθᾷ, καὶ ἐν τῇ Βηθλεὲμ, ἔνθα ὁ Κύριος τὴν κατὰ σάρκα γέννησιν ἐτέχθη, καὶ ἐν τῷ ὄρει τῶν Ἑλαιῶν, ἔνθα ὁ Κύριος εὐλογήσας τοὺς μαθητὰς ἀνελήφθη, καὶ ἄλλα πολλὰ καλὰ ποιήσασα, ἀνέστρεψε πρὸς τὸν παῖδα.

Ὁ δὲ μετὰ χαρᾶς αὐτὴν ὑποδεξάμενος, τὴν μὲν τοῦ τιμίου σταυροῦ μερίδα ἐν χρυσῇ θήκῃ ἀποθέμενος παρέδωκε τῷ ἐπισκόπῳ εἰς τήρησιν, ἐνιαυσιαίαις μνήμας ἐορτάζειν τὴν ἀνάδειξιν τοῦ σταυροῦ προστάξας. Τῶν δὲ ἥλων τοὺς μὲν εἰς τὴν ἰδίαν περικεφαλαίαν ἀνεχάλκευσε, τοὺς δὲ ἀνέμιξε τῷ σαλιβαρίῳ τοῦ ἵππου αὐτοῦ, ἵνα πληρωθῇ τὸ ῥηθὲν ὑπὸ τοῦ Κυρίου διὰ τοῦ προφήτου λέγοντος, « Ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἔσται τὸ ἐπὶ χαλινὸν τοῦ ἵππου ἅγιον τῷ Κυρίῳ παντοκράτορι. »

Ὁ δὲ βασιλεὺς ἔγραψε τῷ ἐπισκόπῳ Μακαρίῳ ἐπισπεύδειν τὴν οἰκοδομὴν, καὶ ἄρχοντα τοῦ ἔργου ἀπέστειλε μετὰ δασιλείας χρημάτων, παραγγείλας αὐτῷ φιλοτίμως κτισθῆναι τοὺς ἁγίους τόπους, ὡς μὴ εἶναι τοσαύτην καλλονὴν ἐν πάσῃ τῇ γῇ. Ἐγραψε δὲ καὶ τοῖς ἡγεμόσι τῆς ἐπαρχίας, παντοίως συνεπιλαβεῖν τοῦ ἔργου ἐκ τῶν δημοσίων πραγμάτων ἐν τε χρήμασι καὶ ἀναλώμασι καὶ ὕλαις. Ἦν δὲ τότε ὁ βασιλεὺς φαιδρῶς ἄγων τῆς εἰκοσαετηρίδος τὴν ἐορτὴν, εὐχαριστῶν τῷ Θεῷ ὑπὲρ πάντων τῶν ἀγαθῶν, ὧν ἐποίησεν ἐν τοῖς χρόνοις τῆς βασιλείας αὐτοῦ. Συνάγονται δὲ ἔτη ἀπὸ μὲν Χριστοῦ παρουσίας ἕως τῆς εὐρέσεως τοῦ σταυροῦ ἔτη τριακόσια πενήκοντα δύο, ἀπὸ δὲ Ἀδάμ ἕως τοῦ Χριστοῦ παρουσίας ἔτη πεντακισχίλια καὶ τετρακόσια ἐβδομήκοντα πέντε.

«Logosul» lui Alexandru Monahul, care este un adevărat tratat (în Migne el ocupă coloanele 4015-4076 împreună cu traducerea latină) se încheie cu un

амплу елогиу ал Сфинтеи Cruci, în care avem surpriza să descoperim izvorul celui cuprins în predica lui Damaschin Studitul la a treia duminică a Postului Mare. De aici a trecut și în predica Mitropolitului Varlaam, dar la Damaschin Studitul se păstrează adresarea repetată de la Alexandru Monahul „Bucură-te cruce!”, în vreme ce la autorul român avem explicarea puterii crucii cu fața către credincioși, așa cum găsim de altfel și în partea a doua a elogiului lui Alexandru Monahul.

O comparație între cele trei elogii aduse crucii scoate în evidență ceea ce aparține fiecăruia. Nu găsim nici la Damaschin Studitul și nici la Alexandru Monahul puterea dată de cruce mucenicilor, **descrișă amănunțit de Varlaam**, nici puterea dată monahilor **de a posti și câte 40 de zile**, și cu atât mai puțin ideea că Sfânta Cruce „iaste muierilor frămsețe și tărie”, și „cu aceasta au călcat frămsețele și pohte lumiei aceștia, ș-au biruit pre diavol”.

Același Alexandru Monahul a lăsat și un „Ἱστορικὸν ἐγκώμιον περὶ τῆς εὐρέσεως τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ – *Historicum encomium de inventione pretiosae et vivificae crucis*, mult mai redus (coloanele 4077, 4080, 4081, 4084, 4085 și 15 rânduri din 4086 pentru textul grec și 4078, 4079, 4082, 4083, 4085 și tot atâtea pe 4087 pentru traducerea latină) care în cea mai mare parte reia textul despre aflarea crucii și elogiul ei din opera anterioară.

Întrucât textul de care s-a folosit autorul *Cărții românești de învățătură* este versiunea slavonă, păstrată în cea mai veche copie precis datată în manuscrisul lui Gavriil Uric din 1439 (actualul B.A.R. 164), unde este și în redacția originală mediobulgară (cum este și în copia de la Dragomirna, toate celelalte fiind în redacția sârbă), transcriem de aici echivalentul textului original reprodus mai înainte, însoțindu-l cu traducerea pentru a da posibilitatea cititorilor să cunoască acest text și să-l compare cu ceea ce a reușit să facă din el autorul *Cărții românești de învățătură*.

Este sigur că acest manuscris, care începe chiar cu scrierea lui Alexandru Monahul al cărei titlu, cu chinovar, este așezat sub un frumos frontispiciu, a fost cel folosit de Mitropolitul Varlaam. Aici, după cum am spus, se află copiată la sfârșit și *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou*, a cărei primă versiune românească i-o datorăm. Pentru traducerea noastră ne-am folosit atât de original și de traducerea slavonă, cât și de versiunea latină din Migne, aceasta din urmă nu peste tot fidelă originalului.

f. 19^v. Повелѣ же Єлїнскомоу еп(ѣ)поу Макаріѹ прише(д)шоу на съворѣ и по ап(ѣ)лкы(хъ) поварѣшоу велѣніи, възыскати животворации Гнѣ кр(ѣ)т и бгопратныи грѣбъ и въсѣ сѣа мѣста.

И иным же еп(ѣ)п(мъ) повелѣ просити аще что трѣбоужтъ кѣждо на съворѣшеніе своен цркви.

Бѣже ѿ [лѣто]* тоє цр(ѣ)твіа єго єгда вы(ѣ) иже въ Никен съворѣ. Поси(хъ) же посла црѣ свож мѣрѣ Єленж достославнѣа и бгопавленнѣа въ Іер(ѣ)лмъ и писанми и имѣніе(мъ) многомъ кѣ тѣжименитомоу Макаріѹ и сѣго града еп(ѣ)поу, на възысканіе животвориваго дрѣва славнаго кр(ѣ)та и на създаніе сѣын(хъ) мѣ(ѣ)т. Самѣ то испрошыши црци рекши ꙗко видѣніе нѣкое видѣ повелѣважцион тои Іер(ѣ)лмъ постигнѣти и сѣа мѣста на свѣтъ извести погребена ѡ(т) безакнныи(хъ) и без вѣсти бывша.

Оувѣдѣв же еп(ѣ)пъ приходящѣ Црцѣ срѣте ж съ великож чѣстіж и събра ѡкрѣстныи еп(ѣ)пы възысканіе възж(д)елѣннѣомоу дрѣвоу творѣше.

Недооумѣжним же въсѣм о семь и иномоу инаа ѡ(т) мнѣніа повѣдоужнимъ, гра(д)скыи еп(ѣ)пъ на мѣтѣж прилежнѣша о семь подвижнѣтисѣ повелѣвааше въ сѣмъ. Семоу же бывшоу ѡ(т) Бѣ еп(ѣ)поу ꙗвисѣ мѣсто въ нем же въдржжено бѣ не // 20 чистаго бѣса ѡфрѣдѣж капниен идошлѣ. Тогда црца мнѣжство много хж дѣжжнѣи и дѣлателен събравши повелѣ ѡ(т) основаніи испровѣщи скверннѣе оно зданіе. И прѣстъ далече ѡ(т)метнѣти.

С[е]**моу же бывшоу ꙗвисѣ вж(ѣ)тѣвныи грѣбъ и мѣсто краніево. И не далече три кр(ѣ)ты погребены. Прилежнѣ же изыскавшѣ ѡврѣтѣшѣ [и]*** гвѣздѣе.

Недооумѣніе же и печаль ѡдрѣжашѣ црцѣ о невѣдѣни вл(д)чѣнаго кр(ѣ)та. Еп(ѣ)пъ же вѣрож и чю(до)дѣиствїемъ печаль сїж раздрѣши. Женѣ бѣ нѣкоторои ѡ(т) славныхъ лютѣ неджгоужѣи и ѡ(т) въсѣ(хъ) ѡ(т)чаанѣ и послѣднѣа прочее и кѣ сѣмрѣти дышжиши принес кр(ѣ)ты, ѡврѣте искомое и желаемое. тѣчїж бѣ ꙗко привлѣжисѣ сѣнъ сп(ѣ)наго кр(ѣ)та кѣ неджжнѣи и абїе бездыхателннѣе подвижнаа оудѣвъ дыхателна и жива и съворѣшенѣ здрава показоваашесѣ и ѡ(т) ѡдра вънезапж въскочнѣвъ, велїемъ гласѣ(мъ) бѣ блѣгодарѣшен славѣше.

Црца же съ радостїж и боазнїж въземши ч(ѣ)тыи и животворации кр(ѣ)тѣ, часть оубо нѣкѣж принесе съ гвѣзд(д)ми кѣ снѣви и

* Cuvânt adăugat deasupra de Episcopul Pahomie care a cercetat și a făcut însemnarea și pe acest manuscris.

** Adăugat supra.

*** Adăugat supra.

црю. Прочее же въ кувчесѣ сребрънѣ положиши, прѣда(ѣ) еп(ѣ)оу
рада въ память сжцихъ иже поси(хъ) рѣдѣ(хъ).

Повелѣ же и црквамъ различныхъ(мъ) быти. На живоноснѣмъ
же грѣбѣ и на стѣмъ Голгѣѣ и въ стѣмъ Вифлеемѣ идеже родися
Хс и въ гѣрѣ еленистѣи // ѡ(т) неж же вл(ѣ)внѣ оученикы
възне(ѣ)а. И инаа же многа сътворши възвратиса къ снѣви. Он
же съ радостію тж възпріемъ ч(ѣ)тнаго оу(бо) кр(ѣ)та часть въ
златѣ кувчесѣ положи въ прѣда(ѣ) еп(ѣ)оу въ съхраненіе. На кое
ждо лѣто праз(д)новати показаніе кр(ѣ)та повелѣвъ. Гвѡздіе же
ѡвы оубо къ шлѣмоу своему прикова ѡвыа же къ оуздѣ кнѣ своего
прикова да събждетса рѣ(ч)енное ѡ(т) гл пр(о)ркомъ глцимъ:
въ днь онъ бждетъ еже оуздѣ кнѣ црева, Гтогоу въсѣдръжи-
телю.

Црь же написа еп(ѣ)оу спѣшити зданіе еже на стѣи(хъ)
мѣстѡ(хъ) црквамъ и властелина на(дѣ) дѣлѡмъ посла съ
ѡвилствомъ имѣніи, заповѣдавъ сице оукрасити снж(д)емыа црквы
яко не быти такѡвымъ добротою по всен земли.

Написа же и кнѣземъ ѡвласти томъ въсѣчьскы сънитиса на дѣло
и ѡ(т)дани црьскыа имѣніа и из(д)житіа подати и вещи.

Бѣ же тогда црь свѣтло праз(д)нѣа кго лѣта праз(д)никъ
блгодара Ба о всѣхъ блгы(хъ) нхъ же сътвори въ всѣ(хъ) лѣтѣ(хъ)
цр(ѣ)твіа его.

Съвиражт же са лѣта ѡ(т) Хѣа оубо пришествіа даж(ѣ)
до оверѣтеніа ч(ѣ)тнаго кр(ѣ)та тѣс. ѡ(т) Адама же даже до
пришествіа Хѣа еф.

[A poruncit lui Macarie episcopul Aeliei, venit la Sinod și combătând pentru
poruncile apostolice, să caute crucea de viață făcătoare a Domnului și mormântul
care l-a cuprins pe Dumnezeu²⁴ și toate locurile sfinte. Și celorlalți episcopi le-a
poruncit să ceară cele de trebuință spre a-și termina fiecare biserica sa.

A fost al 19-lea an al domniei (împărăției) sale atunci când a fost Sinodul de la
Niceea.

După aceea a trimis împăratul pe mama sa Elena cea vrednică de slavă și iubitoare
de Dumnezeu²⁵ la Ierusalim cu scrisori și cu cele de trebuință din belșug la cel cu

²⁴ Θεόληπτον μνῆμα din original înseamnă mormânt *inspirat* de Dumnezeu. S-a tradus cu
бгопрѣтныи. Прѣтати înseamnă *comprimare* = a strânge, a ține ascuns, unterdrücken (Praga).
Deci ideea că de acest mormânt a fost ținut sau ascuns, păstrat Dumnezeu. Am căutat un termen
care să sugereze ideea că este vorba de locul în care s-a aflat cândva trupul Domnului înainte de
înviere.

²⁵ Am tradus ca în original. În slavonă богоусленникъ înseamnă „cel ce s-a învrednicit să

bun nume Macarie²⁶, episcopul Sfântului oraș, pentru căutarea de viață făcătorului
lemn al slăvitei cruci și pentru a ctitori la locurile sfinte²⁷.

Pe el însuși l-a rugat împărăteasa spunându-i că a zărit o oarecare vedenie, care
îi porunceea ei să meargă la Ierusalim să aducă la lumină Sfintele locuri îngropate de
cei fără de lege și fiind nevăzute.

Episcopul a aflat de venirea împărătesei și a întâmpinat-o cu mare cinste și
adunând episcopii dimprejur²⁸ a făcut căutarea doritului lemn.

Fiind cu toții în nedumerire de aceasta²⁹ și unul altuia împărtaşindu-și
presupunțile³⁰, episcopul orașului le-a poruncit să se liniștească și s-a dat
rugăciunii neîncetate pentru aceasta la Dumnezeu.

Aceasta fiind [făcut] de la Dumnezeu i-a fost descoperit episcopului locul, pe
care fusese înfiptă capiştea idolească a necuratei demone Afrodita.

Atunci împărăteasa strângând o mulțime de meșteșugari și lucrători³¹ le-a
poruncit să dărâme din temelii acea scârboasă clădire și să ducă molozul departe.

fie martorul arătării lui Dumnezeu!” (Djacenکو). În copia din ms. slav 151 B.A.R. acest cuvânt
lipsește.

²⁶ În textul grecesc reproduс mai sus după Migne, care este de pe manuscrisul din Bavaria
(unul din cele două de care dispunem), avem numai „la Macarie al Ierusalimului” dar în notă se dă
varianta din al doilea manuscris studiat și colaționat de Schotto, în care găsim πρὸς τὸν φερώνυμον
τὸν τῆς πόλεως ἐπίσκοπο = la un purtător al unui bun nume, episcop al orașului (φερώνυμος –
avec un nom significatif). Este exact textul din slavonă: къ тѣзѡименитомѹ емѹ Макаріюи
стѣо града епископѹ. Dar este greșit tradus φερώνυμον cu un cuvânt ce înseamnă „cu același
nume” = omonim.

²⁷ Literal: A zidi locurile sfinte. Dar este vorba de bisericile care urmau să fie ridicate pe locu-
rile unde se petrecuseră evenimentele vieții Mântuitorului. În original avem οἰκοδομή cu înțelesul
de a zidi o casă, dar și a construi în general. Fiind vorba de ceea ce la noi a devenit *ctitorie* am
folosit acest termen. Aici este clar că autorul vrea să sugereze că împăratul s-a gândit de la început
că mama sa o dată cu descoperirea crucii să ridice și acele biserici pentru care i-a dat cele de
trebuință. Aceste ctitorii el le enumeră sumar, dar vor fi arătate amănunțit într-o scriere despre
Sfinții Constantin și Elena din secolul al X-lea care va servi de izvor lui Nichifor Calist Xantopol.
Dintr-una din aceste surse le va prelua Patriarhul Eftimie în *Panegiricul Sfinților Constantin și
Elena*.

²⁸ Termenul slavon окръстныа еп(ѣ)пы traduce din original pe episcopii *din eparhie*. Va fi
tradus exact din slavonă de Mitropolitul Varlaam: „Cu toți episcopii *de dimprejur*”.

²⁹ Adică de locul unde se afla crucea. Original este explicit: „despre loc”. Termenul slavon
traduce pe ἀπορούντων de la ἀπορέω – a fi în încurcătură, être dans l’embarras ne savoir pas. Am
socotit că echivalentul românesc este cel pe care l-am folosit. A se vedea soluția foarte bună găsită
de Mitropolitul Varlaam spre a reda acest pasaj.

³⁰ Повѣдѣти = a spune, a împărtași, a povesti dar мнѣніе nu e de găsit la Miklosich și
nici în *Dicționarul* de la Praga, ci doar la Djacenکو unde e dat echivalentul grecesc ἀπόνοια =
absence de raison și rusesc самомнѣніе = *presumpție*. Mergând la original să vedem ce a tradus
găsim ἐξ ὑποψίας διηγμένων, διγέομαι – *exposer en détail, raconter, décrire*. A fost tradus cu
повѣдоующим.

Traducătorii în latină din Migne au folosit *commemorantibus* = a-și aminti, a-și readuce
aminte, iar pe ὑποψίας l-au tradus *ex suspitione*. Ὑποψίας însemnând *bănuială*, sensul lui мнѣніи
este deci de *bănuieli, presupuneri*.

³¹ Τεχνιτῶν (= „meșteșugari”) καὶ ἐργατῶν. În slavonă хѣдѡжники и дѣлатѣлен. Primul
cuvânt a ajuns să desemneze *artiști*.

Făcându-se aceasta, s-a arătat dumnezeiescul mormânt și locul craniului, și nu departe trei cruci îngropate. Căutând neconținut au găsit piroanele.

Nedumerirea și tristețea a pus stăpânire pe împărăteasa pentru necunoașterea crucii Domnului. Dar episcopul cu credință și lucrare minunată a dezlegat aceasta. Unei femei nobile care era bolnavă și de care nimeni nu mai avea nicio speranță [de vindecare] și care își da duhul, i-au adus pe fiecare din cruci și au găsit-o pe singura pe care o căutau³². Numai cât s-a apropiat umbra mântuitoarei cruci de bolnavă și numaidecât cea fără suflare s-a mișcat cu ușurință, respirând vie, și s-a arătat desăvârșit sănătoasă. Și deodată sărind din pat, cu glas puternic mulțumindu-I, a dat slavă lui Dumnezeu.

Împărăteasa cu bucurie și frică luând venerata de viață făcătoarea cruce, o anumită parte a trimis-o împreună cu piroanele fiului și împăratului. Cealaltă a pus-o într-o raclă de argint și a dat-o episcopului orașului să fie spre amintire neamurilor ce vor veni.

A poruncit și să fie diferite biserici. La mormântul cel purtător de viață și la Sfântă Golgotă și la Sfântul Betleem unde s-a născut Hristos, și pe Muntele Măslinilor de unde binecuvântând pe ucenici s-a înălțat [la cer]. Și multe altele făcând, s-a întors la fiul ei.

Acesta cu bucurie primindu-le, partea din venerata cruce a pus-o într-o raclă de aur și a dat-o în păstrare episcopului. A poruncit ca în fiecare an să se prăznuiască arătarea Crucii³³. Iar piroanele, pe unele le-a bătut în coiful său, iar pe altele le-a bătut la frâul calului său, ca să se împlinescă cele spuse de prorocul care a grăit: „În ziua aceea ceea ce [este] pe căpăstrul calului va fi sfințit Domnului atotputernic”³⁴.

³² Am tradus această frază după original, care este mai clar decât versiunea slavonă. Traducerea latină din Migne este inexactă.

³³ În slavonă avem arătarea sau descoperirea crucii. **показати** – δεικνύναι înseamnă a arăta, a expune, a face să se vadă ceva. În original avem ενιαυσιαίαις μνήμαις εορτάζειν τὴν ἀνάδειξιν τοῦ σταυροῦ προστάξας = literal: în fiecare an spre amintire să se sărbătorească proclamarea crucii, a ordonat. Ἀνάδειξις, -εως = acțiune de proclamare – închinare a unui templu. Public proclamation or appointment to an office. H.G. Liddell and R. Scott, *Greek-English Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, 1996. În ambele lipsește ideea de înălțare a Sfintei Cruci. Noi avem însă în calendar sărbătoare *Înălțarea Sfintei Cruci*, așa cum a înfățișat-o și a explicat-o Sfântul Varlaam în cartea sa. La Kiril Trankvilion-Stavrovetki predica acestei zile se intitulează tot **Ποῦνενίε на воздвиженіе ч(ѣ)тнаго и животворѣща кр(ѣ)та г҃на**. Când anume a devenit sărbătoarea instituită de Constantin cel Mare spre cinstirea crucii una a înălțării ei este o problemă al cărei răspuns nu-l am. Dar pentru momentele în care acest act, de înălțare reală s-a produs, a se vedea preot Boris Răduleanu, *Semnificația marilor sărbători creștine*, București, Editura Bonifaciu, 2006, p. 30-37.

³⁴ *Septuaginta*, profeția lui Zaharia este în cap. 14 vers. 20: „În ziua aceea, ceea ce [este] pe căpăstrul calului va fi sfințit Domnului Atotputernic” (Ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἔσται τὸ ἐπὶ τὸν χαλινὸν τοῦ ἵππου ἅγιον τῷ Κυρίῳ παντοκράτορι). Vezi *Septuaginta*, 5, traducere de Cristian Gașpar, Colegiul Noua Europă, Polirom, 2009, p. 566.

Црква = împăratului nu există în original ci este exact ca în *Septuaginta*: „...τὸ ἐπὶ χαλινὸν τοῦ ἵππου ἅγιον τῷ Κυρίῳ παντοκράτορι. Dar îl găsim în *Panegiricul* Patriarhului Eftimie: XX2: **вѣ днѣ онѣ вждет на оуздѣ крнѣ црква сѣое г҃ вѣсѣдръжителѣ** (ediția G. Mihăilă, p. 317-318), se acoperă aproape exact cu versiunea slavonă a scrierii lui Alexandru Monahul, versiune atribuită de Klimentina Ivanova chiar Patriarhului Eftimie.

Împăratul a scris episcopului să grăbească zidirea bisericii de la locurile sfinte și i-a trimis pentru lucrări un demnitar/arhitect³⁵ cu bunuri din belșug, poruncindu-le să înfrumu-sezeze cele zidite biserici, așa încât să nu mai fie ca ele așa de bune pe tot pământul.

A scris și knejilor stăpânirii (în original: celor ce conduceau *eparhia*, sau provincia), ca să se unească cu toții la lucru, și din cele date din averea imperială să le dăruiască și cele pentru viață, și lucruri.

A fost atunci când luminatul (strălucitul) împărat a sărbătorit 20 de ani [de domnie] mulțumind lui Dumnezeu pentru toate binefacerile din toți anii domniei lui. De la venirea lui Hristos până la descoperire veneratei Cruci [au fost] 326 [de ani]. De la Adam până la venirea lui Hristos **εφ**³⁶ (5500).]

Sfârșind istoria celor petrecute după moartea împăratului Constantin, avem în încheiere data sărbătorii Sfintei Cruci urmată de elogiu:

Ἐως ὧδε περὶ τῆς εὐρέσεως τοῦ ζωοποιοῦ σταυροῦ ἡ ἱστορία ἔστω, καὶ μηδεὶς ἐαυτὸν ἀπατάτω ματαιολογῶν ἀσύμφορα καὶ μυθοποιίας δι' ὀνομάτων παραξένων παρεισαγαγεῖν τῇ ὑποθέσει. Οὐδὲ γὰρ ἐπίσκοπος ἕτερος γέγονε πώποτε παρὰ τοὺς προγεγραμμένους, οὐδὲ βασιλεὺς ἕτερος Ῥωμαίων, οὐδὲ ἕτέρῳ τρόπῳ ὁ τίμιος σταυρὸς ἀνεκηρύχθη. Ἀπὸ γὰρ Αὐγούστου τοῦ βασιλέως, ἐφ' οὗ ὁ Χριστὸς κατὰ σάρκα (ἐγεννήθη), ἕως τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου τριάκοντα πέντε γεγονάσι βασιλεῖς· ὁμοίως καὶ ἀπὸ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου ἕως τῆς αὐτῆς βασιλείας τριάκοντα πέντε γεγονάσιν Ἱεροσολύμων ἐπίσκοποι. Τὴν δὲ σεβάσμιον ἡμέραν τῆς ὑψώσεως τοῦ τιμίου σταυροῦ, καὶ τῶν ἐγκαινίων ὥρισαντο οἱ Πατέρες μετὰ βασιλικοῦ προστάγματος τελεῖσθαι ἀνὰ ἕτος ἕκαστον τῇ τεσσαρεσκαίδεκάτῃ τοῦ Σεπτεμβρίου μηνὸς, ἥτις ἐστὶν ἡ πρὸ δέκα ὀκτῶ Καλανδῶν Ὀκτωβρίων, εἰς δόξαν Πατρὸς, Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος.

Ἐπειδὴ δὲ χάριτι Θεοῦ κατηντήσαμεν τῷ λόγῳ εἰς τὴν εὐσημον ἡμέραν τῆς εορτῆς ἡμῶν ἥτις ἐστὶν ἀνάδειξις τοῦ ζωοποιοῦ σταυροῦ, φέρε καθὼς οἶόν τέ ἐστίν, μικρά τι χαιρετήσαντες τὸν σταυρὸν, καταπαύσωμεν τὸν λόγον.

Χαίροις τοίνυν, σταυρὲ τίμιε. Χαίροις, ὅτι ἐν σοὶ ὁ Κύριος Ἰησοῦς

³⁵ Ἀρχοντα din original a fost tradus în Migne prin „et architectum ei misit, cum magno pecuniae pondere”. ἀρχοντα τοῦ ἔργου s-ar traduce prin „conducător al lucrărilor”. În slavonă s-a tradus cu *vlastelin* care înseamnă nobil de rang înalt, echivalentul lui *arhonte*.

³⁶ În original ambele date nu sunt cu cifre ci în cuvinte. Prima: τριακόσια πεντήκοντα δύο = 352 și respectiv πεντακισχίλια καὶ τετρακόσια ἑβδομήκοντα πέντε = 5475. Cifra **τῆς** = 326 este deci alta decât cea de aici iar aceea scrisă de Gavriil pentru a două **εφ** este iarăși greșită. În ms. slav 151 B.A.R. o avem în litere: **пѣт тисоушѣ и пѣ(т)сѣ(т)** = cinci mii și cinci sute, adică este rotunjită.

Χριστὸς ὑψώθη, ἐν ᾧ εἰσι πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς χαρᾶς καὶ τῆς χάριτος. Σταυρὲ τίμιε, διὰ σοῦ γὰρ ἡ ἀένναος χαρὰ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς βραδεύεται.

Χαίροις, σταυρὲ τίμιε, ὅτι ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς ὁ Δημιουργὸς ἐν πάσῃ τῇ κτίσει τὴν εἰκόνα σου ἐζωγράφησεν.

Χαῖρε, σταυρὲ ἐνδοξε, ὅτι πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν ἐπὶ τῇ σῇ ὑψώσει ἐξαισίους ὕμνους ἀναπέμπουσι τῷ Θεῷ.

Χαίροις, σταυρὲ διὰ σοῦ γὰρ ἐν πόλεσι, καὶ ἐν νήσοις, καὶ ἐν παντὶ ἔθνει, αἱ Ἐκκλησίαι ὀρθοδόξων τεθεμελίωται.

Χαῖρε, σταυρὲ διὰ σοῦ γὰρ πᾶν στόμα πιστῶν εἰς θεολογίαν ἀνέφκται.

Χαίροις, σταυρὲ μακάριε διὰ σοῦ γὰρ ἄγγελοι σὺν ἀνθρώποις ἐπὶ γῆς χορεύοντες τὸν Χριστὸν ἀνυμνοῦσι.

Χαίροις, σταυρὲ διὰ σοῦ γὰρ ἐν οὐρανοῖς ἄνθρωποι ὁμοίως σὺν ἀγγέλοις παρίστανται τῷ Θεῷ, μετὰ ἀνεκλαλήτου χαρᾶς τὸν Ποιητὴν δοξάζοντες.

Χαῖρε, σταυρὲ διὰ σοῦ γὰρ ὁ Ἀδάμ τῆς κατάρας ἐλυτρώθη, σκιρτῶν καὶ ἀγαλλιώμενος εἰς τὸν παράδεισον, ὡς ἐλήλυθεν, ἀπολαβὼν τὸ ἴδιον ἀξίωμα.

Χαίροις, σταυρὲ σοῦ γὰρ πᾶσα διαβολικὴ δύναμις καταβέβληται, καὶ πᾶσα δαιμονικὴ ἐνέργεια καταπεπάτηται.

Χαίροις, σταυρὲ ἅγιε διὰ σοῦ γὰρ ἡ ἁγία καὶ ὁμοούσιος Τριάς ἐν παντὶ τόπῳ πιστεύεται, καὶ ἄδεται, ὑμνεῖται, δοξολογεῖται καὶ γνωρίζεται.

Χαίροις, σταυρὲ διὰ σοῦ γὰρ πᾶσα ψυχὴ Χριστῷ πιστεύουσα σώζεται.

Χαίροις, σταυρὲ διὰ σοῦ γὰρ τὰ ἀναφαίρετα ἀγαθὰ τοῖς ἀνθρώποις δεδώρηται. Καὶ τί εἰπώμεν, ἢ τί παραλίπωμεν; Πῶς ἀνυμνήσωμεν τὴν δύναμιν τοῦ Δεσποτικοῦ σταυροῦ; Ὡς ὄνομα σταυροῦ, ἐν ᾧ τὰ μεγαλεῖα τῶν τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων κέκρυπται, ἀγγέλοις αἰδέσιμον, καὶ ἀνθρώποις σεβάσιμον!

Τί γὰρ ἐρασμιώτερον ὀνόματος σταυροῦ, ἡδύτερον Χριστιανοῖς;

Τί δὲ τούτου ἐνεργέστερον εἰς θαυματουργίαν;

Σταυρὸς Ἐκκλησίας θεμέλιος.

Σταυρὸς θείας δυναστείας σημεῖον.

Σταυρὸς ἀγγέλων χαρὰ καὶ δαιμόνων πένθος.

Σταυρὸς ὀλετῆρ δαιμόνων.

Σταυρὸς παντὸς κόσμου ὁ φωστήρ ἀειφανῆς καὶ παντοφάνης.

Σταυρὸς τεῖχος ἀκράδαντον, ἀρράγες καὶ ἀκαταπολέμητον πάσης τῆς οἰκουμένης.

Σταυρὸς ἱερέων δόξα καὶ κράτος.

Σταυρὸς στρατοπέδων παντευχία.

Σταυρὸς πόλεως φυλακτήριον.

Σταυρὸς διαβόλου πανολεθρία.

Σταυρὸς λαῶν εὐφροσύνη.

Σταυρὸς Χριστιανῶν ἐλπίς.

Σταυρὸς ἀσθενούντων ἰατρός.

Σταυρὸς εὐεκτούντων ἀδιάπτωτος υἰγία.

Σταυρὸς χειμαζομένων λιμὴν.

Σταυρὸς πολεμουμένων εἰρήνη.

Σταυρὸς ὀρθοδόξων καύχημα καυχημάτων.

Σταυρὸς εἰδωλολατρείας κατάλυσις, καὶ εὐσεβείας ἀνόρθωσις.

Σταυρὸς παρθενίας διδάσκαλος, καὶ σωφροσύνης φύλαξ.

Σταυρὸς δικαίων ἀσφάλεια καὶ ἁμαρτωλῶν μετάνοια.

Σταυρὸς μοναζόντων ἐγκαλλώπισμα, καὶ σεμνῶς βιούντων δόξα.

Σταυρὸς νηπίων φύλαξ, καὶ νέων σωφροσύνη, καὶ γερόντων βακτηρία.

Σταυρὸς πτωχῶν ἀδαπάνητος πλοῦτος, πεπλανημένων ἀπλανὴς ὁδηγός.

Σταυρὸς ἀνάπαυσις ἐν κόποις ἡμερινοῖς.

Σταυρὸς ἐθνῶν εὐταξία καὶ παντὸς τοῦ κόσμου γαλήνη.

Καὶ τί εἶπω, ἢ τί παραλίπωμεν; ἢ πῶς σε ἀνυμνήσωμεν, σταυρὲ ἁγιώτατε. Ὅτι σὲ μόνον ἀπὸ πάσης κτίσεως ὁ βασιλεὺς ἡρετίσατο, καὶ ἀνέδειξεν ὄπλον ἀήτητον κατὰ τοῦ διαβόλου καὶ τοῦ θανάτου. Διὸ μακάριοι πάντες οἱ καταξιωθέντες ἰδεῖν τὴν σὴν ἀνάδειξιν. Σὺ εἶ τῶν προφητῶν τὸ κήρυγμα. Περὶ σοῦ γὰρ ἀγαλλιώμενοι ὁσημέραι κελαδοῦσι λέγοντες πρὸς τὸν Θεόν. «Ἐδωκας τοῖς φοβουμένοις σε σμείωσιν τοῦ φυγεῖν ἀπὸ προσωποῦ τόξου». Σὺ εἶ τὸ καύχημα τῶν ἀποστόλων· ἀδιαλείπτως γὰρ βοῶσι δι' ἐνὸς αὐτῶν ἱεροκήρυκος, «Ἐμοὶ δὲ μὴ γένοιτο καυχᾶσθαι, εἰ μὴ ἐν τῷ σταυρῷ τοῦ Κυρίου». Σὺ εἶ τῶν μαρτύρων στέφος. Σὺ εἶ τὸ καύχημα τῶν ἐν ὄρεσι καὶ σπηλαίοις, καὶ ταῖς ὁπαῖς τῆς γῆς τὴν σάρκα σταυρωσάντων σὺν τοῖς παθήμασι καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις. Ὡς τῆς ἀνεκλαλήτου χαρᾶς Δεσποτικοῦ σταυροῦ! Ὡς τῶν ἐν αὐτῷ ἀκαταλήπτων μυστηρίων, καὶ ἵνα τὸ τοῦ Ἀποστόλου φθέγξωμαι, «Ὡς βάθος πλοῦτος καὶ σοφίας καὶ γνώσεως Θεοῦ, ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ!» Παρὰ

γὰρ τοῦ ξύλου νεκρωθέντες, παρὰ τοῦ ξύλου τῆς κατακρίσεως ἐζωοποιήθημεν. Ὡς τῆς ἀμέτρου χάριτος τοῦ δεδοκότος!

Δέον οὖν ἡμᾶς τὴν πανέορτον ταύτην ἐορτὴν συστήσασθαι « ἐν τοῖς πυκάζουσιν, ἕως τῶν κεράτων τοῦ θυσιαστηρίου. » Πυκάζοντες δὲ εἰσιν, ὥς φασιν οἱ περὶ ταῦτα δεινοὶ, τὰ ἐξ ἀμελείας ἢ παλαιότητος ρυπωθέντα ἢ τὰ ἐξ ἐπιμελείας πάλιν ἐπὶ τοῖς τιμαλφέστερον μετακοσμούμενα εἰς εὐφροσύνην τῶν εὐοχούντων ἐν ἀγαλλιάμασι. Διατεθῶμεν τοίνυν, ὥς προτετάγμεθα, καὶ τὴν συμβᾶσαν ἡμῖν ἐκ τῆς ῥαθυμίας ἀπεκδυσάμενοι ἀηδῖαν, τὴν φαιδρὰν ταύτην καὶ πάνσεπτον ἡμέραν τῆς τοῦ ζωοποιοῦ σταυροῦ μνήμης ἐπιτελέσωμεν ἐλεημοσύναις καὶ πίστεσιν ἀποκαθαίροντες ἀμαρτίαν, καθὼς φησιν ἡ Γραφή, καὶ μετὰ φόβου, καὶ χαρᾶς οὕτω βοήσωμεν, « Ἅγιος ὁ Θεὸς, ἅγιος ἰσχυρὸς, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς, ἅγια Τριάς, ὁμοούσιε καὶ ὁμόθρονε, ἐλέησον ἡμᾶς » ἢ πρέπει δόξα, κράτος, μεγαλοσύνη τε, καὶ μεγαλοπρέπεια εἰς τοὺς ἀτελευτήτους αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

[Până aici s-a povestit despre găsirea crucii dătătoare de viață și nimeni să nu se amăgească pe sine vorbind zadarnic și fără rost și vârand scorneli în această istorie prin mijlocirea unor nume ciudate. Căci nimeni altcineva nu a devenit vreodată episcop în afara celor mai înainte pomeniți și nici altcineva împărat al romanilor și nici sfânta cruce nu a fost descoperită în vreun alt fel. De la împăratul Augustus în vremea căruia s-a născut Iisus (cu trupul) până la Constantin cel Mare au domnit treizeci și cinci de împărați; la fel de la Iacob fratele domnului până la aceeași domnie au fost treizeci și cinci de episcopi ai Ierusalimului. Părinții au rânduit printr-un decret împărătesc ca preacinstita zi a înălțării sfintei cruci și a înnoirii să se sărbătorească în fiecare an la paisprezece septembrie, care este cu optsprezece zile înaintea calendelor lui octombrie, spre slava Tatălui, a Fiului și a Sfântului Duh.

Întrucât cu harul lui Dumnezeu am ajuns în cuvântarea noastră la ziua de bun augur a sărbătorii noastre, care este arătarea crucii dătătoare de viață, haide ca, pe cât este cu putință, să ne oprim puțin cuvântarea pentru a saluta crucea.

Bucură-te, cruce sfântă. Bucură-te, căci pe tine s-a înălțat Domnul Iisus în care se află toate comorile bucuriei și ale harului. Căci prin tine, cruce sfântă, bucuria veșică va zăbovi în cer și pe pământ.

Bucură-te, cruce sfântă, căci de sus și dintru început Creatorul a zugrăvit chipul tău în toată firea.

Bucură-te, cruce slăvită, căci la ridicarea ta toate puterile cerești înalță imnuri sublime lui Dumnezeu.

Bucură-te, cruce; căci pe tine în orașe și pe insule și la toate neamurile se întemeiază bisericile dreptcredincioșilor.

Bucură-te, cruce; căci prin tine toate gurile credincioșilor s-au deschis înspre cuvântarea lui Dumnezeu.

Bucură-te, cruce fericită, căci prin tine îngerii îl preaslăvesc pe Hristos, dănuind pe pământ împreună cu oamenii.

Bucură-te, cruce, căci datorită ție oamenii se înfățișează lui Dumnezeu asemenea îngerilor, preaslăvind-l pe Creator cu o bucurie de nespus.

Bucură-te, cruce; căci prin tine Adam a fost izbăvit de blestem, tresăltând și jubilând în paradis, așa cum a plecat, bucurându-se de aceeași demnitate.

Bucură-te, cruce. De către tine a fost strivită orice putere diavolească și orice întreprindere a demonilor a fost călcată în picioare.

Bucură-te, cruce sfântă; datorită ție în orice loc se crede în sfânta și de o ființă Treime care este cântată, preamărită, slăvită și cunoscută.

Bucură-te, cruce; căci prin tine se mântuie orice suflet ce crede în Hristos.

Bucură-te, cruce; căci prin tine li s-au dăruit oamenilor bunurile ce nu le pot fi răpite. Și ce să spunem și ce să lăsăm la o parte? Cum să slăvim puterea crucii Domnului? O, nume al crucii, în care se ascunde măreția tainelor lui Hristos, nume respectat de îngeri și venerat de oameni.

Căci ce este mai plăcut, mai dulce pentru creștini decât numele crucii?

Căci cine săvârșește mai multe minuni decât aceasta?

Cruce, temelie a Bisericii.

Cruce, semn al puterii dumnezeiești.

Cruce, bucurie a îngerilor și jale a demonilor.

Cruce, pierzanie a demonilor.

Cruce, făclie a întregii lumi ce te arăți mereu și pretutindeni.

Cruce, zid de nezdruccinat, fără fisuri și de nedoborât al întregii lumi.

Cruce, slavă și putere a preoților.

Cruce, fericire deplină a taberelor ostășești.

Cruce, păzitoare a orașelor.

Cruce, pieire deplină a diavolului.

Cruce, bucurie a popoarelor.

Cruce, nădejde a creștinilor.

Cruce, tămăduitoare a bolnavilor.

Cruce, sănătate veșnică a celor viguroși.

Cruce, port al celor loviți de furtună.

Cruce, pace a celor duși în război.

Cruce, fala falei ortodocșilor.

Cruce, răsturnare a idolatriei și reabilitare a evlaviei.

Cruce, dascăl al fecioriei și paznic al cumințeniei.

Cruce, siguranță a celor drepti și căință a păcătoșilor.

Cruce, înfrumusețare a călugărilor și slavă a celor ce trăiesc după cuviință.

Cruce, paznic al pruncilor și cumințenie a tinerilor și toiag al bătrânilor.

Cruce, bogăție necheltuită a săracilor, călăuză fără de rătăcire a celor rătăciți.

Cruce, odihnă de ostenele zilei.

Cruce, buna rânduială a neamurilor și tihna întregii lumi.

Și ce să spun sau ce să lăsăm de o parte? Sau cum să te slăvim, cruce preasfântă? Fiindcă doar pe tine te-a ales împăratul din întreaga creație și te-a arătat armă de neînfrânt împotriva diavolului și a morții. De aceea fericți cei care se învrednicesc să

вадă арăтarea ta. Tu ești predica profeților. Căci, bucurându-se în jurul tău, glăsuiesc în fiecare zi, spunând către Dumnezeu: „Le-ai dat celor care se tem de tine un semn să fugă de la fața arcului”. Căci tu ești fala apostolilor, întrucât ei strigă necontentit prin acest sfânt propovăduitor: „Să nu-mi fie îngăduit să mă fălesc decât pe crucea Domnului”. Căci tu ești cununa martirilor. Căci tu ești fala celor care își răstignesc trupul împreună cu patimile și dorințele lor în munți și în peșteri și în văgăunile pământului. O, bucurie de nespus a crucii Domnului! O taine de necuprins aflate în ea și, ca să grăiesc asemenea apostolului: „O adâncime a bogăției și a înțelepciunii și cunoașterii lui Dumnezeu, cât de necerțate sunt judecățile lui! Căci noi cei uciși de lemn, am fost aduși la viață de lemnul condamnării! O har nemăsurat al celui care l-a dat!

Se cuvine așadar ca noi să instituim această sărbătoare întru totul sărbătorească „printre cei ce acoperă (toate) până la coarnele altarului”. Căci ei le acoperă, după cum spun cei pricepuți la acestea, pe cele mânjite din neglijență sau de vechime sau pe cele împodobite din grijă ca să fie mai prețioase spre desfătarea celor care se veselesc jubilând. Să avem așadar acea dispoziție sufletească, după cum ni s-a poruncit, dezbărându-ne de lehamitea care ni s-a născut din trândăvie, și să petrecem această zi strălucită și cu totul venerabilă în amintirea crucii dătătoare de viață, curățându-ne de păcate prin milostenii și credință, după cum spune Scriptura, și să strigăm așa cu teamă și bucurie „Sfinte Dumnezeule, Sfinte Tare, Sfinte fără de Moarte, miluiește-ne pe noi, Sfântă Treime, de o ființă și cu același tron, miluiește-ne pe noi”, căci ție ți se cuvine slavă, putere, mărire și măreție în vecii fără de sfârșit ai vecilor. Amin.] (versiune românească de Tudor Dinu)

În versiunea slavonă:

Даже до з(д)е ꙗже о вврѣтени животворящаго кр(ѣ)та повѣсть. И да никто же себе прѣльщаетъ соудный(хъ) троудвъ несъгласіемъ ниже въ еп(ѣ)пъ Іер(ѣ)лмьскы и кромѣ написанны(хъ) вы(с) дроугыи, ниже црѣнь римлѣнѣмъ ниже инѣмъ въразомъ Ч(ѣ)тныи кр(ѣ)тъ оврѣтень въс. ѡ(т) Аугѡста въ црѣ ѡ(т) нели же родисѣ Гѣ нашъ Іѹ Хсѣ по плѣти даже до блгочыстиваго Кѡнстантіна Црѣ, лѣ выша црѣн. По(д)внѣ же и ѡ(т) Іакѡва и прѣвааго еп(ѣ)пѡвъ даже до тогож(д)е црѣствіа лѣ въ Іерсѣмѡ(хъ) выша еп(ѣ)пѣ. Ч(ѣ)тныи же днѣ обновленіа стѣи(хъ) мѣсть и въздвиженіѡ покланѣмаго кр(ѣ)та повелѣша ѡ цѣи съ Цр(ѣ)кыи(мъ) повелѣніемъ бывати на коеждо лѣто дѣ Септєврѣа м(ѣ)ца иже є(си) прѣжде нѣ – ти(хъ) калантъ ѡктоврѣа, въ славѣ ѡцоѹ и снѣ и стѣмоѹ дхоѹ.

Елма же блг(д)тіа вжіеж сънидохѡмъ словомъ въ блго нарочитыи // 24^v праз(д)никъ нашъ иже є(си) изъявленіе животвориваго дрѣва принеси ꙗкоже възможно є въ малѣ цѣлѡвавшє того оупокон(мъ) слово.

Ра(д)ѹисѣ кр(ѣ)те, ꙗко на тебѣ гѣ на(шъ) Іѹ Хсѣ възнесєсѣ съмѡтрительнѣ въ нем же сжтъ въсѣ скрѡвища блг(д)ти и разоѹма.

Ра(д)ѹисѣ ч(ѣ)тныи кр(ѣ)те ꙗко съ выше и изъ начала създатель въсен твари въразъ твои написа.

Ра(д)ѹисѣ кр(ѣ)те славныи, ꙗко въсѣ нб(ѣ)ныѣ силы ра(д)ѡѹтсѣ о иже тебе ради вывѡи оѹжаснѣиши радости пѣ(ѣ) възсилажтъ бл(д)цѣ.

Ра(д)ѹисѣ кр(ѣ)те славныи тебе въ ради и въ градѡ(хъ) и ѡстровѡ(хъ) и въ всѣкѡмъ ѡзыцѣ православномъ цркѡи ѡсѡвашѣсѣ.

Ра(д)ѹисѣ кр(ѣ)те славныи тебе въ ради въсѣка оѹста вѣрныи(хъ) въ бгѡсловіе ѡ(т) врѣзѡшѣсѣ.

Ра(д)ѹисѣ кр(ѣ)те блженны(и), тебе въ ради на нѣсе(хъ) члѣци по(д)внѣ прѣ(д)стѡж(тъ) съ агглы бѣ съ неизгланнож радостиж творца възспѣважщє.

Ра(д)ѹисѣ [кр(ѣ)те = adăugat supra] блаженныи, тебе въ ради ѡдамъ свѡвождѣсѣ играѣ и веселѣсѣ въ ран и прѣнде възпріємъ дрєвнее до(ѣ)инство.

Ра(д)ѹисѣ кр(ѣ)те стѣи, тебе въ ради въсѣко вѣсѡвско дѣиство разорисѣ.

Ра(д)ѹисѣ кр(ѣ)те стѣи, тебе въ ради трѡица стѣа и єдиносжщнаа въ всѣкѡ(мъ) мѣстѣ познаваєтсѣ и славѡсловитсѣ.

Ра(д)ѹисѣ кр(ѣ)те стѣи, тебе въ ради въсѣка дѣша вѣроѹжщіа спсѣжтсѣ.

Ра(д)ѹисѣ кр(ѣ)те стѣи, тебе въ ради неначааннаа блгаа члѣкѡ(мъ) дарѡвашѣсѣ что // 25 во чѣстнѣишее нмене кр(ѣ)тнаго є(ѣ) и сла(д)чанішее хр(ѣ)тіанѡмъ что же сєго дѣистѣвнѣшее въ чюдѡдѣиствїе.

Кр(ѣ)тъ вж(ѣ)твнаго дѣиствїа ꙗвленнѣишее знаменїе.

Кр(ѣ)тъ аггѡмъ радо(стѣ) вѣсѡмъ же плачь, цркѡное ѡснованїе.

Кр(ѣ)тъ въсємоѹ мирѡ свѣтнѣлиникъ и пр(ѣ)носѣте нь и въсєсѣтєн.

Кр(ѣ)тъ стѣна неѡборимаа и неразсѣдаємаа и непѡбримаа въсен въселєннѣи.

Кр(ѣ)тъ ієрѡ(мъ) слава. кр(ѣ)тъ црѣмъ дрѣжава и крѣпѡсть непѡвѣдима ѡржжїе на съпѡстѣти.

Кр(ѣ)тъ воинѡмъ ѡржжїе крѣпко и страшное съпрѡтивны имъ.

Кр(ѣ)тъ градовѡмъ хранило ненавѣтно и неспѡврѣжено(мъ).

Кр(ѣ)тъ людемъ веселіе пр(ѣ)ное и неразримое.

Кр(ѣ)тъ дїавла въсегоубиство пр(ѣ)ное и непрѣстанное и вѣсѣмъ паденіе дивно и вѣчно.

Кр(ѣ)тъ хр(ѣ)тіанѣмъ оупованіе извѣстное же и непостыдно и непрѣстрашно.

Кр(ѣ)тъ немощнымъ(хъ) исцѣленіе бл҃гоуспѣвшее дшам же и тѣламъ.

Кр(ѣ)тъ вѣруемаемымъ пристанище бл҃гоутишнѣше.

Кр(ѣ)тъ ратоуемымъ миръ безъратень.

Кр(ѣ)тъ православнымъ похвала и еретикѣмъ осужденіе вѣчно.

Кр(ѣ)тъ идѣлѣсложениѣмъ потрѣвленіе и бл҃гочѣста исправленіе.

Кр(ѣ)тъ дѣйствию учитель и цѣломудріѣ хранитель.

Кр(ѣ)тъ праведнымъ оутвѣрж(д)еніе и грѣшникѣмъ // покааніе.

Кр(ѣ)тъ иночѣствоужцимъ оукрашеніе и чѣстнѣживущимъ красота.

Кр(ѣ)тъ младенцемъ хранитель и юнымъ(мъ) оуцѣломудритель и старцемъ жезлоу твѣрж(д)еніа.

Кр(ѣ)тъ нищимъ неистѣшимое скровище и вѣгатымъ доволства оучитель.

Кр(ѣ)тъ заблуждающимъ пж(тъ) и погыбнѣти хѣтѣщимъ не заблужд(д)аемымъ наставникъ.

Кр(ѣ)тъ покои троудѣмъ днѣвнымъ и помощь в(т) страха ноциного.

Кр(ѣ)тъ азѣкѣмъ оучитель и вѣсемоу мироу прѣвеликаа Тихость.

И что рече(ч)мъ или что вставимъ или како та похвалимъ прѣхвалнымъ кр(ѣ)те, яко тебе единого в(т) вѣсѣхъ твари славы црѣкви вѣржѣе неповѣдимое на дїавла и на грѣхъ и на смръть. Тѣмъ же блаженіемъ вѣси сподобленіи видѣти стѣи днѣ твоего явленіа.

Ты еси проповѣдь и прр(о)кѣмъ. О тебѣ по вѣсѣ днѣ шѣптѣтъ гл҃аше къ вѣ, далъ еси вѣщимъ тебе знаменіе оуѣжати в(т) лица лѣкоу. Ты еси похвала ап(ѣ)лѣмъ и непрѣстанно вѣ вѣпѣтъ въ црквахъ стѣхъ единѣмъ стѣо проповѣдникѣмъ(мъ) мнѣ же да не бѣдетъ хвалитисѣ тѣкмо о Кр(ѣ)тѣ Гдѣ нашемъ Іѣ Хѣ.

Емоу же по(д)обае(тъ) вѣсѣка слава и дрѣжава чѣсть и

покланѣніе съ вѣемъ и съ пр(ѣ)ты(мъ) и животворѣніемъ(мъ) ахѣмъ, мнѣ и пр(ѣ)но и вѣ вѣкы вѣкѣмъ(мъ). Амин.

În traducerea versiunii originale pe care o datorăm unui strălucit elenist din noua generație, domnul Tudor Dinu, autorul a două cărți de referință³⁷ am pus între paranteze drepte ceea ce nu a trecut în versiunea slavonă, în special finalul. Câteva inversări și unificări ale elogiilor sunt singurele deosebiri față de originalul grecesc.

În continuare dăm și traducerea românească a versiunii slavone, pe care o datorăm distinsei slaviste Manuela Anton de la Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, căreia îi datorez de asemenea controlul tuturor transcrierilor și traducerilor textelor slavone, și pe care am speranța să o câștig pentru cauza acelei ediții și traduceri a monumentului culturii ucrainene și Ortodoxiei post-bizantine, reprezentată de cartea lui Kiril Trankvilion-Stavrovetki:

„Până aici avem povestirea despre găsirea făcătoarei de viață cruci. Și nimeni să nu se lase cucerit de gândul inutil că cinstita Cruce nu ar fi fost găsită de episcopul Ierusalimului și de alți episcopi și de împăratul bizantin. Domnul nostru Iisus Hristos s-a născut ca om (по плѣти) în timpul împăratului August. Până la cucernicul împărat Constantin au domnit 35 de împărați. De asemenea de la Iacob și primul episcop până la aceeași împărăție în Ierusalim au fost 35 de episcopi. Iar cinstita zi a înnoirii locurilor sfinte și a înălțării crucii a fost instituită, prin poruncă împărătească, în fiecare an la 14 septembrie, care mai înainte era 18 kalait octombrie, întru slava Tatălui, Fiului și Sfântului Duh.

Dat fiind că harul Domnului s-a coborât prin intermediul cuvântului, sărbătoarea noastră de astăzi, care este expresia făcătorului de viață lemn, ne dă posibilitatea atât cât se poate să pomenim cuvântul, sărutând lemnul mic.

Bucură-te, Cruce, căci pe tine s-a înălțat Domnul nostru Iisus Hristos, mântuindu-ne; în El sunt toate comorile harului și rațiunii.

Bucură-te, cinstită Cruce, căci de sus și de la începuturi Creatorul a imprimat în fiecare făptură imaginea ta.

Bucură-te, slăvită Cruce, căci toate puterile cerești se bucură; această bucurie imensă ele o cântă cu imnuri închinat Domnului.

Bucură-te, slăvită Cruce, pentru tine în orașe și în insule și la toate popoarele ortodoxe sunt zidite biserici.

Bucură-te, slăvită Cruce, pentru tine toate gurile credincioșilor se deschid spre teologie (vorbes despre Dumnezeu; teologie – nota trad.).

Bucură-te, fericită Cruce, pentru tine în ceruri oamenii asemeni îngerilor stau în fața lui Dumnezeu, preamărindu-l pe Creator cu o bucurie de nedescris.

³⁷ Tudor Dinu, Mihai Viteazul erou al eposului grec, București, Editura Humanitas, 2008; Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat. Rivalități politice și literare la începutul secolului XVIII, București, Editura Humanitas, 2011.

Bucură-te, fericită Cruce, pentru tine Adam s-a eliberat <de blestem> și a venit în rai jucându-se și veselindu-se, redobândindu-și demnitatea din vechime.

Bucură-te, sfântă Cruce, pentru tine orice lucrare a diavolului se surpă.

Bucură-te, sfântă Cruce, pentru tine Sfânta și de o ființă Treime este recunoscută și preaslăvită peste tot.

Bucură-te, sfântă Cruce, pentru tine fiecare suflet credincios se mântuiește.

Bucură-te, sfântă Cruce, pentru tine oamenii au primit în dar bunuri neașteptate, căci ce este mai cinstit și mai dulce pentru creștini decât numele crucii, și ce este mai real (în sens de eficient – *nota trad.*) decât acțiunea ei miraculoasă.

Crucea este cel mai important (în sens de vădit – *nota trad.*) simbol al lucrării divine.

Crucea îngerilor aduce bucurie iar demonilor plâns; <crucea este> temelia bisericii.

Crucea este făclie și luminează veșnică pentru întreaga lume; <crucea este> universală (se întinde asupra întregii lumi – *nota trad.*).

Crucea este zid ferm și de nezdruccinat și de neînvins al întregului univers.

Crucea este slavă pentru preoți. Crucea este putere și tărie pentru împărați, armă de neînvins împotriva dușmanilor.

Crucea este pentru ostași armă puternică și înspăimântătoare în fața dușmanilor.

Crucea este pentru orașe pază sigură și de neclintit.

Crucea este pentru oameni bucurie veșnică și de nedistrus.

Crucea este pentru diavol vătămare veșnică și fără sfârșit, iar pentru demon cădere uimitoare și fără sfârșit.

Crucea este pentru creștini încântare cunoscută, însă care nu are un caracter rușinos și care nu-ți provoacă spaimă.

Crucea este vindecare minunată pentru infirm, atât pentru suflet cât și pentru trup.

Crucea este adăpost pentru cei tulburați.

Crucea este pentru luptători o lume fără lupte.

Crucea este pentru dreptcredincioși veșnică laudă, iar pentru eretici veșnică condamnare. Crucea este stârpire și îndreptare binefăcătoare pentru închinătorii la idoli.

Crucea este fecioriei învățător și neprihănirii custode.

Crucea este pentru cei fără prihană întărire și pentru păcătoși pocăință.

Crucea este pentru călugări podoabă și pentru cei cinstiți frumusețe.

Crucea este pruncilor apărător și tinerilor neprihănire iar bătrânilor cârjă de întărire.

Crucea este pentru săraci o comoară nesecată, iar pentru bogați învățător al bunăstării.

Crucea este cale pentru cei rătăciți și îndrumător pentru cei ce vor să-și ia viața.

Crucea este odihnă pentru activitățile diurne și ajutor în spaima nopții.

Crucea este învățător pentru popoare și liniște nemărginită pentru întreaga lume.

Și ce spunem sau ce lăsăm, sau cum te slăvim, prealăudată cruce? Căci numai în tine din toată creația împăratul a văzut arma împotriva diavolului și a păcatului și a morții.

Binecuvântați să fie toți cei care au văzut sfânta zi a ivirii tale.

Tu ești predică și prooroc. Despre tine în fiecare zi vorbește în șoaptă în fața lui Dumnezeu: „Ai dat semn celor ce se tem de tine să fugă din fața arcului”. Tu ești laudă a apostolilor, căci în sfintele biserici propovăduitorii cuvântului neîncetat laudă numai Crucea Domnului.

Ei i se cuvine toată slava, puterea, cinstea și închinarea cu preasfântul și de viață făcătorul Duh, acum și în vecii vecilor. Amin.“

Nu există, prin urmare, niciun fel de îndoială cu privire la utilizarea acestui izvor de către Mitropolitul Varlaam, nu numai aici, ci și pentru elogiul Sfintei Cruci din predica la a treia duminică a Postului Mare (vezi ediția noastră, p. 37). Este al doilea, după predica Sfântului Proclu, care ne demonstrează frecventarea „Bibliotecii Centrale” a Moldovei: Mănăstirea Neamțu! Dar nu ultimul.

* * *

Există o a doua operă despre care iarăși nu poate fi vreun dubiu că i-a servit ca izvor autorului *Cărții românești de învățătură* pentru această parte a predicii sale. De data asta nu vine din cuprinsul culturii bizantine prin intermediul traducerii slavone, ci din cuprinsul culturii bulgare, și în limba în care a fost scrisă. Este *Cuvântul de laudă Sfinților marilor împărați, întocmai cu apostolii, Constantin și Elena de Patriarhul Eftimie al Târnovei*. El se afla și se află în continuare la mănăstirea Putna în cea mai veche copie ajunsă până la noi în redacția genuină, medio-bulgară. Este mai veche cu 5 ani decât copia de redacție sârbă a lui Vladislav Grămăticul, după care l-a editat în 1901 Emil Kalužniacki.

Editând copia lui Iacob de la Putna în cartea sa *Cultură și literatură română veche în context european. Studii și texte*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1979, p. 281-332, regretatul academician G. Mihăilă a însoțit-o și cu textul traducerii românești din 1704 realizată la Horezu de un anume Dositei, cu siguranță la porunca lui Constantin Brâncoveanu care a stat și la originea altei traduceri, din grecește (vezi p. 84, nota 66). Putem, în consecință, să dăm textul folosit de Mitropolitul Varlaam în această traducere din manuscrisul românesc 2518 B.A.R.:

XVIII. 1. Atu[n]ce dară fericitul Macarie, episcopul Ierusalimului, viind la săbor, au porâncit împăratul când se va duce acolo să caute locul sfintei învieri Hristosului și Dumnezeului nostru și locul căpăținii, Golgotha, și lemnul cel făcătoriu de viață. Întru acestea dară, avându-o în de bine pre maica sa, Sfânta Elena, o îmblânzi împăratul pre ea și să oblăduiască toate ca o împărăteasă.

2. Și nu trecând dară multă vreme, văzu într-o vedere pe oarecare luminat și strălucit, cu lumina cea nespusă, și porâncindu-i să meargă la Ierusalim și groapa cea de la jidovi pentru zavistia ascunsă și locurile cele sfinte cu crucea cea făcătoare de viață cu denadinsul să le caute. Și îndată dară deșteptându-să, toate arătate fiiului său celui iubit au spus. Pentru aceea să umplu împăratul de bucuria cea nespusă și cele auzite spre lucru au grăbit să le facă, și au gătit dară toată cinstea maicei și mulțime multă de bogăție i-au dat și o-u lăsat pre dânsa la Ierusalim.

3. Acestea dară când au auzit fericitul Macarie, episcopul Ierusalimului, cu toată cinstea au întâmpinat pe fericita Elena. Și intrând în cetate și nu după mult de ce au dorit, cu grabă au început a căuta, însătoșindu-se și postind și rugându-se cu tot denadinsul, pentru aceia făcând cu toată grăbirea. Ci, Dumnezeu cel mult minunat n-au trecut multă îndelungare toată grăbirea lor și să nu le descopere fără de ispravă, ci în vis au descoperit cu³⁸ amăruntul toate fericitului Macarie. Că de demult împăratul Andriian desupra gropii cei făcătoare de viață rădicând capiștii idolilor celor spurcați ai Afroditei și într-însa au pus chipuri și cu multe podoabe înfrumusețasă.

4. Iar fericita Elena într-un adevăr având în mână începătoria puterii împărătești, cu fericitul Macarie până în sfârșit capiștea au răsipit și cu mulțime de multe meșteșuguri acestea făcând, într-un adâncime mult au săpat, și îndată să ivi groapa cea făcătoare de viață și locul căpătinii și, aproape acestora cătră răsărit, cele 3 cruci îngropate. Și încă mai mult grăbindu-se, aflară și cinsititele piroane, cu carele cei spurcați ucigători de Dumnezeu trupul cel dumnezeesc al Hristosului nostru au ținut.

5. Și nepricepându-se carele va fi lemnul carele au purtat trupul Hristosului și Dumnezeu și fiind fericita Elena într-un mare grijă, iar Dumnezeu înțelepți pre al său arhieru minunat și împodobit. Ca oare [care] din fămeile cele bine născute și nărocite cu grea boală era ținută și până în sfârșit deznădăjnuindu-se de viață și cu răsuflarea cea di pe urmă fiind cuprinsă, au pus preste dânsa fieștecă lemn din cele 3 ale crucii și îndată să cunoscă lemnul crucii cei făcătoare de viață. Că fiind ținută într-un boală de moarte și atingându-să de lemnul crucii, îndată să sculă sănătoasă, mărind și binecuvântând pre Dumnezeu. Iar Sfânta și prea fericita Elena într-un adevăr implundu-să de bucuria cea nespuse, cele de mulțumită de la inimă cătră Dumnezeu trimitea cântări, grăind: „Bine te cuvintez, al meu Isuse cel dulce, căci, eu fiind nevrednică, mă învredniciși a toată bunătatea”.

6. Și pentru aceea să duse vestea în toată laturile și mulțimea multă de năroade să adunare spre vederea crucii cei făcătoare de viață. Iar fericitul Macarie patriarhul, suindu-să la amvon, și chiar o arăta tuturor pre dânsa. Iar Sfânta Elena, luând parte din cinstitul lemn, cu multă frică și cu cuviință și cinstitele piroane la sineși cu cinstele păziia, având grijă acelor să le ducă la Vizantiia, la fiiul său, iar altă parte le dede lui Macarie să le arate neamurilor celor ce vor fi pe urmă (ms. rom. 2518, f. 33-35; ed. G. Mihăilă, p. 360-362).

După cum se vede, amănuntul despre ascunderea crucii și acoperirea gropii de către evrei este și aici. Dar transcriind literal din Eftimie, Mitropolitul Var-

³⁸ În ediție s-a strecurat o greșală: **au** amăruntul.

laam elimină cuvintele ce nu-i erau de trebuință privind piroanele (găvoazdele) cu care fusese pironit pe cruce Mântuitorul.

Legenda identificării Crucii Domnului prin apropierea celor trei cruci de nobila bolnavă se afla deopotrivă la Alexandru Monahul și la Eftimie, dar primul a trăit în secolul al VI-lea³⁹, deci are prioritate în consemnarea ei și de altfel o găsim la Socrate Scolasticul, în prima jumătate a secolului al V-lea.

Ceea ce nu găsim la Alexandru Monahul și nu putea fi luat decât de la Patriarhul Eftimie este istoria despre adunarea mulțimii ce aflase de minunea Sfintei Crucii, așa încât spre a o putea vedea, Patriarhul Macarie a trebuit să se suie pe amvon și să o ridice spre a fi arătată. Dar informația că „de-atunci s-au întărit praznicul Sventei Crucii a se prăznui și a să rădica în 14 dzile a lui septembrie”, adică de la găsirea și arătarea Sfintei Crucii, este absentă la Patriarhul Eftimie și prezentă numai la Alexandru Monahul. Și nu este un amănunt nesemnificativ, ci însăși explicarea rostului sărbătorii. În rest, tot ceea ce a mai reținut pentru predica sa este comun ambelor izvoare care se dovedesc astfel cunoscute și folosite de Mitropolitul Varlaam cu absolută certitudine.

Așadar, spre a-și alcătui predica sa la „Ziua Crucii” cum este numită popular Sărbătoarea din 14 septembrie, autorul *Cărții românești de învățătură* a făcut uz de nu mai puțin decât patru izvoare, dintre care pe două le cunoaștem bine, dar două apar aici prima oară. Ele proveneau din patru culturi ortodoxe: bizantină, neogreacă, ucraineană și bulgară.

La această documentare livrescă, autorul *Cărții românești de învățătură* putea adăuga și tradiția iconografică a Moldovei sale. Istoria aflării Sfintei Crucii fusese pictată din ordinul lui Petru Rareș în interiorul mănăstirii Dobrovăț, ctitoria din ultimii doi ani de viață ai părintelui său. Realizată în anul 1529, pictura de aici se așează la începutul acelei epoci de strălucită înflorire a picturii moldovenești dusă pe culmi de artiștii de la Voroneț, Humor, Arbore, Vatra Moldoviței, Sucevița, care au creat o „contemporaneitate românească” Renașterii apusene.

În pictura de Dobrovăț, admirabil descrisă și analizată de Vasile Drăguț, acesta înregistra:

„O ultimă secțiune a registrului analizat de pe peretele răsăritean cuprinde o foarte complexă compoziție consacrată descoperirii și înălțării Sfintei Crucii. În mijlocul imaginii, Patriarhul Macarie, îmbrăcat în sacos alb decorat cu cruci și purtând pallium, ridică deasupra capului crucea redescoperită a patimilor. În stânga,

³⁹ K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1454)*, zweite Auflage bearbeitet unter Mitwirkung von A. Ehrhard, H. Gelzer, München, 1897, p. 164.

împărăteasa Elena, patriarhul Macarie și un grup de credincioși asistă la dezgroparea crucii, iar în dreapta, împărăteasa și un grup de credincioși sunt martorii **unei învieri miraculoase a unui mort atins de cruce**. În partea superioară a compoziției, părând a asista din înălțime la cele întâmplate, sunt figurile în medalion ale lui Iisus și Mariei încadrate de steaua în opt colțuri, iar deoparte și de alta se află arhanghelii. **Deosebit de rară în iconografia picturilor murale medievale, tema descoperirii crucii beneficiază de una dintre cele mai frumoase reprezentări ale sale în biserica de la Sântă Mărie Orlea (jud. Hunedoara), prin mâna unui meșter necunoscut, în anul 1311. La Dobrovăț, compoziția are un aer mai complex, nu numai prin alăturarea celor trei episoade, ci și prin integrarea crucii în sistemul de însemnare ale increatului etern.**⁴⁰

Luăm cunoștință astfel și de metamorfoza legendei inițiale prin înlocuirea femeii din nobilimea ierusalimiteană care era grav bolnavă, aproape de moarte, cu o ființă deja moartă și care era dusă la groapă, cortegiul întâmplându-se a trece pe acolo, iar crucea realizând astfel o înviere din morți. Vasile Drăguț nu ne spune dacă mortul era bărbat sau femeie. La Mitropolitul Dosoftei am văzut că era femeie și putem face o comparație între fidelitatea Mitropolitului Varlaam față de ceea ce fusese legendă secole în șir, și abandonarea ei în favoarea noii versiuni deja intrată – cum vedem – în circuitul culturii române încă din 1529. Când în 1689 Sfântul Dimitrie al Rostovului tipărește la Kiev primul din cele patru volume ale sale (în B.A.R. cota IV 404192 avem ediția a treia de la Moscova, din 1764), sexul mortului se schimbă: acum era un bărbat, și așa l-au înregistrat, spre deosebire de Mitropolitul Dosoftei, și traducătorii de la Neamțu.

Dar la sfârșitul textului închinat sărbătorii din 14 septembrie, autorul adaugă, cu literă mai mică, următoarea lămurire, tradusă și tipărită în 1807 la Mănăstirea Neamțu în volumul pe septembrie al *Vieților Sfinților* și reproducă în 1905, când i s-a adăugat și cuvântul **Notă**:

Notă. Pentru minunea prin care s-a cunoscut adevărata cruce a lui Hristos, mulți nu se potrivesc în spusele lor. Unii zic că o fecioară moartă era dusă la îngropare și cu puterea Sfintei Cruci a înviat; alții zic că o văduvă moartă era cea care a înviat prin făcătorul de viață lemn, iar alții povestesc că o văduvă zăcea în casă bolnavă și era aproape de moarte. Mergând la ea patriarhul cu împărăteasa și aducând crucile, le-a pus pe cea bolnavă și, punându-se crucea Domnului, îndată s-a sculat sănătoasă. Alții spun că un om mort pe care-l duceau la groapă a înviat prin atingerea Sfintei Cruci a Domnului. Iar Nichifor al lui Callist, cel numit Xantopol, în cartea 8, la cap. 29, zice că amândouă aceste minuni, prin Crucea Domnului, s-au făcut, deci și văduva ce zăcea în casă bolnavă și murind, a fost adusă la viață și la sănătate de la porțile morții, și mortul cel dus la groapă a înviat.

⁴⁰ Vasile Drăguț, *Dobrovăț*, București, Editura Meridiane, 1986, p. 32.

Este adevărat, dar istoricul bizantin, după ce istorisește minunea cu însănătoșirea femeii bolnave, continuă prevenind pe cititor în legătură cu a doua versiune că „se spune”:

„Λέγεται δ' ἔπειτα καὶ νεκρῷ παντάπασιν ἐπιτεθέντα τὸν θεῖον σταυρὸν ἀναβιώναι ἐκ τοῦ αὐτίκα. Καὶ τοῦτον μὲν τὸν τρόπον τὸ θεσπέσιον ἐμφανὲς γεγενῆσθαι ξύλον ἱστορήται“ = „Pe de altă parte se spune că după ce a fost pusă crucea Domnului și pe un om care murise cu totul, acesta ar fi înviat imediat. Și a fost istorisit că în acest mod s-a arătat lemnul cel dumnezeiesc.“ (textul este în PG, vol. 146, c. 109 D)

Se înțelege că „mortul” era bărbat. La Mitropolitul Dosoftei a devenit femeie.

Un amănunt neprecizat, dar subînțeles, căci altfel toată legenda cade: și Socrate, întâiul care consemnează legenda, și Nichifor Calist Xantopol vorbesc de găsirea *inscripției* puse de Pilat pe cruce. Dar lasă să se înțeleagă că ea nu se mai găsea prinsă de cruce. Pe când la Mitropolitul Dosoftei apare că ajutându-l pe episcopul Macarie să recunoască de la început crucea Domnului, minunea a rămas doar ca o confirmare!

* * *

O problemă adiacentă este aceea a folosirii lui Alexandru Monahul de către însuși autorul *Panegiricului*. Că a cunoscut acest text nu ne putem îndoi **din moment ce a dispus traducerea lui pentru prima oară în mediobulgară și includerea în structura Marilor minee de lectură de la Târnovo**, iar dovezile, așa cum vom vedea, sunt categorice.

Punând pentru prima oară în știința internațională problema izvoarelor Patriarhului Eftimie pentru această operă a sa, căreia i-a închinat în introducerea ediției din 1979 primul studiu fundamental⁴¹ G. Mihăilă ajungea la concluzia

⁴¹ Ulterior au apărut contribuțiile eminentilor filologi și istorici bulgari Klimentina Ivanova, *Византийските източници на похвалата за Константин и Елена от Ефтимий Търновски*, în „Старобългарска литература”, 10, 1981, p. 3-15, și D. Кенанов, *Ораторска проза на патриарх Ефтимий*, Veliko-Târnovo, 1995, p. 50-83.

În 1981, doi ani după apariția volumului *Cultura și literatura română veche în context european. Studii și texte*, cu ediția Panegiricului Patriarhului Eftimie și traducerea lui românească din 1705 și cu studiul însoțitor, s-a publicat în periodicul „Старобългарска литература”, „книга 10”, p. 3-15 articolul *Izvoare bizantine ale Panegiricului lui Constantin și Elenei de Eftimie al Târnovei*, în care autoarea scria: „În esență, Eftimie al Târnovei este primul și ultimul panegirist slav care elogiază faptele lui Constantin cel Mare”. Descriind împrejurările în care s-a scris acest panegiric, din îndemnul țarului Ivan Șişman și ca un model de stăpânitor creștin, Klimentina Ivanova afirma: „Din punctul nostru de vedere opera lui Eftimie al Târnovei este o compilație-traducere (e компилативно-преводно)”, dar ea se încadrează în viziunea medievală, unde toți cei ce s-au ocupat de Sfântul Constantin au pornit de la Eusebiu al Cezareei. Autoarea amintește la pagina 10, nota 14, de scrierea lui Alexandru Monahul considerând că „по всяка вероятност тои е преведен о самия Патриарх Евтимий” [după toate probabilitățile ea este tradusă de însuși

că trei au fost principalele sale izvoare: *Viața Sfântului Constantin cel Mare* și *Istoria bisericească* de Eusebiu al Cezareei⁴² și *Istoria bisericească* a lui Nichifor Calist Xanthopulos, autor născut în jurul anului 1256 și mort în 1317, deci aproape de timpul în care a trăit Patriarhul Eftimie⁴³. Opera acestuia din urmă este de fapt, după G. Mihăilă, principalul izvor al lui Eftimie, ceea ce nu exclude – după părerea sa – și folosirea altora:

„Eftimie preia pasaje întregi din opera predecesorului său bizantin, uneori traducând direct, alteori prescurtând și, poate folosind și alte surse, dar dând o expunere coerentă, cu accente personale și subordonată unei viziuni proprii. El trebuie, așadar, să fie apreciat pentru a fi recurs la cel mai bogat și mai nou izvor care circula pe atunci în Imperiul Bizantin, precum și la cel mai detaliat și autentic izvor narativ contemporan despre împăratul Constantin și a le fi făcut accesibile bulgarilor, slavilor, în genere, și românilor” (p. 232).

Analizând modul în care au fost folosite izvoarele G. Mihăilă constata:

„Cap. XVI relatează despre însărcinarea dată de Constantin cel Mare episcopului Macarie al Ierusalimului de a face săpături la «locurile sfinte», ocupate de temple închinatelor unor zeități păgâne, printre care unul „БЛЖДНѢИ АФРОДИТѢ” (XVI, 3).

Patriarhul Eftimie]. Dar nu trece mai departe, ci se ocupă în special de Eusebiu al Cezareei și de Simeon Metafrast, argumentând teza că patriarhul Eftimie nu a cunoscut în mod direct și n-a folosit pe Nichifor Calist Xantopol cum susținuse G. Mihăilă.

În 1995, Dimităr Kenanov a publicat prima din cele trei cărți fundamentale închinatelor operei Patriarhul Eftimie și legăturilor sale cu cel mai mare hagiograf bizantin, Simeon Metafrastul, *Ораторската проза на Патриарх Евтимий Търновски* [Proza oratorică a Patriarhului Eftimie al Târnovei]. Următoarele vor fi *Метафрастика. Симеон Метафраст и православната славянска агиография* [Metafrastica. Simeon Metafrast și hagiografia slavă ortodoxă], Veliko-Târnovo, 1997 și *Евтимиева метафрастика. Път и мисия във времето* [Metafrastica eftimiană. Drumul și misiunea ei prin vreme], cea mai importantă lucrare consacrată Patriarhului Eftimie de la monografiile fondatoare ale basarabeanului Polihron Sârku și de la cartea lui Emil Turdeanu din 1946 care a pus în lumină locul Patriarhului Eftimie în cultura română. Dar în niciuna din aceste cărți nu găsim menționate printre izvoarele posibile ale *Panegiricului* pe Alexandru Monahul. Ceea ce, de acum înainte socotim că nu va mai fi posibil să fie trecut cu vederea.

⁴² *Istoria bisericească* și *Viața lui Constantin cel Mare de Eusebiu episcop de Cesareea*, traduse în românește de Iosif fost mitropolit primat, București, Tipografia Cărților bisericești, 1896. Ambele se află traduse din nou în colecția *Părinți și scriitori bisericești*, ultima de Radu Alexandrescu în vol. XV, 1991 cu studiu introductiv de Prof. dr. Emilian Popescu. Vezi acum: Eusebiu de Cezareea, *Viața împăratului Constantin și alte scrieri*, PSB, serie nouă, Basilica, 2012.

⁴³ Pentru tot ce privește această operă trimite la *Die Kirchengeschichte des Nicephorus Callistus Xanthopulus und ihre Quellen*. Nachgelassene Untersuchungen von Günter Gentz. Überarbeitet und erweitert von Friedhelm Winkelmann, Berlin, 1966. (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Texte und Untersuchungen zum Geschicht der altchristlichen Literatur, Band 98 (BAR II 513205). Acolo sunt date toate edițiile. Cea apărută la Paris în 1630 este prima cu textul grec însoțit de traducerea latină, cele anterioare, începând din 1535 fiind numai ale traducerii latine. A fost reeditată de Migne în *Patrologia greacă*, tomurile 145, 146 și 147 (*Tomus primus*, conține cărțile I-VII, *Tomus secundus*, VIII-XIV și *Tomus tertius* cărțile XV-XVIII). Conform bibliografiei lui Undolski există și o traducere în rusește din 1795 (*op. cit.*, p. 282, nr. 3067).

Faptul este expus de Eusebiu în cartea III, cap. 26, iar scrisoarea trimisă lui Macarie prin mama sa Elena – căreia împăratul îi dădea puteri depline – este reprodusă în cap. 30-32 (Nichifor Callist, VIII 28; Eftimie rezumă în câteva cuvinte, XVI, 4) [...] În genere, acest capitol urmează îndeaproape pe Nichifor (VIII, 29-30), căci la Eusebiu (III, 41-45), totul este mai scurt, deși cu unele coincidențe textuale. În versiunea lui Nichifor Callist – preluată de Eftimie – Elena are și ea o «viziune» prin care este îndemnată să meargă la Ierusalim; aici, împreună cu Macarie a «descoperit» sub templul Afroditei (menționat mai sus) «mormântul» lui Iisus Hristos, apoi locul căpătâniei, cele trei cruci și piroanele cu care a fost străpuns Mântuitorul; pe acestea împărăteasa le-ar fi dus fiului său (ceea ce evident, Eusebiu nu spune). Crucea lui Iisus ar fi ieșit la iveală, între celelalte două, ale tâlharilor, printr-o minune, însănoșind pe o muribundă de neam ales.

[în notă: „Bineînțeles că nici pelerinul care a povestit călătoria sa la Ierusalim, câțiva ani mai târziu în 333, nici Eusebiu, care a luat parte la Conciliul din 335, ținut în acest oraș, nu cunosc povestea miraculoasă a crucii (Piganiol, *L'Empereur Constantin*, Paris, 1932, p. 175)⁴⁴.

Pentru ca poporul adunat să poată vedea crucea, Macarie s-ar fi urcat pe amvon și ar fi ridicat-o în văzul mulțimii (p. 247-248).

Recunoaștem, în relatarea de mai sus a ceea ce Patriarhul Eftimie ar fi împrumutat din Nichifor Callist Xanthopulos și cea mai mare parte din textul reprodus înainte din Alexandru Monahul, text care se așează astfel între ceea ce se putea citi în cele două opere ale contemporanului Sfântul Constantin cel Mare, Eusebiu al Cezareei, la Socrate Scolasticul și în scrierea din secolul al XIV-lea.

Eusebiu al Cezareei ne-a lăsat în *Viața lui Constantin cel Mare* istoria descoperirii mormântului Mântuitorului, acoperit și de o capiște păgânească înălțată zeiței Venus, precum și istoria călătoriei Sfintei Elena, așa cum o cunoștea el la data când scria, ca un contemporan al împăratului, al mamei sale și al evenimentelor. Dar atribuie împăratului ordinul de a curăța mormântul de capiștea ridicată deasupra lui și nu știe nimic despre descoperirea în el a crucilor și despre rolul jucat de Sfânta Elena în acest eveniment:

⁴⁴ În monografia sa *L'empereur Constantin*, Paris, Andrée Piganiol, 1932 scrie: „Des le temps de Constantin, les pèlerins suivaient à Jérusalem, pas à pas, les étapes de la passion. On montrait le tribunal de Caïphe, le prétoire de Pilate, la pierre sur laquelle se tenait Judas la nuit de la trahison, la colonne à laquelle on avait lié le Christ flagellé. Les lieux auxquels était attaché le souvenir de Salomon soulevaient une curiosité presque égale. A tant d'illustres reliques devait s'ajouter, un jour ou l'autre, la Croix elle-même.

Hélène, selon la légende, aurait fait exécuter des fouilles à l'emplacement de la Crucifixion: elle y retrouva les croix du Christ et des deux larrons; elle fit fondre les clous de la croix dans le métal dont fut forgé un casque de Constantin, et fit don à son palais romain, d'un fragment du bois sacré. Mais ni le pèlerin qui nous a laissé la relation du voyage qu'il fit à Jérusalem en 333, ni Eusèbe, qui prit part en 335 au concile de Jérusalem, ne connaissent cette merveilleuse histoire (p. 175).

Capitolul XXVI
Mormântul Mântuitorului acoperit cu piatră,
și profanat prin statuia lui Venus

Era un timp îndelungat de când nelegiuții sau mai bine de când demonii cari se serviau de mâinile lor, se siliseră de a nimici monumentul de pre care un înger pogorât din cer și strălucitor de lumină răsturnase o piatră, și ridicase tot deodată piatra necredinței de pre inimile învârtoșate și nesimțitoare a acelor ce credeau că Mântuitorul era încă culcat între morți, când el spuse femeilor, fericita noutate a învierii sale. Acești nelegiuți și acești profani și-o închipuiseră nebunește că ar îngropa adevărul acestui mister sub aceeași grămadă de pietre și de materii cu care ar acoperi acest Sfânt mormânt. Aducând acolo o mare cantitate de pietre, el acoperiră suprafața și ridicară deasupra un mormânt, propriu a primi nu trupurile ci sufletele. Astfel vorbesc de o întunecoasă cavernă (peșteră) ce ei zidiră în onoarea demonului necurăției, sub numele de Venus. El aduseseră apoi acolo jertfe.

Acești mizerabili n-aveau atâta minute pentru judecata, că nu era cu puțință ca acel ce biruise moartea, să nu descopere planul lor, precum nu e cu puțință ca soarele să se învârtească în cer, și să nu se vadă razele sale deasupra pământului. Puterea Mântuitorului umpluse deja pământul de strălucirea sa, deși ea lumina spiritele, pe când soarele nu luminează decât trupurile. Cu toate acestea planurile ce profanii și nelegiuții au făcut contra adevărului au reușit în curs de câțva timp și nu s-au găsit nici guvernator de provincie, nici general de armată nici împărat; în fine, nu s-au găsit decât singur Constantin care să fi fost capabil de a ridica acest scandal, și de a abolii această abominațiune. Acest principe atât de plăcut lui Dumnezeu, și atât de plin de spiritul său, neputând suferi, fără o extremă indignare, ca un loc atât de sfânt să fi fost acoperit cu murdării, și ca îngropat în uitare prin o lucrare a meșteșugirei credinței, porunci de a-l curăța, cu scop de a-l face cel mai strălucit și cel mai măreț de sub soare; îndată ce el dădu acest ordin, edificiile ce înălțase și superstiția consacrase cultului demonilor fură dărâmate până în temelie, și acest cult fu abolit.

[...]

Capitolul XLII
Călătoria Elenei la Betleem

Această împărăteasă, a cărei prudență era cu totul singulară, hotărând de a aduce lui Dumnezeu ca suveranului tuturor principilor, umilitul omagiu al rugăciunilor sale, și de a-i da semne de recunoștința ce ea avea, de atâtea binefaceri de care el împovărase pe Constantin și pre cesarii fii săi, ea merse cu o minunată ardoare în o vârstă foarte înaintată să viziteze Sfintele locuri, și trecând a veni în ajutor la nevoile provinciilor și a cetăților din Orient. Ea aduse lui Dumnezeu respectele sale la locul ce fusese consacrat prin prezența fiului său, după cum prezisese prorocul prin aceste cuvinte:

„Intra-vom în locașurile lui, închina-ne-vom la locul unde au stătut picioarele Lui”. Și curând după aceea ea primi recompensa pietății sale.

Capitolul XLII
Descrierea celor două Biserici din Betleem

Această religioasă principesă nu se mulțumi de a fi adus lui Dumnezeu în sfintele locuri tributul adorațiunei sale, și a cultului său. Ea înălță două biserici în onoarea sa, una aproape de peștera în locul, unde Mântuitorul era născut, și alta pe muntele de unde se înălțase la cer. Emmanuil, adică, Dumnezeu cu noi, a binevoit a se naște pe pământ, și locul unde s-a născut a fost numit Betleem de către jidovi.

Elena nu uită nimic din ceea ce putu face pentru a onora nașterea Fecioarei, și Constantin și fiul său dorind a seunda pietatea și magnificența sa trimise mulțime de daruri de aur, de argint, și de stofe prețioase la locul unde acest mister se săvârșise. Aceeași principesă înălță un măreț edificiu pe muntele Măslinilor în onoarea triumfătoarei Înălțări a Mântuitorului nostru. Istoria asigură că într-o peșteră din acest munte el revelă Apostolilor Săi sfintele sale mistere. Împăratul înfrumuseță și acest loc cu un mare număr de daruri. După ce Elena, această religioasă mumă a unui religios împărat, cu ajutorul și liberitatea acestui principe, a lăsat aceste două monumente de devoțiunea sa către Mântuitorul aproape de aceste două peșteri ce consacrase odinioară prin prezența sa, și prin săvârșirea celor mai sfinte mistere ale mântuirii noastre, ea primi curând recompensa de faptele sale cele bune. Ea fu fericită în toată viața sa până la adânci bătrânețe. Ea făcu a se vedea în gura sa și în mâinile sale demne fructe ale vieții sale, ea conservă o perfectă vigoare de corp și de spirit, avu un sfârșit a cărui fericire răspundea perfect la curățenia moravurilor sale; și primi încă în viața aceasta începutul recompensei sale.

Capitolul XLIV
Mărimea curajului și liberalitatea Elenei

Traversând Orientul ea făcu distribuiți de ajutoare extraordinare comunităților și particularilor, ofițerilor armatei și soldaților. Ea subveni generos la nevoile a tot felul de persoane dând unora bani, altora haine liberând pre unii din temniță, și scoțând pre alții de la munca metalurilor; rechemând pre unii din locurile unde fuseseră exilați, și protegiând pre cei slabi contra celor puternici care vroeau a-i apăsa.

Capitolul XLV
Elogiul pietății Elenei

Osârdia cu care ea exercita aceste lucrări de caritate, n-o împiedica de a îndeplini foarte exact datoriile pietății sale către Dumnezeu. Ea mergea neconținut la biserici, le împodobește cu felurite ornamente, și nu trecea cu vederea cea mai mică capelă din orașele mici. Era un lucru minunat de a o vedea în mijlocul poporului cu o haină simplă și modestă în toate exercițiile religiei creștine.

Capitolul XLVI
Testamentul Elenei și moartea sa

Când după un lung șir de ani Dumnezeu a binevoit de a o chema la o stare mai fericită, ea făcu la vârsta de optzeci de ani testamentul său, și lăsa moștenitori pre

Constantin fiul său împărat al universului, și pre cesarii nepoții săi, cărora le împărți averele ce ea posedă în diferite părți ale lumii. Ea murii curând după aceia în prezența împăratului, care-i făcu toate datoriile în această ultimă ocaziune îmbrățișind-o, și ținându-i mâinile. Cei ce judecau sănătos în această ocaziune priveau moartea sa ca o trecere de la o viață muritoare și mizerabilă, la o viață nemuritoare și prea fericită. Sufletul său ajungând deci la o stare nestricăcioasă și spirituală ca aceia a îngerilor, fu înălțat la Mântuitorul său.

Capitolul XLVII

Înmormântarea Elenii, respectul ce Constantin avusese pentru ea, în tot cursul vieții sale

I se făcu mari onoruri după moartea sa. Trupul său fu purtat în mijlocul guardelor cetății împărătesci, și pus în mormântul împăraților. Astfel muri această principesă, care pentru că a făcut atâtea fapte de pietate, și a dat lumii un împărat atât de mare ca Constantin, merită de a trăi în vecinic în memoria oamenilor. Mai că nu este împrejurare în viața sa, care să nu dea subiect de a publica că el era fericit, însă nu e nimic care să dea o bază atât de rațională de a o face, pre cât duioșia și respectul ce el a avut totdeauna pentru împărăteasa Elena mama sa. El o învăță atât de bine maximele religiunii noastre, de care ea n-avea mai înainte nicio cunoștință, încât se părea că ea le-ar fi învățat din gura însuși a Mântuitorului. El făcu a i se da atât de mari onoruri că nu era nimeni în provincii, nici chiar militarii, care să nu o salute în calitate de împărăteasă, și efigia sa era gravată pe moneda de aur. El îi dădu o libertate absolută de a dispune, cum i-ar plăcea de fondurile tezaurului public, ceea ce fu cauza ca ea să fie foarte considerată în întinderea imperiului, și toată lumea o stimă foarte mult. Fiindcă această îngrijire ce luase Constantin de a-și îndeplini cu exactitate datoriile la care Dumnezeu a obligat pre fii către părinții lor contribue mult la onoarea memoriei sale, n-am putut omite de a vorbi despre aceasta în acest loc. El făcu a se zidi în Palestina toate lucrările frumoase ce am văzut. El înălță încă și o mulțime de biserici foarte mărețe în celelalte provincii, și le înfrumuseță cu mai multe ornamente bogate, cum nu era acelea ce fuseseră făcute mai nainte (407, 412-415).

În secolul următor, istoria acestei descoperiri este deja consemnată în toate elementele sale esențiale, de **Socrate Scolasticul**, născut pe la 380 și scriind istoria bisericească a perioadei 305-439.

Cităm tot din traducerea fostului Mitropolit primat Iosif Gheorghian:

Capitolul XVII

Elena, mama împăratului, găsește Crucea Mântuitorului în Ierusalim și dispune să se zidească acolo o biserică

Elena, mama împăratului, în favoarea căreia ridicase micul oraș Drepan la demnitatea de cetate și o numise Elenopole, se duse la Ierusalim **din porunca pe care Dumnezeu îi dăduse în vis**. Găsind acea cetate așa de pustie ca și o grămadă de petri după predicarea proorocului, ea căută acolo cu sârguință mormântul

unde fusese pus Mântuitorul și de unde înviase. Ea luptă cu mare greutate să-l găsiască. Dar în fine îl găsi prin harul lui Dumnezeu. *Voi spune de unde provenia acea greutate. Mormântul Mântuitorului era foarte venerat după moartea sa de către acei ce îmbrățișaseră credința sa. Vrăjmașii acestei credințe îl acoperiră cu pământ și spre a-i șterge cu totul amintirea, înălțară deasupra un templu în cinstea Venerei și sfințiră acolo statua acestei Zeiți. Această meșteșugire le reuși pentru câțva timp; însă fu descoperită de către mama împăratului. Căci punând să se dărâme statua și să se sape pământul, se găsiră trei cruci, adică, aceea pe care Mântuitorul fusese răstignit și celelalte două pe care muriseră cei doi tâlhari, ce fuseseră răstigniți împreună cu el. Ea găsi și inscripția, unde dispusesse Pilat să se pună în multe limbi numele Mântuitorului.*

Însă în nesiguranța în care se afla de a se ști, care din aceste trei cruci era aceea pe care o căuta, Elena simția o mare durere, pe care Macarie, Episcopul de Ierusalim o alină cerând și dobândind de la Dumnezeu un semn spre a o recunoaște. Iată semnul pe care îl ceru: se afla atunci în Ierusalim o femeie chinuită de o boală îndelungată și ajunsă în cea mai mare miserie. El porunci să se atingă de aceste trei cruci, cu credință că crucea Mântuitorului îi va reda sănătatea și nu se înșelă. Căci, când atinse de această femeie crucile acelor doi tâlhari, ea rămase tot așa ca și mai înainte. Însă de îndată ce se atinse de a Mântuitorului, ea fu cu desăvârșire vindecată.

Adevărata Cruce fiind recunoscută astfel, mama împăratului înălță o măreață biserică deasupra mormântului Mântuitorului și-i dădu numele de Ierusalimul cel nou, spre a-l opune celui vechi, care rămăsese pustiu. Ea lăsă în acel loc o părticică din Cruce, închisă într-o cutie de argint, ca să poată fi văzută de toată lumea și trimise din ea o altă părticică lui Constantin, care în credința că cetatea unde un lucru așa de prețios va fi păstrat, va rămâne neînvinsă, o puse în josul statuei sale, ce e așezată deasupra unei mari coloane de porfir, în piața ce îi poartă numele. **Am aflat această istorie de la mai multe persoane și locuitorii din Constantinopole încredințează că e adevărată.**

Elena trimise și lui Constantin piroanele cu care fusese străpunse mânele Mântuitorului și acest principe făcu din ele o zăbală și o cască, cu care se servi după aceea, când se duse la război. El procură cu îmbelșugare tot ce era necesar pentru construirea bisericilor și scrisese lui Macarie, Episcopul de Ierusalim, invitându-l să pună să se lucreze cu toată graba posibilă.

După ce Elena, mama împăratului, isprăvi noua cetate de Ierusalim, ea dispuse să se zidească și la Vitleem, o biserică tot atât de măreață ca și aceea din Ierusalim. Ea mai zidi încă o alta pe muntele de unde se înălță Domnul la ceriu. Ea avea o curioasă atât de sinceră și o evlavie atât de umilită, încât își făcea rugăciunile cu celelalte femei și pune la masa sa pe fecioarele sărace ale bisericii, le servia ea însăși și își împăția cu generositate averea pentru alinarea celor ce erau în nevoie. În fine, după ce a trăit în practicarea neîntrepută de tot felul de virtuți, ea muri la vârsta de optzeci de ani. Trupul său fu dus în noua Roma și așezat în mormântul împăraților.⁴⁵

⁴⁵ Istoria bisericească de Socrate Solasticul. Traducere de Iosif Gheorghian, Mitropolit primat, București, Tipografia cărților bisericești, 1899, p. 43-45.

A doua redactare, care preia în mare parte pe cea dintâi, am înregistrat-o în secolul al VI-lea în predica lui Alexandru Monahul. După cum am constatat, ea conține informația că *locul mormântului i-a fost descoperit Mitropolitului Macarie și tot lui locul crucificării pe Golgota*, unde s-au găsit cele trei cruci, și nu în mormânt, cum scrisese Socrate Scolasticul.

Urmează și la Alexandru Monahul istorisirea minunii care a permis identificarea crucii Mântuitorului, trimiterea unei părți din cruce fiului ei, și a cuielor, deja citate la Socrate Scolasticul. Dar Alexandru Monahul adaugă **profeția ce s-ar fi împlinit în acest mod, fără a da însă numele profetului Zaharia.**

Importantă în mod deosebit este consemnarea hotărârii de a se institui sărbătoarea și chiar data de 14 septembrie, care apare și în „Encomiu”.

Calcularea timpului trecut de la Adam la descoperirea crucii este iarăși un element nou, și cifra de 5.500 de ani de la Adam la venirea lui Hristos o găsim și la Varlaam.

Elementul cel mai specific relatării lui Alexandru Monahul, pe care nu-l găsim la Socrate este faptul că în nedumerirea în care s-au aflat, episcopii s-au întrebat unul pe altul de ceea ce știau și aminteau despre cruce, fără a afla o dezlegare a enigmei, care însă a fost dezlegată de Macarie, prin ruga sa la Dumnezeu. Modul cum acest pasaj a fost transpus în predica sa de către autorul *Cărții românești de învățătură* este argumentul peremptoriu pentru cunoaștere și folosirea acestui izvor de către el.

A treia redactare (de fapt a patra, cum vom vedea), și cea care a avut influență directă în cultura bulgară și prin pana Patriarhului Eftimie și în cultura română, în *Învățăturile lui Neagoe Basarab* și în predica Sfântului Varlaam, o găsim în voluminoasa *Istorie bisericească* a lui Nichifor Calist Xanthopulos.

În ediția din 1630 retipărită de Migne în volumele 145-147 din *Patrologia greacă* o găsim în cartea a VIII-a (în volumul 146), în care, relatându-se Sinodul de la Niceea, se vorbește și de cei doi episcopi morți înainte de a semna actul, dar căroră punându-li-se acest act în mormânt, a fost găsit a doua zi semnat (coloana 89, cu traducerea latină pe 90), ceea ce ne trimite la una din sursele lui Damaschin Studitul. Despre cum a murit Arie prin vărsarea viscerelor se putea citi prima oară la Socrate, deoarece Eusebiu nu intrase în amănunte. Prin Damaschin Studitul, aceste informații de istorie bisericească universală au trecut și predica varlaamică la *Duminica Sfinților părinți de la Niceea*.

Capitolele XXVIII, XXIX, XXX și XXXI din cartea a VIII-a conțin informațiile despre aflarea Sfintei Cruci, începând cu faptul că peste mormântul Mântuitorului se construisese templul lui Venus și cu scrisoarea împăratului

către episcopul Macarie, continuând cu istoria descoperirii celor trei cruci și identificarea minunată cu trimiterea unei părți din ea și a fiului ei spre împlinirea profeției lui Zaharia (al cărui nume apare prima oară aici) și cu cea mai amplă și amănunțită inventariere a construcțiilor ridicate de Sfânta Elena, dovedită a proveni dintr-un izvor apărut în decursul secolelor VII-XII⁴⁶.

În capitolul XXXII se vorbește și despre cele trei cruci înălțate în Constantinopol spre amintirea celor trei arătări ale crucii ca semn al victoriei. De aici vor trece în panegiricul Patriarhului Eftimie (o dovadă iarăși că autorul bulgar s-a folosit de acest izvor, așa cum a susținut G. Mihăilă) și de acolo în *Învățăturile lui Neagoe Basarab*.

Nu găsim la Nichifor Calist Xanthopulos informația despre mulțimea adunată, care l-a obligat pe Episcopul Macarie să înalțe crucea spre a fi văzută de ea, ceea ce-l arată ca autor pe Patriarhului Eftimie. Dar *este consemnată instituirea chiar de către Sfânta Elena a sărbătorii anuale în cinstea Sfintei Cruci, ceea ce n-a mai fost reținut de Patriarhul Eftimie*. Acesta n-a reținut nici așezarea crucii lăsată episcopului într-o raclă (nu o reține nici Mitropolitul Varlaam), ci numai că luând o parte pentru fiul ei, i-a lăsat restul să arate celor ce vor veni.

Este limpede că între izvoarele lui Nichifor Calist Xanthopulos trebuie trecut și Alexandru Monahul cu această variantă a tradiției despre aflarea Sfintei Cruci⁴⁷, care face trecerea de la Socrate la el. Și este tot așa de clar că știrea despre instituirea sărbătorii n-a putut-o lua Mitropolitul Varlaam decât de la Alexandru Monahul, în vreme ce pe cealaltă, cu înălțarea Crucii de către Macarie, vine din panegiricul bulgar.

Mitropolitul Varlaam îl completează însă pe autorul bulgar, lămurind că de la acest gest se trage denumirea sărbătorii: „Înălțarea Sfintei Cruci”.

În studiul publicat trei ani după apariția cărții de la București, dar cu materia din teza prezentată pentru titlul de „candidat în științe” în 1979⁴⁸, doamna Klimentina Ivanova, al cărei nume a fost adesea invocat aici s-a concentrat asupra problemei izvoarelor Patriarhului Eftimie folosite în redactarea *Panegiricului Sfinților Constantin și Elena*, problemă abordată pertinent, dar nu exhaustiv, și lăsând în mod explicit deschisă poarta spre noi contribuții, de

⁴⁶ F. Nau, *Les constructions palestiniennes dues à Sainte Hélène d'après une rédaction du Xe siècle source de Nicéphore Calliste*, VIII, 29, 30, 32, în „Revue de l'Orient chrétien”, 10, 1905, p. 162-168. Mulțumesc fiului meu adoptiv, Mihail-George Hâncu, pentru procurarea lui de pe internet, întrucât revista nu se află în bibliotecile bucureștene.

⁴⁷ Alexandru Monahul nu este amintit nicăieri de Günter Genz între izvoarele cronicii lui Nichifor Calist Xanthopol.

⁴⁸ *Агиографската продукция на Търновска книжовна школа*.

G. Mihăilă (al cărui obiectiv principal fusese *editarea* textului original, pentru prima oară după cel mai vechi manuscris cunoscut și singurul în redacția mediobulgară a Patriarhului Eftimie, precum și a versiunii românești de la Horezu din 1705).

În studiul său, autoarea bulgară aprofundând relația textului eftimian cu opera lui Eusebiu al Cezareei⁴⁹ ajungea la concluzia că deși a fost folosită (nu numai biografia ci și elogiul) nu aceasta a constituit principalul izvor (cum constatare de altfel și G. Mihăilă), ci altă lucrare. Dar spre deosebire de învățatul român, care vedea acest alt izvor în *Istoria bisericească* a lui Nichifor Calist Xantopol, învățata bulgară aduce în discuție, pentru prima oară în legătură cu opera Patriarhului Eftimie, textul făcut cunoscut și discutat prima oară în 1905 de F. Nau ca izvor al lui Nichifor Calist Xantopol din secolul al XIV-lea pentru ctitoriile Sfintei Elena la locurile sfinte.

Între timp, acest text a fost publicat în 1907 de Michelangelo Guidi sub titlul *Un BIOC di Costantino* în *Rendiconti della reale Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*. Serie quinta, vol. XVI, fasciculele 6-8, p. 306-340 (la 304 și 305 introducerea editorului) și 9-12, p. 637-655 (B.A.R. P I 10844). Titlul său este Βίος καὶ πολιτεία τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων καὶ φιλευσεβῶν μεγάλων βασιλέων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, καὶ φανέρωσις τοῦ τιμίου καὶ ζωποιοῦ ἁγίου σταυροῦ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ [Viața și petrecerea Sfinților și vestiților și iubitorilor de pietate marilor împărați Constantin și Elena și descoperirea veneratei și de viață făcătoarei Sfintei Cruci a Domnului și Dumnezeuului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos].

Acest text fusese datat de F. Nau în intervalul dintre domnia împăratului Heraclius (610-641) despre care se vorbea la sfârșit și secolul XII, de când s-au păstrat cele mai vechi manuscrise. Dar pentru titlul articolului, așa cum am văzut, a datat secolul X, când a trăit și a scris și cel mai celebru hagiograf bizantin, Simeon Logofătul, supranumit Metafrastul. Învățata bulgară oscilează între a-l socoti pe acesta autorul și a admite că este unul deocamdată necunoscut. G. Mihăilă atrăsese atenția că o scriere consacrată Sfinților Constantin și Elena nu figurează nici în indicele lui Fr. Halkin⁵⁰ și nici în marea sinteză a lui H.G. Beck,

⁴⁹ Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου, ἐπισκόπου Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως, λόγοι Δ'* – Eusebii Pamphili, Caesareae Palaestinae episcopi. *De vita imp. Constantini. Libri quator*, în Migne, *Patrologia graeca*, Eusebii Pamphili, Caesareae Palaestinae episcopi. *Opera omnia quae exstant*, Tomus secundus (Patrologie graecae, tomus XX), col. 905-1230. Autoarea demonstrează cunoașterea și folosirea de către Patriarhul Eftimie și a celorlalte opere închinat împăratului: *Cuvântarea la împlinirea a 30 de ani de domnie*: Εἰς Κωνσταντίνου τὸν βασιλέα τριακονταετηρικὸς – Eusebii Pamphili. *De laudibus Constantini oratio in ejus tricennalibus habita*, col. 1315-1440. Vezi și versiunea românească, nota 42.

⁵⁰ François Halkin, *Biblioteca hagiographica graeca*. Troisième édition mise à jour et considérablement augmentée, tome III, Supplément, appendices et tables, Bruxelles, 1957, p. 263-264.

unde sunt enumerate lună de lună, textele metafrastice⁵¹, indicând atât pe cele publicate în cele trei volume din *Patrologia* abatelui Migne⁵², cât și după aceea.

Meritul esențial al autoarei studiului din „Starobălgarska literatura”, pe lângă acela de a face uz pentru prima oară de această *hagiografie* – prima de fapt în limba greacă ajunsă până la noi⁵³ – este de a aduce în discuție în legătură cu istoria descoperirii Sfintei Cruci de către Sfânta Elena alte două texte, și anume: unul din secolul al V-lea despre întâlnirea împărătesei Elena cu evreul Iuda, convertit și devenit ulterior, din ordinul împărătesei, episcopul Kiriak; celălalt, al lui **Alexandru Monahul**.

Autoarea menționa că primul a fost tradus și a circulat în cultura bulgară medievală cu titlul *Cuvânt despre aflarea Crucii* (Слово за намиране на кръста), fiind copiat și în *Sbornicul lui Gherman*, exprimându-și părerea că „заслужава специално проучване” (merită o cercetare specială). Nu cunosc dacă a întreprins-o ulterior, dar pentru cine o va face semnalez că textul original grecesc se află publicat de A. Oliveri în „Analecta Bollandiana”, tomus XV, 1898, paginile 414-420 cu titlul *De inventione crucis libellus*, și are titlul Ζήτησις καὶ ἀνεύρεσις τοῦ τιμίου καὶ ζωποιοῦ σταυροῦ [Căutarea și descoperirea veneratei și de viață făcătoarei Crucii].

După ce amintește de această scriere, a cărei versiune slavonă este atribuită unui Hrus „însinguratul” (уединени), continuă în nota 14 de la cap. 10:

„O variantă mai târzie și mai dezvoltată (разширен) al cărei text se leagă de alt autor – Alexandru Monahul – este tradusă la noi se pare în secolul al XIV-lea și este în așa măsură asemănătoare ca stil și particularități lexicale cu *Panegiricul Sfinților Constantin și Elena* încât necesită o cercetare specială. După toate probabilitățile ea este tradusă de însuși Patriarhul Eftimie.”

⁵¹ H.G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959, p. 573-575.

⁵² Volumele 114, 115 și 116 au fost consacrate operei lui Simeon Metafrastul: Symeonis Logothetae, cognomento Metaphrasta, *Opera omnia*, ascetica, paraenetica, canonica, historica, hagiographica, magnam parte ex mss. parisiensibus nunc primum graece edita. Tomus primus, 1864, are în capăt studiul închinat lui Simeon Metafrastul de Leon Allatius, primul de acest fel (*De Symeonum scriptis*, Paris, 1664), coloanele 19-148. La sfârșit găsim prețiosul „Indice” alcătuit de Leon Allatius cu numele și operele celorlalți autori care au scris biografiile și laude sfinților (coloanele 147-156).

În primul volum găsim din sfinții despre care a scris Mitropolitul Varlaam pe **Simeon Stălpnicul**. În cel de al doilea (PG 115), nu este niciunul. În al treilea doar **Sfântul Nicolae**. Se publica un amplu material despre Sfântul Dimitrie la sfârșitul volumului, dar nu-i aparține lui Simeon Metafrastul.

Cele două liste alcătuite de François Halkin și H.G. Beck, în care sunt și textele nepublicate de Migne, îi mai aduc pe **Sfântul Teodor Tiron**, **Sfântul Gheorghe**, **Sfinții Petru și Pavel**.

⁵³ Autoarea admite că a mai existat o hagiografie în care a fost folosit direct Eusebiu al Cezareei, dar care n-a ajuns până la noi, însă este cea folosită de autorii ulteriori, inclusiv al acesteia.

Nu am cunoștință dacă ulterior a întreprins personal această cercetare specială care ni s-a impus și nouă, din nevoia de a lămuri problemele legate de elaborarea textului varlaamic închinat Sfintei Cruci.

Spre deosebire de G. Mihăilă, cercetătoarea bulgară crede că Patriarhul Eftimie a folosit hagiografia din secolul X, presupusă a fi a lui Simeon Metrafrastul sau altui autor, și nu pe Nichifor Calist Xantopol deoarece

„Uimește (учудва) într-adevăr faptul că Patriarhul Eftimie a putut să aibă în mână o asemenea operă în 18 cărți, rară și nepopulară chiar pentru bizantini” (p. 11).

Cum Nichifor Calist Xantopol a folosit-o din plin (toată opere ctitoricească a Sfintei Elena fiind luată de aici, cum a demonstrat F. Nau în 1905 și se verifică la o confruntare de texte) era normal ca G. Mihăilă, neluând în seamă acest text ce i-a servit *de izvor*, să-l considere pe Nichifor Calist Xantopol izvorul. Dar – spune autoarea – oriunde textul lui Eftimie se deosebește de al lui Nichifor Calist Xantopol, el coincide cu hagiografia mai veche cu câteva secole!

Un examen aprofundat al problemei depășește obiectivele comentariului nostru, legat în primul rând de textul Mitropolitului Varlaam. Dar cred că el va duce la constatarea că nu este deloc exclusă posibilitatea folosirii **ambelor** surse, ceea ce va pune o dată mai mult în lumină dimensiunile culturii celui mai mare cărturar bulgar al Evului mediu. În orice caz, dintr-unul din acești doi autori a preluat toată acea epopee ctitoricească a maicii împăratului, care avea să treacă și în limba română, prin traducerea de la Horezu și prin versiunea românească a *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*. Transcriu textul din traducerea de la Horezu:

1. După aceea, împărăteasa au porâncit să se zidească biserecă la locul unde au aflat lemnul cel făcătoriu de viață, așijderea și la cinstita groapă a sfintei învieri Hristosului Dumnezeuului nostru, și alta a locul căpăținii. Și la Ghethsimaniia rădică biserecă tare întru numele nescătoarei de Dumnezeu cei preaslăvite, unde iaste Sfânta groapă a ei. Și precum mulți grăesc că acela loc să le fie valea cea de plângere și izvorul Chedrului și valea a lui Iosafat și grădina dintru carea Domnul era vândut și locul unde să ruga Domnul noaptea, când era vândut.

2. Și cătră răsărit mergând, la Muntele al Măslinilor, dintru carele Domnul cu nour era luat la ceriu, și acolo încă rădică cinstită biserecă. Și iar, suindu-se la groapa lui Lazăr în Vithaniia, fiind locul din cetate 2 popriște, și cu lacrimi calde spălându-l și rugându-se cu denadinsul, și aici în numele Sfântului[ui] și dreptului Lazăr au rădicat biserecă. După aceea s-au dus la apa Iordanului, întru carea Domnul au înneecat a toată lumea păcatele, și aici rădică slăvită biserecă. Și trecând Iordanul și aflând o peșteră întru carea lăcuise dumnezeescul Preditece, făcu biserecă în numele Botezătorului. Și iar la locul ducându-se dintru carele era luat Ilie la ceriu și aco[lo] încă au porâncit să le facă biserec în numele prorocului.

3. Și mergând cale de 4 zile, ajunsă cetatea Teveriadului și locul de 12 scaune, adică din obicină era chemat, aflând loc în care Domnul nostru șezind învăța și în carele și cele 5 pâini înmulți și cele cinci mii de oameni au săturat, [așijderea și în Capernaom ce să chiamă satul, fiind acii aproape unde au viețuit Domnul, că acii era și casa lui Bogoslov, unde au făcut Mântuitoriul cina cea de taină cu ucenicii, că aciași era și minunea sutașului, unde au spart acoperișul și au slobozit pre acel slăbănog]⁵⁴ – acestea toate împrejur Tiveriadiul[ui] înconjurând locurile fericite Elena, au porâncit spre toate să se rădice cinstite bisereci, întru mărirea Mântuitoriului nostru Iisus Hristos. Și mergând la locul unde au tămăduit Hristos pre ceea ce era întru curgerea sângelui, în numele crucii cei făcătoare de viață au rădicat biserecă. [Și de acolo au ajuns locul întru carele Hristos a făcut minune cu cele 5 pâini și 2 pești, și acii a porâncit să zidească biserecă.]

4. Și de acolo purcegând la Marea Tiveriadiului, unde după înviare să arată Mântuitoriul ucenicilor prinzând pești, unde a arătat pâinile și pești pe cărbuni, când 100 și 8 de pești au prins, în numele [Sfinților] Apostoli au porâncit de s-au zidit bisereca. Și mergând de acolo 2 popriști și aflând o casă, a Marii Magdalinii, și aciiș porânci de rădicară biserecă. Așijderea, ducându-se la cetatea Tiveriadiului și aflând o casă a soacrei lui Petru, [întru carea era tămăduită de la Mântuitoriul, trimițând laude,] și aici în numele Sfântului[ui] și verhovnicului apostol Petr rădică biserecă.

5. [Și purcegând de la Tiveriada și mergând cătră apus 10 stadii] și suind-să la muntele Thavorului, [unde au blagoslovit Melhosădec pre Avraam, și căutând] locul întru care să preobrază Domnul nostru Iisus Hristos și aflând, și acii biserecă [în numele Mântuitoriului și Sfinților Apostoli Petr și Iacov și Ioan] au rădicat [așijderea]. Ducându-se la Nazaret [și căutând locul la] carele au adus bucurie fecioarei arhaghel Gavriil, rădică biserecă, foarte frumoasă [de pururea fecioare[i]]. Și iar de la Nazaret rădicându-să, ajunsă satul Cana Glileii, întru care era nunta lui Simon Cananitul, unde Hristos apa o prefăcu vin, [și acolea Sfântă biserecă făcu].

6. Așijderea, purcegând la Vithleem, [fiind locul de la sfânta cetate 6 stadii, și acolea] sfântă și întru vedere și mare biserecă în cu 4 turnuri zidi în numele Domnului nostru Iisus Hristos. [Și ieșind de la Vithleem și căutând locul] unde era uciși sfinții prunci de Irod, și aici în numele lor rădică biserecă. [Și trecând de acolo, află locul la carele] îngerul bine au vestit păstorilor bucuria cea mare, și aciași biserecă rădică în numele Preceștii născătoare de Dumnezeu și lui Iosif logodnicul.

7. Să sui dară și la Sfântul Sion, fiind [înălțimea Sfintei cetăți,] cătră Thaman, la care fericita Elena au zidit biserecă [frumoasă] și o au acoperit cu plumb, și în lung, și în lat. [Și împărți locurile, întru fieștecar era minune: din partea cea dreaptă ai biserecii, lăcașul ucenicilor și apostolilor lui Hristos, unde era ascunși pentru frica jidovilor, unde și stătu înaintea Mântuitoriul, fiind ușile încuiate; iar de partea cea de-a stânga al porfirăi stâlp, unde era legat Hristos cu ștreanguri – că sânt 4 bisereci; de-a dreapta și umivaniia, unde au spălat Hristos picioarele ucenicilor și unde au fost

⁵⁴ Între paranteze drepte dăm ceea ce din acest text nu a trecut în *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*. Ele au fost identificate de G. Mihăilă și reproduse cu italice toate fragmentele transpuse în *Învățături* odată cu restul textului ales din *Panegiric* și inclus în antologia din partea întâi.

pogorârea Duhului Sfânt pre Sfinții Apostoli; iar de partea de-a stânga mormântul prorocului David.) Și casa Caiafei să făcu biserecă, în numle Sfinților Apostoli lui Petr și Pavel. [Și Sfânta Înviare de la Sfântul Sion iaste locul de departe coți 700 și 8.] Și încă nu numai acelea ce și altele multe și multe feliuri de bisereci făcu: la valea prorocului Ieremie și la lacul Siluamului și la Sfânta Litostrate, sfinților lui Kir și Ioan și la stejarul Mamvrii și la satul olariului (ediția G. Mihăilă, p. 362-365).

Mergând la rândul nostru la textul hagiografiei databile între secolul VII și XII sau chiar în al X-lea, am constatat că toată partea ce privește istoria demersului împăratului Constantin cel Mare pentru găsirea crucii și acoperirea locurilor sfinte cu biserici în cât mai scurt timp, contribuind direct cu cele de trebuință pentru aceasta dar și ordonând ritmul alert în construcții, **este preluată de la Alexandru Monahul**. Și la fel trimiterea maici sale la Ierusalim, unde a fost primită cu cinstea cuvenită calității sale imperiale de către Episcopul Macarie și unde găsind locul acoperit de capiştea Venerei, a adunat lucrători „mulți” care au dărâmat capiştea, găsind crucile și cuiele. Datorită lui Macarie a identificat adevărata cruce, care a vindecat pe femeia bolnavă numai cât s-a apropiat de ea **cu umbra ei** (amănunt specific lui Alexandru Monahul). O parte din această cruce a pus-o într-o raclă de argint și a lăsat-o episcopului spre mântuirea credincioșilor viitori. Fiului i-a trimis altă parte, împreună cu cuiele.

Cuvinte și sintagme întregi sunt trecute dintr-o scriere în alta. Macarie este și aici Μακάριος φερώνυμος ἐπίσκοπος. Dar sunt lăsate la o parte două informații caracteristice lui Alexandru Monahul: 1. că Macarie a adunat pe toți episcopii eparhiei și cu ei a pornit în căutarea crucii, fapt ce a dus la consfătuirea lipsită de rezultate, situație din care Dumnezeu i-a scos prin rugăciunea lui Macarie, și 2. după găsirea piroanelor și trimiterea lor fiului imperial, acesta le-a pus pe unele la coiful său și pe celelalte la frâul calului, spre a se împlini profeția al cărui text se acoperă cu cel al lui Zaharia din *Septuaginta*, dar numele profetului nu apărea.

În locul acestui amănunt, totuși esențial în viziunea lui Alexandru Monahul, autorul noului text vine cu contribuția lui capitală: întreaga epopee ctitoricească a Sfintei Elena, care se întinde pe aproape 5 pagini din ediția Guida, și unde la fiecare biserică se precizează locul și semnificația înălțimii ei acolo. Toată această parte se reia de Nichifor Calist Xantopol, dar întrucât și la el un loc important îl ocupă piroanele de la frâul calului, ține să umple lacuna lui Alexandru Monahul punând numele profetului Zaharia. Avem argumentul categoric pentru folosirea ambelor izvoare de către Nichifor Calist Xantopol, dar și un motiv temeinic să admitem că și Patriarhul Eftimie a folosit în scrierea sa **toate aceste trei izvoare**. Ceea ce dovedește orizontul său literalmente fără precedent și fără egal în cultura vremii, ceea ce i-a permis să inițieze și să ducă

la capăt uriașa construcție a *Marilor minee de lectură de la Târnovo* – cea mai vastă întreprindere de acest fel în culturile de limbă slavonă, precedând cu două secole pe a mitropolitului Macarie al Moscovei, căreia i-a servit de model și temelie. La sfârșit, din Alexandru Monahul regăsim cu aceleași cuvinte, informația despre trimiterea „arhontelui” înzestrat μετὰ θαυσιλείας χρημάτων ca să grăbească opera de construcție.

Apare aici pentru prima oară știrea despre cele trei cruci înălțate la Constantinopol în amintirea victoriei sale și arătării lor pe cer, și este evocată la sfârșit, istoria împăratului Heraclios și a recuperării crucii de către el, iarăși o „premieră” în istoria legendei Sfintei Cruci. Tocmai această parte finală i-a permis lui F. Nau să fixeze termenul *post quem* al scrierii. O vom găsi și în textul consacrat de Dimitrie al Rostovului zilei de 14 septembrie.

În sfârșit, găsim și data stabilită pentru sărbătoare, la 14 septembrie.

O traducere a întregii scrieri în limba română ar face un bun serviciu cercetărilor dar și celor interesați de acest moment din istoria creștinătății, care prin mijlocirea panegiricului eftimian a marcat și cultura română.

Materia acestei hagiografii probabil din secolul al X-lea a trecut masiv la Nichifor Calist Xantopol, în a cărui istorie evenimentele legate de descoperirea Sfintei Cruci sunt istorisite în capitolele 28-31 din cartea a 8-a (coloanele 105-120 din volumul 146 al Patrologiei grecești), după care în capitolul 32 avem, repetăm, istoria celor trei cruci ridicate în capitală și corespunzând celor trei arătări minunate ale crucii pe cer. Dar constatarea esențială pentru noi a fost că **din capitolul 29, în care avem versiunea lui Nichifor Calist Xantopol pentru cele pe care le-am găsit relatate de Eusebiu, Socrate și Alexandru Monahul înainte de el și de Patriarhul Eftimie, este absent cu desăvârșire episodul consfăturii episcopilor pentru a ieși din nedumerirea din care numai rugăciunea Mitropolitului Macarie i-a scos**. Este absent și din hagiografia publicată de M. Guida.

Este consemnat faptul că descoperirea mormântului s-a făcut printr-o viziune nocturnă, **dar toată acea dinamică a căutării crucii, rămâne proprie numai lui Alexandru Monahul**.

Lipsește și descrierea întâmpinării împărătesei împreună cu tot corpul episcopal, prezentă însă deopotrivă la scriitorul bulgar și la cel român, ceea ce ne dă dovada folosirii aceluiași izvor, din care însă numai Mitropolitul Varlaam a transpus cu atâta măiestrie episodul-cheie. El apare doar rezumat de Patriarhul Eftimie în cuvintele:

„Acestea dară când au auzit fericitul Macarie, episcopul Ierusalimului, cu toată cinstea au întâmpinat pe fericita Elena. Și intrând în cetate și nu după mult de ce

au dorit, cu grabă au început a căuta, însătoșindu-se și postind și rugându-se cu tot deadinsul, pentru aceea făcând cu toată grăbirea. Ci, Dumnezeu cel mult minunat n-au trecut multă îndelungare toată grăbirea lor și să nu descopere fără de ispravă, ci în vis au descoperit cu amăruntul fericitului Macarie”.

Am citat tot traducerea românească veche tocmai fiindcă ea se apropie mai mult de tonalitatea varlaamică. Aceasta însă păstrează legătura strânsă cu izvorul, pe care îl traduce în felul lui specific:

„Și dacă știu Macarie, patriarhul Ierusalimului, de venirea împărătesei, ieși cu mare cinste înaintea ei, cu toți episcopii de primprejur (a se reține traducerea exactă a slavonescului *окръжност*). Ceia, dacă începu a-i întreba de Svânta Cruce, unul spunea într-un chip, altul într-alt chip, și nime adevărat nu știia, căci că era și vreme multă de când era ascunsă și îngropată. Iară Macarie patriarhul se deade pre rugă și de la Dumnezeu fu arătat lui locul acela unde era Cinstita Cruce. Și de sârg adună împărăteasa de săpară și curățiră locul acela” (p. 307).

Este deci sigur că atât patriarhul bulgar cât și mitropolitul român au cunoscut și s-au folosit de Alexandru Monahul și la fel de sigur că lectura *Panegiricului* a influențat ponderea episodului descoperirii Sfintei Cruci în predica românească.

Dând o dezvoltare atât de mare și un loc atât de important istoriei descoperirii Sfintei Cruci, spre deosebire de toți cei din vechime ce alcătuiseră o predică la această sărbătoare (cu excepția lui Alexandru Monahul căruia i se ceruse însă în mod special așa ceva) și de autorul ucrainean, Mitropolitul Varlaam se dovedește continuatorul unei tradiții românești vechi de două secole și creată de Ștefan cel Mare o dată cu cererea ca zugravii săi să picteze celebra frescă din biserica de la Pătrăuți, biserică având hramul „în numele Cinstitei Cruci” (*въ имя честного креста*)⁵⁵, și cu faptul că în copia lui Iacob de la

⁵⁵ În ce măsură gestul său reedita cele petrecute în Bizanț pe vremea confruntării cu perșii, apoi cu arabii, când crucea a redobândit ca pe vremea lui Constantin cel Mare valoarea de *palladium* al imperiului iar readucerea crucii luate în 651 de perși a constituit un eveniment aproape de egală importanță cu descoperirea ei de către Sfânta Elena, vezi Nicole Thierry, *Le culte de la croix dans ses rapports avec la guerre contre l'infidèle. Nouveaux témoignages archéologiques*, în „Rivista di studi bizantini e slavi”, I, 1981, Miscellanea Agostino Pertusi, tome I, Bologna, Patron editore, 1981, p. 205-228. Autoarea mai citează în nota 2 următoarele lucrări: C. Cecchelli, *Il trionfo della Croce*, Roma, 1953; H. Leclercq, *Croix, invention et exaltation de la Vraie Croix*, DACL, III, 2.; A. Frolow, *La relique de la Vraie croix, Recherches sur le développement d'un culte*, Paris, 1961; Antiochus le Stratege, *Narration du retour de la Croix vibrante à Jérusalem*, trad. F.C. Couyblare, „English Historical Review”, 25, 1910, p. 502-516; A. Frolow, *La Vrai croix et les expéditions d'Heraclius en Perse*, „Revue des études byzantines”, 11, 1953, p. 88-105; A.N. Stratos, *Byzantium in the seventh century*, I, p. 602-634, Amsterdam, 1968, p. 248-255. În paranteză: „Acest autor vede în voința lui Heraclius de a recupera crucea un efect al presiunilor exercitate de capii religioși ai provinciilor orientale, ceea ce ne pare foarte adevărat; se știe, pe de altă parte, că a împărțit în Armenia numeroase fragmente din această cruce (Frolow, *Recherches*, p.

Putna ni s-a păstrat cel mai vechi text cunoscut al *Panegiricului* și singurul în redacția genuină. Mitropolitul Varlaam impune această tradiție și Mitropolitului Dosoftei.

Sensul acestei tradiții și rolul jucat de opera patriarhului bulgar devin și mai clare în lumina raportului cu titlul *Le culte de Saint Constantine en Bulgarie au XIVe siècle*, prezentat în ședința plenară de cel mai important slavist grec contemporan (și cel mai mare reprezentant al acestei discipline științifice în Grecia), profesorul **Antoine-Emile N. Tachiaos** de la Universitatea din Tesalonic, la conferința internațională organizată la Sofia în 2-5 septembrie 2000 cu tema *Medieval Christian Europe: East and West*⁵⁶.

Profesorul Tachiaos a lămurit pentru prima oară pe deplin împrejurările istorice în care a fost alcătuit de către Patriarhul Eftimie panegiricul Sfântului Constantin cel Mare – primul și ultimul pe acest subiect aparținând unui autor slav – și anume în atmosfera dramatică și încărcată de negre presentimente ce a premers catastrofei din 1393. A fost scris și citit de la amvon din nevoia de a da un exemplu de biruință creștină și un model de luptă pentru cruce penultimului șef de stat al Bulgariei medievale (ultimul va fi Ivan Strașimir, la Vidin, cumnatul lui Vlaicu Vodă), Ivan Șișman, ucis în 1395 de Baiazid I.

Prea târziu pentru a mai fi de vreun folos celor cărora le sunase tocsinul istoriei, opera Patriarhului Eftimie, care pune cel mai puternic reflector tocmai pe episodul descoperirii și cinstirii Sfintei Cruci și asupra rolului jucat de arătările repetate ale crucii pentru biruințele împăratului creștin, ea va dobândi – adăugăm noi – tocmai de aceea, excepționalul ei destin nord-dunărean prin Ștefan cel Mare și odată cu amplele extrase introduse în *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Cultul Sfintei Cruci devine astfel simbol al luptei neamului românesc sub semnul puterii Crucii, precum odinioară Sfântul Constantin cel Mare, și intră în literatura originală.*

Abia prin Mitropolitul Varlaam și prin cartea sa, istoria Sfintei Cruci dobândește însă graiul autohton răsunând de acum înainte în auzul și sufletele celor ce o vor asculta din paginile ei. Tot aici este de căutat unul din izvoarele pietății românilor pentru Sfinții Constantin și Elena, și al unicului nume propriu feminin din basmele noastre: Ileana Cosânzeana.

În Mineele publicate de episcopul Mitrofan la Buzău în 1698 – primul set 191)”. Pentru cultul Sfintei Cruci instituit la noi de Ștefan cel Mare și „importanța deosebită pentru domnia lui Ștefan cel Mare, simbolistica ei cunoscând forme variate”, vezi studiul fundamental al lui Liviu Pilat, *Cultul Sfintei Cruci în vremea lui Ștefan cel Mare*, completat de Maria Magdalena Szekely, *Ștefan cel Mare și cultul Sfintei Cruci*, în „Analele Putnei”, I, 2005, nr. 1, p. 5-15 și respectiv 17-34.

⁵⁶ *Средновековна Християнска Европа: Изток и Запад*, Sofia, 2003, p. 78-84.

de minee în care sinaxarele sunt în limba română –, Radu Greceanu, autorul acestor *Sinaxare*, nu a trecut de ceea ce se afla la *Viețile sfinților* Mitropolitului Dosoftei. Întreg textul de aici a fost preluat doar cu intervenții de ordin formal:

„O trimise la Ierusalim ca să găsească crucea lui Hristos, pre care o au aflat ascunsă împreună cu cealealte douo cruci, care s-au răstignit tâlharii, și nu numai crucile ci și piroanele au aflat. Deci neștiind împărăteasa și mirându-se care să fie fostu crucea lui Hristos **arată-se cu minuni ce au făcut la o fămeae văduvă moartă, carea atingându-se de cruce s-au sculat, nearătându-se cealalte doao cruci ale tâlharilor nici un semn de minuni.** La care cruce s-au închinat împărăteasa și o au sărutat împreună cu toată boerimea. Și neputându încăpea tot norodul să se închine rugatu-s-au ca să o vază măcar. Atunce s-au suit fericitul patriarh al Ierusalimului și o au înălțat deasupra amvonului și văzându-o norodul au început a striga: **ГДН помилѣи.** Și de atunce au început a să ținea praznicul Înălțării Cinstitei Cruci.“

Același text în forma dată de Greceanu în *Mineiul* de mai de la Buzău îl găsim și în *Antologhionul* tipărit în 1736 la București de Mitropolitul Ștefan al Ungrovlahiei, fila 28^v-29 (BRV 212), în care cântările sunt mai departe în slavonă.

În Sinaxarul consacrat Sfinților Constantin și Elena din *Mineiul* pe luna mai tipărit la Buzău, spre deosebire de Ziua Crucii (14 septembrie), episodul trimiterii la Ierusalim a Sfintei Elena se reduce la doar câteva cuvinte, ca și la Dosoftei: „Și trimițând la Ierusalim pe maica-sa Elena pentru Cercarea Cinstitelor leamne, întru care s-au răstignit trupeaște Hristos Dumnezeuul nostru, pren mijlocul ei [la D.: Și cu dânsa] le-au adus lăsând o parte la Ierusalim și o parte aducând la Țarigrad, unde deaca au sosit și-au dat sfârșitul”. [f. 67. La D.: Și sosind fiul ei, deade sfârșit]

În *Antologhionul* din 1736, fila 303 (r-v) avem exact același text.

Antologhionul tipărit în 1737 la Râmnicul Vâlcii de episcopul Climent sub ocupația austriacă de 20 de ani (1718-1739), adevărat monument tipografic (de format 23 x 35 cm, cu 4 file nenumerate la început și 573 numerotate, iar în BRV date greșit 650) **dar și ca importanță, deoarece este pentru prima oară când dă cântările în românește**, a fost demonstrat ca alcătuit pe baza manuscriselor lăsate de fostul episcop Damaschin al Buzăului, care i-a succedat în scaunul episcopiei Râmnicului lui Antim Ivireanu⁵⁷. Aici găsim acest text pentru **14 septembrie**, în continuarea evidentă a celui din *Mineele* de la Buzău cu sinaxarele lui Greceanu:

⁵⁷ Vezi pentru aceasta Gabriel Țepelea, „*Mineiele*” de la Râmnic. Contribuția lor la dezvoltarea limbii române literare și la biruința ei definitivă ca limbă de cult, III. Manuscrisele lui Damaschin și *Antologhionul* din 1737, în volumul *Studii de istorie și limbă literară*, București, Editura Minerva, 1970, p. 88-95.

Constantin cel Mare și întâiul împărat creștinilor, avut-au orecând războiu (precum zic unii din istorici) la Roma înprotiva lui Magnentie, mai nainte până ce au luat împărăția. Iară alții zicu la apa Dunării, asupra Skithilor. Deci văzând mulțimea înprotivniciilor că era mai multă decât oastea lui, era cuprins de frică și cu mirare. Deci aflându-se el așa întru acest chip i s-au arătat întru amiază zi, chipul Crucii din steale pre ceriu, și slove împrejurul Crucii cu stihuri râmlenești. Care și acealea era închipuite cu steale și zicea: Întru aceasta biruiaște!

Deci făcând o cruce numaidecât, de aur după chipul ceii ce să arătase, și poruncind să meargă aceasta înaintea oștilor sale, s-au lovit cu protivnicii de au dat războiu. Și mai mulți din cei mai slăviți ai acelora au perit, și alții au fugit. Dintru aceasta gândind întru sineși de puterea celui ce s-au răstignit pre dânsa și crezând că acesta iaste singur adevărat Dumnezeu, și întărindu-se într-însul cu Botezul împreună cu Maica sa, o au trimis la Ierusalim ca să găsească Crucea lui Hristos. Carea o au aflat ascunsă împreună și cu alte doao Cruci, pre carele s-au răstignit tâlharii. Și nu numai crucile ci și piroanele au aflat.

Deci neștiind împărăteasa și mirându-se care să fie Crucea Domnului [cuvânt rupt pe colțul din stânga, jos] arătat **cu minune ce s-au făcut la o fămeae văduvă moartă, ca [re – rupt] atingându-se de Cruce s-au sculat, nearătându-se cealealte doao cruci ale tâlharilor nici un semn de minune.**

La care Cinstită Cruce s-au închinat Împărăteasa și o au sărutat împreună cu toată boerimea, și neputând încăpea tot norodul să se închine, rugatu-s-au ca să o vază măcar. Atuncea s-au suit fericitul Patriarh al Ierusalimului și au înălțat Cinstita Cruce deasupra amvonului și văzându-o norodul au început a striga: „Doamne miluiaște-ne!”. Și de atuncea au început a să ținea praznicul Înălțării Cinstitei Cruci.

Cu putearea cinstitei tale Cruci, Hristoase Dumnezeule miluiaște-ne pre noi. Amin.

La 21 mai, de sărbătoarea Sfinților Constantin și Maicii sale Elena, pe fila 457 găsim același sinaxar de la Buzău, cu expunerea laconică a călătoriei la Ierusalim și găsirii crucii.

În *Mineele de la Râmnic*, a căror tipărire a început sub Episcopul Chesarie în 1776 (cu luna *octombrie*) continuând în 1778 (noiembrie) și 1779 (decembrie, ianuarie, februarie, martie), fiind terminate după moartea sa în 1780 de urmașul Filaret (cele din aprilie până în septembrie inclusiv) găsim două texte. Primul se află în *Mineiul* lunii mai, de ziua Sfinților Împărați (21 mai), iar al doilea la 14 septembrie, **în ultimul din seria de minee scoase de Filaret.**

Cel dintâi nu mai este un sinaxar ci o amplă *hagiografie* despre Sfinții Constantin și Elena, **prima în limba română.** Ea se întinde pe nu mai puțin de 10 pagini compacte (filele 200-205^v) de formatul mare al cărții. Reproduc de aici numai partea care privește descoperirea Crucii de către Sfânta Elena:

„Iară pre Arie și pre eresul lui l-au blăstemat și s-au făcut acest sobor a toată lumea întâiu, carele săvârșindu-se, atuncea împăratul Constantin au trimis pre fericita

maică-sa Elena cu multă avere la Ierusalim ca pre o foarte iubitoare de Dumnezeu, spre căutarea Cinstitei Crucii Domnului. Iară ea mergând la Ierusalim au văzut Sfintele locuri și le-au curățit de spurcăciunea idolească. Și cinstitele moaște feliuri de feliuri de sfinți le-au scos la lumină. Și era atunci în Ierusalim Patriarh Macarie, carele cu cuvioasă cinste au întâmpinat pre împărăteasa. Iară fericita împărăteasa Elena, vrând ca să caute făcătoarea de viață Crucea Domnului cea ascunsă de jidovi, au chemat pre toți jidovii și i-au întrebat pre dâșii ca să arate ei locul unde iaste ascunsă Cinstita Cruce a Domnului, și lepădându-se ei a nu ști, împărăteasa Elena cu munci și cu moarte i-au înfricoșat. **Iară ei au arătat împărătesei pre un oarecare bărbat bătrân cu numele Iuda, zicând cum că acela poate ca să o arate împărătesei ceia ce caută, fiindcă iaste fecior al unui proroc cinstit. Și făcându-se multă ispitire și Iuda lepădându-se a spune, au poruncit împărăteasa ca să-l arunce pre el într-o groapă adâncă, întru carea petrecând vreo câteva zile, s-au fâgăduit a spune. Și scoțându-l pre dânsul, au venit la un loc unde era un munte mare nămolit cu năsip și cu pietri, pre carele Andrian împăratul Râmului zidise capiște dumnezeoaei Venera sau Afrodita, și întru aceia pusese idolul ei. Și Iuda acela, acolo au arătat a fi ascunsă Crucea Domnului.**

Iară împărăteasa Elena au poruncit ca să răsipească capiștea cea idolească și țărâna și pietrile să le sape și să curețe locul.

Iară Macarie Patriarhul la locul acela rugându-se, iată au eșit miros cu bună mireazmă și îndatăși mormântul și locul căpățânei să arătară la Răsărit. Și lângă acestea au aflat îngropate trei cruci. Apoi găsiră cinstitele piroane **și toți nedumirindu-se care ar fi Crucea lui Hristos, întocma acea vreme s-au întâmplat de să scotea un oareșicare mort spre îngropare. Atuncea patriarhul Macarie au poruncit celor ce-l ducea ca să stea, și puind crucea pre cel mort câte una. Și după ce au pus Crucea lui Hristos îndatăș au înviat mortul, și s-au sculat viu cu puterea dumnezeășii Cruci Domnului.**

Iară împărăteasa cu bucurie priimind cinstita Cruce s-au închinat ei și o au sărutat pre dânsa așijderea și tot singlitul cel împărătesc, carele era cu dânsa. Iară alții nu putea să o vază și să sărute Sfânta Cruce întru acea vreme, pentru îmbulzeală. Și s-au rugat ca măcar de departe să o vază pre dânsa. Atunci Patriarhul Macarie al Ierusalimului stând într-un loc mai înalt au înălțat Cinstita Cruce arătându-o norodului, iară aceia au strigat: Doamne miluiește. Și de atuncea s-au început praznicul Înălțării Cinstitei Cruci, care să prăznuiască în patrusprezece zile ale lunii lui SEPTEMBRIE.

Iară împărăteasa Elena au păzit la sineși o parte din cinstitul lemn, așijderea și sfintele piroane, iară ceialaltă parte punându-o într-un sicriu de argint, o au dat patriarhului Macarie, spre păzirea neamurilor celor ce voi fi de acia înainte.

Atunci Iuda acela cu mulțime de jidovi au crezut și s-au botezat și au fost numit din sfântul botez Kiriak. Carele după acestea au fost și Patriarh Ierusalimului și în zilele lui Iulian preacălcătoriul de lege, pentru Hristos fiind muncit s-au săvârșit.

Iară Sfânta Împărăteasă Elena au poruncit în locurile cele sfinte ale Ierusalimului ca să se zidească beserici. Și mai întâiu au poruncit a se zidi beserica Învierii Domnului nostru Iisus Hristos, unde și Sfântul mormânt al lui Hristos și Cinstita

Cruce au fost aflate. Și iarăși au poruncit ca să zidească în Ghetsimani, unde iaste mormântul preasfintei Născătoarei de Dumnezeu, al cinstitei adormirii ei. Apoi și alte optsprezece beserici au zidit și cu toate podoabele înfrumusețându-le și cu cele de trebuință din destul înzestrându-le, au venit la ȚARIGRAD, aducând cu sineși o parte din lemnul cinstitei și de viață făcătoarei cruci și sfintele piroane cu care au fost pironit trupul Domnului Hristos. După aceasta, nu după multă vreme s-au mutat către Dumnezeu, bine Lui plăcându-i, și au fost îngropată cu cinste.

Iar marele Constantin împăratul, după mutarea Sfintei Maicii sale Elena, trăind ca la zece ani și mai ceva, au luminat cetatea cu târnosiri și cu praznice, și trecând preste patruzeci și doi de ani ce au împărățit, au mers întru război asupra persilor, și într-un oareșicare sat într-un câmp al Nicomidiei au căzut în boală, și cunoscându-și sfârșitul său că s-au apropiat, au făcut diată, împărțind împărăția celor trei fii ai lui. Și slăbind cu trupul, și-au dat sfântul său suflet în mâinile lui Hristos Dumnezeu împăratul ceriurilor. Și au fost adus la ȚARIGRAD și cu slavă și cu cinste mare l-au îngropat în beserica Sfinților Apostoli la anii de la Hristos 337.

Și au împărățit în Râmul cel vechiu la anii de la facerea lumii **ϠϠϠϠ** (5818) fiind al treizeci și doi împărat de la August Chesar. Și să face soborul lui în sfânta bieserică cea mare, și la Sfinții Apostoli, și întru a sa Dumnezeiască biserică de la Kiisterna, mergând acolo Patriarhul împreună cu împăratul și cu tot sfatul, cu litie săvârșind Dumnezeiasca liturghie.

Și s-au săvârșit Constantin împăratul prin al patruzeci și doi de ani ai împărăției sale, însă fără două luni. Iară toți anii de la Nașterea lui au avuț șasezeci și cinci. Iară acum viețuiaște cu viață fără sfârșire întru vecinică împărăția lui Hristos Dumnezeuul nostru.

A cărui mărire și cinste iaste împreună cu Părintele și cu Preasfântul Duh în vecii vecilor. Amin."

Al doilea text, **pentru Ziua Crucii din 14 septembrie**, îl reproduc integral, pentru a se urmări variantele de redacție în raport cu cel din 1737:

„Constantin cel Mare și întâiul împărat creștinilor avea oarecând război (precum zic unii din istorici) la Râm improtiva lui Magnentie, până a nu lua împărăția, iară alții zic la apa Dunării asupra Schiților. Deci văzând mulțimea improtivnicilor că era mai mult decât oastea lui, era cuprins de frică și cu mirare, și aflându-se el într-acea rânduială cu sufletul, i s-au arătat într-amiază-zi chipul Crucii cu stele pre ceriu și slove împrejurul crucii, râmlenești, care și acelea era închipuie cu stele și zicea: Întru acesta biruiaște!

Deci făcând numaidecât o cruce de aur după chipul ceii ce să arătase și poruncind să meargă acesta înaintea oștilor sale, s-au lovit cu vrăjmașii de au dat război. Și atât să sporiră cât cei mai mulți dintru ceia au perit și alții au fugit. Dintru această gândind întru sineși de puterea celui ce s-au răstignit pre dânsa și auzind că acesta iaste singur adevărat Dumnezeu, și întărindu-se într-însul cu botezul împreună cu maică-sa, o trimise el la Ierusalim ca să găsească Crucea lui Hristos și pre carea o au aflat ascunsă împreună cu celelalte două cruci care s-au răstignit tâlharii. Și nu numai crucile ci și piroanele au aflat. Deci neștiind împărăteasa și mirându-se care să fie fost Crucea lui Hristos, arată-se cu minune **ce au făcut la o fâmee văduvă**

moartă, de carea atingându-se crucea s-au sculat, nearătându-se celelalte doao cruci ale tâlharilor nici un semn de minune. La acea cruce s-au închinat împărăteasa și o au sărutat împreună cu toată boierimea. Și neputând încăpea tot norodul să se închine, rugatu-s-au ca să o vadă măcar. Atuncea s-au suit fericitul Patriarh al Ierusalimului și o au înălțat deasupra amvonului și văzutu-o norodul au început a striga: Doamne miluiește-ne. Și de atuncea au început a se ținea praznicul Înălțării Cinstitei Cruci.“

După cum se vede „momentul Filaret” din tradiția literară românească despre găsirea Sfintei Cruci, inaugurată de Sfântul Ierarh Varlaam și continuată cu „contribuția” Sfântului Ierarh Dosoftei, **înregistrează prin Episcopul Filaret o metamorfoză, asimilând și legenda evreului Iuda convertit și devenit Patriarh al Ierusalimului.** Este pentru prima oară difuzată în limba română. Ne vom reîntâlni cu ea peste trei decenii, în *Viețile Sfinților* de la Mănăstirea Neamțu, în care s-a tradus „Ceti-Mineiul” lui Dimitrie al Rostovului. De reținut că în aceeași carte se citea într-un loc de „un mort” evident bărbat și în altul de o moartă „femeie văduvă”!

Și în „Ceti-Mineiul” lui Dimitrie al Rostovului aflăm două istorii ale descoperirii Sfintei Cruci, pentru cele două sărbători, din 8 septembrie și 21 mai, cu texte în cea mai mare parte identice. Dar în vreme ce pentru 21 mai – ziua Sfinților Împărați – ea se oprește la moartea Sfintei Elena, **de ziua Sfintei Cruci din 14 septembrie găsim adăugată istoria recuperării crucii de împăratul Heraclius, pentru care unica sursă de informare era hagiografia din secolul al X-lea.** Ea fusese folosită și de Nichifor Calist Xantopol, dar nu și pentru această parte, întrucât cartea acestuia se oprea la împăratul Mauriciu (582-602).

Reproduc doar textul din volumul pe mai al *Vieților Sfinților* de la Neamțu:

„Împăratul Constantin a trimis pre fericita maica sa Elena la Ierusalim cu multă avere, ca pre una ce era prea iubitoare de Dumnezeu, pentru căutarea cinstitei și de viață făcătoarei Cruci a Domnului. Ea ducându-se la Ierusalim, a văzut acele sfinte locuri, le-a curățit de spurcăciunile idolești și a scos la lumină cinstitele moaște ale mai multor sfinți. Pe acea vreme era patriarh la Ierusalim Macarie, care a întâmpinat pre împărăteasa cu cinste cuviincioasă. Iar fericita împărăteasă Elena, vrând să caute Crucea Domnului cea făcătoare de viață, care era ascunsă de jidovi, i-a chemat pre toți și-i întreba, ca să-i arate locul unde este ascunsă Cinstita Cruce a Domnului. Iar ei lepădându-se că nu știu, împărăteasa Elena îi îngrozea cu munci și cu moarte; atunci ei i-au arătat pre un bărbat bătrân, cu numele Iuda, zicând: «Acesta poate să-ți arate ceea ce cauți, de vreme ce este fiul unui cinstit proroc». Deci, făcându-se multă cercetare, iar Iuda lepădându-se a spune, împărăteasa a poruncit ca să-l arunce într-o groapă adâncă, în care petrecând câțeva vreme, în cel din urmă a făgăduit să-i spună. Deci, scoțându-l din groapă, au mers la un loc, unde era un munte mare, pre care Adrian, împăratul Romei, zidise o capiște zeiței Artemida și pusese în ea pre idolul ei. Acolo a arătat acel Iuda, că este ascunsă crucea Domnului. Împărăteasa Elena a poruncit să dărâme capiștea idolească, iar zidul

și pietrele să le risipească. Fericitul Patriarh Macarie rugându-se, a eșit în locul acela un miros de bună mireasmă, și îndată s-a arătat spre răsărit mormântul și locul căpătâni; iar aproape de ele au aflat îngropate trei cruci și împreună cu ele au aflat și cinstitele piroane. Nepricepând nimeni, care ar fi fost crucea Domnului nostru Iisus Christos, s-a întâmplat în acea vreme că duceau un mort la îngropare; atunci Patriarhul Macarie a poruncit celor ce-l duceau să stea, și a pus una câte una crucile pre cel mort, iar când a pus crucea lui Christos, îndată a înviat mortul și s-a sculat viu cu puterea dumnezeieștei Cruci a Domnului. Iar împărăteasa luând cu bucurie Cinstita Cruce, i s-a închinat ei și a sărutat-o, asemenea și toată suita împărătească care era cu ea. Iar unii nu puteau să vadă și să sărute Sfânta Cruce în acea vreme, de înghesuială, pentru aceea au cerut ca măcar s-o vadă de departe.

Atunci Macarie patriarhul Ierusalimului, stând la un loc mai înalt, a arătat poporului Cinstita Cruce; iar el striga: «Doamne miluiește». De atunci s-a început a se prăznuî înălțarea Cinstitei Cruci. Împărăteasa Elena a luat cu sine o parte din acest lemn cinstit, asemenea și sfințele piroane; iar pre cealaltă parte puind-o într-o raclă de argint, a dat-o Patriarhului Macarie pentru păzirea neamurilor care vor fi d-aci înainte. Atunci acel Iuda și împreună cu el o mulțime de iudei au crezut în Christos și s-au botezat. El s-a numit din Sfântul botez Chiriace, care după aceea a fost patriarh al Ierusalimului, și s-a sfârșit pre vremea lui Iulian Paravatul, fiind muncit pentru Christos. Sfânta împărăteasă Elena a poruncit, ca în Ierusalim pre la sfintele locuri să zidească biserici. Mai întâi a poruncit să zidească biserica Învierii Domnului nostru Iisus Christos, lângă Sfântul Mormânt acolo unde s-a găsit Cinstita Cruce. A mai poruncit să zidească o biserică și în Ghetsimani, unde este mormântul Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu – a cinstitei ei Adormiri. Apoi după ce a zidit și alte optsprezece biserici, înfrumusețându-le cu toate podoabele și dăruindu-le cu îndestulate averi, a venit la Constantinopol, aducând o parte din lemnul Sfintei Cruci cea de viață făcătoare, și sfințele piroane cu care a fost pironit trupul lui Christos. Apoi nu după multă vreme s-a mutat la Dumnezeu, bine plăcându-i lui, și a fost îngropată cu cinste.“ (ed. 1905, vezi și în cea de la Sihăstria)

Cititorul interesat de ceea ce s-a petrecut cu Sfânta Cruce după trecerea la Domnul a Sfintei Elena are la dispoziție volumul pe septembrie al ediției de la Mănăstirea Sihăstria.

Asemănările între versiunea publicată de Episcopul Filaret în mineiul lunii mai și cea din textele lui Dimitrie al Rostovului, care în 1780 ajunseseră la a treia ediție (mă refer la folosirea legendei despre Iuda și la înlocuirea femeii bolnave cu mortul sau moarta), se datoresc mai degrabă folosirii unui izvor comun de către Filaret și de autorul ucrainean, decât a cărții lui Dimitrie al Rostovului, în slavonește de către episcopul Râmnicului, grec de neam. Nu este exclusă cunoașterea de către ambii a scrierii de sine stătătoare, de care am vorbit mai înainte.

Lectura tuturor acestor variante apărute după cea din *Cartea românească de învățătură* ne ajută să vedem mai clar în ce măsură autorul român de

la mijlocul veacului al XVII-lea a reușit să rămână fidel legendei primordiale, mai puțin senzatională, desigur, decât învierea unui mort (femeie ori bărbat) de către cruce, dar parcă mai apropiat de verosimil, fie el și legendar.

E greu de crezut că Mitropolitul Moldovei nu cunoștea cealaltă variantă, care putea fi văzută pe pereții unei biserici din imediata apropiere a Iașilor, și pentru care urmașul său, Dosoftei, chiar a optat. Dar alegerea autorului *Cărții românești de învățătură* ne dovedește și gustul unui creator de literatură. Fiindcă vindecarea unei **bolnave** doar cu umbra crucii Mântuitorului (de altfel într-un tot verosimilă în lumina multor experiențe similare) avea mai multă încărcătură poetică, pe lângă credibilitate, decât oprirea unui cortegiu funerar în care identitatea mortului se schimbă, cu sex cu tot, de la un autor la altul!

Din păcate, cealaltă variantă (dar cu revenirea ființei decedate la condiția feminină, însă nu cea de *văduvă* ci de data asta de *fecioară*) se citește și în cea mai recentă ediție a proloagelor: *Proloagele în fiecare zi împreună cu sfinții*, volumul I (septembrie-februarie), București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2011, p. 83.

LVIII. Învățătură de viața Preacuvioasei Maicei noastre Parascheva aduce în limba română una dintre cele mai însemnate și mai celebre hagiografii, despre o sfântă cu un rol în viața tuturor popoarelor sud-est europene, așa cum a arătat învățatul austriac **Ernst Suttner**, bun cunoscător al limbii și culturii noastre, autorul unei cărți întregi cu titlul *Beiträge zur Kirchengeschichte der Rumänen* [Contribuții la istoria bisericească a românilor], Viena, 1978.

La cel de al doilea Congres internațional de bulgaristică, ale cărui lucrări s-au ținut la Sofia în zilele de 23 mai – 3 iunie 1986, învățatul austriac a prezentat comunicarea *Sfânta Paraschiva element de legătură pentru popoarele sud-estului european și simbol al autoapărării/autoconservării lor*, în care un spațiu larg este rezervat tocmai legăturilor cu realitatea românească precum și hotărârii din 1955 a Bisericii Ortodoxe Române de a generaliza cultul ei⁵⁸.

La fel ca aducerea moaștelor Sfântului Ioan cel Nou la Suceava în 1415 de către Alexandru cel Bun și canonizarea Sfântului Nifon la dorința ucenicului Neagoe Basarab, devenit domn al Țării Românești, și evenimentul aducerii

⁵⁸ *Die Heilige Petka Bindeglied für die Völker Südosteuropas und Symbol ihrer selbstbehauptung* în Втори международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1986, Доклади, 11, Стара българска литература. Литература на българското възраждане, Editura Academiei Bulgare de Științe, 1987, p. 309-328. Comunicarea are următoarele diviziuni: *Zur Funktion der Residenzstädte in Staaten byzantinischer Prägung; Die hl. Petka als übernationale Symbolgestalt; Der Wege der Petka-Reliquien durch Südosteuropas Residenzstädte; Die Petka-Reliquien in Iasi; Wahrheit und Legenden über die Bedeutung der Stadt Iasi und ihres Fürsten zur Zeit Vasile Lupu.*

moaștelor Sfintei Paraschiva la Iași în domnia lui Vasile Lupu a semnatificat un moment de afirmare a Bisericii Ortodoxe a românilor și a tăriei credinței lor ortodoxe.

Aducerea moaștelor Sfintei Paraschiva la Iași în 1641, într-un moment când Vasile Lupu devenise, după caracterizarea lui Nicolae Iorga dintr-o celebră comunicare la Academia Română: „următor al împăraților de răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol și a Bisericii Ortodoxe”⁵⁹. De data aceasta nu mai era vorba de un sfânt nou, așezat în calendar de românii de la est și sud de Carpați, precum Ioan cel Nou în Moldova lui Alexandru cel Bun și Sfântul Nifon în Țara Românească a lui Neagoe Basarab, ci de o mare figură a pietății întregii lumi ortodoxe, care părăsea un teritoriu ajuns sub stăpânirea celor de altă credință și dobândeia iarăși un cult lipsit de orice îngrădire, al unui neam întreg.

Într-un fel se repeta, după mai bine de patru secole, ceea ce contribuise esențial la sporirea prestigiului și venerației pentru sfânta din Epivat (localitate din Tracia), făcând dintr-un cult local unul acordat de un popor întreg – poporul bulgar – și de o mare putere politică – cel de al doilea stat bulgar – în acel moment cea mai mare din spațiul sud-est european. Acest stat a fost unul de colaborare româno-bulgară, având în fruntea sa dinastia aromânească a fraților Asănești și culminând sub domnia lui Ioan Asan al II-lea (1218-1241), fiul primului Asan.

Asăneștii au făcut din aducerea de moaște la Târnovo, capitala lor, o adevărată politică. Asan I și fratele mezin Ioniță cel Frumos (Kaloian după cum îl numeau grecii) au adus la Târnovo „din orașele bizantine cucerite” (Vasil Kiselkov) moaștele Sfinților Ilarion episcopul Moglenei și Ioan episcopul Polibotului, ale Sfintei Filoftea și ale Sfântului Mihail Oșteanu din Potuka. Asan I l-a adus pe Sfântul Ioan de la Rila „cel mai mare ocrotitor național și sfânt al neamului bulgăresc”⁶⁰, ale cărui moaște au fost mutate în 1195 de la Sofia la Târnovo. La date care nu se pot stabili, au mai fost aduse aici moaștele Sfinților Varvar Macedoneanul, Gavriil Lesnovski și chiar ale Sfântului Dimitrie de la Salonic.

Ioan Asan al II-lea va completa colecția pe măsura apogeului puterii sale, cu moaștele Sfintei Paraschiva. Nu întâmplător aducerea la Târnovo a moaștelor Sfintei, care trăise în a doua jumătate a secolului al X-lea și se bucurase de o cinstire deosebită în urma așezării moaștelor sale în biserica „Sfinții Apostoli”

⁵⁹ *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol și a Bisericii Ortodoxe*, extras din „Analele Academiei Române”, Seria II, Tom XXXVI, Memoriile Secțiunii Istorice, București, 1913. Este regretabil că acest memoriu nu și-a găsit loc nici în cele două volume de *Scrieri alese*, București, Editura Academiei Române, 2008, și nici în *Studii asupra evului mediu românesc*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1981.

⁶⁰ Най-великият национален покровител и светец на българското племе. Vasil Kiselkov, în „Българска историческа библиотека”, III, 1930, том I, p. 193.

din Kalicratia, a avut loc după marea victorie de la Klocotnița (9/22 martie 1230) a lui Ioan Asan al II-lea asupra lui Theodor Comnen, victorie în urma căreia „toată Tracia, Macedonia, o parte din Albania și regiuni ale Greciei septentrionale” au trecut sub stăpânirea sa⁶¹. „După lupta de la Klocotnița a lui Ioan Asan II, unul din trofee cele mai prețioase care au îmbogățit orașul capitală Târnovo au fost moaștele sale. Ele au fost strămutate – după V. Zlatarski – curând după marea victorie a lui Ioan Asan II, adică între aprilie 1230 și august 1231. St. Kojuharov a precizat această dată socotind că moaștele au fost aduse prin iulie 1231”⁶².

Ceremonia primirii moaștelor la Târnovo de către Ioan Asan II, familia și curtea sa a fost descrisă de Patriarhul Eftimie în culorile cele mai strălucitoare și este în mod izbitor asemănătoare cu cea a primirii moaștelor Sfântului Ioan cel Nou de către Alexandru cel Bun în Moldova. În 1974 St. Kojuharov a descoperit o relatare necunoscută dintr-un letopiseț, privind aducerea moaștelor Sfintei Paraschiva la Târnovo⁶³.

Dintre toate urmările operei Asăneștilor, singura care va rămâne până azi, în vreme ce imperiul lor a rămas doar în cărțile de istorie, iar moaștele comasate în capitala glorioasă de odinioară și-au schimbat demult locul de reședință (două, ale Sfintelor Filoteia și Paraschiva aflându-se acum la noi, iar strămutarea Sfântului Ioan de la Târnovo la Rila s-a înscris între evenimentele simbolice ale supraviețuirii culturale și duhovnicești bulgare după cucerirea otomană) a fost **opera primului autentic și mare scriitor bulgar, Patriarhul Eftimie al Târnovei** – cea mai importantă figură a întregii istorii eclesiastice și culturale bulgare a Evului Mediu. Cu un important impact și în viața politică, acest contemporan al Sfântului Nicodim de la Tismana și al lui Antim, al doilea mitropolit al Țării Românești (ni s-au păstrat două epistole adresate primului și una către cel de al doilea) și-a legat numele de o reformă ortografică și de o considerabilă operă de îndreptare a cărților bisericești. Tot de numele său trebuie legată cea mai vastă operă culturală a Bulgariei „cele de a doua epoci de aur”, pe care am numit-o *Marile minee de lectură de la Târnovo ale Patriarhului Eftimie*, după modelul *Marilor minee de lectură de la Moscova ale mitropolitului Macarie*, pe care le-a precedat cu două secole. La această mare operă am avut ocazia să mă refer nu o dată aici (vezi p. 501-502, 513-515, 538)⁶⁴.

⁶¹ *Histoire de la Bulgarie des origines à nos jours*, par Ivan Duičev, Velizar Velkov, Iono Mitev et Liubomir Panayotov, Roanne/France, Editeurs Horvat, 1977, p. 187.

⁶² K. Ivanova, în „Старабългарска литература”, 8, 1980, p. 14.

⁶³ St. Kojuharov, *Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асан II*, „Литературен мисъл”, 1974, nr. 2, p. 123-135.

⁶⁴ Cercetările, comunicările internaționale și articolele subsemnatului au fost adunate în volumul *O nouă viziune asupra istoriei culturii bulgare din secolele XIV-XVIII*, în curs de apariție.

În uriașa și multilaterală operă a Patriarhului Eftimie, locul privilegiat, prin faptul că ține de creația sa personală și nu de promovarea scrisului altora, îl dețin **cele opt texte aparținând oratoriei religioase și prozei hagiografice**. Patru sunt *Vieți de sfinți* (житие и жизн) consacrate lui Ioan de la Rila, Ilarion episcopul Moglenei, Sfintei Paraschiva și Sfintei Filotheia și patru *panegirice* (Похвалное слово – cuvânt de laudă) dedicate Sfinților Constantin și Elena, Sfintei Nedelia, Sfântului Mihail, oșteanul din Potuka, și Sfântului Ioan al Polibotului. Dintre ele, numai *panegiricul* Sfinților Constantin și Elena (care este o operă parenetică, scopul ei fiind de a oferi un model de principe creștin lui Ivan Șişman, rămas țar peste Bulgaria de Răsărit cu capitala la Târnovo, în vreme ce fratele său, Ivan Srațimir, a devenit țar peste Bulgaria de Apus, cu capitala la Vidin) și cel dedicat Sfintei Nedelia nu au ca obiect sfinții cu moaștele la Târnovo. Toate celelalte conțin o mai succintă sau mai amplă istorisire a modului cum au fost aduse acolo de către cei doi țari, prilej ca autorul să evoce gloria Bulgariei acestor doi stăpânitori, în cele dintâi pagini de patriotism bulgar. Vasil Kiselkov considera că și *Viața Sfintei Paraschiva* a fost alcătuită la cererea țarului Ivan Șişman și a fost citită la 14 octombrie, ziua stabilită pentru prăznuire, în fața suveranului și curții, în biserica cu hramul „Sfânta Paraschiva” din Târnovo.

Este semnificativ pentru relațiile Patriarhului Eftimie cu noi, nu numai personale, cu cei amintiți, ci cu întreaga noastră cultură, că în cuprinsul ei s-au realizat și s-au păstrat – cu o singură excepție, a *Vieții Sfintei Paraschiva* – **cele mai vechi și mai bune copii cunoscute astăzi, ale operelor sale**. După ele s-au publicat **șapte** din cele opt „jitii” și panegirice, de către Emil Kalužniacki, în ediția sa încă neînlocuită⁶⁵. Numai *Panegiricul Sfinților Constantin și Elena* a fost editat de el după copia în slavona de redacție sârbă a lui Vladislav Grămăticul, realizată în 1479 la Rila, dar și acest text a fost republicat în vremea noastră în redacția originală, medio-bulgară, de Gheorghe Mihăilă, după copia cu 5 ani mai veche a lui Iacob de la Putna⁶⁶. Așa cum remarcam în comentariul la predica din 14 septembrie, **această creație majoră a Patriarhului Eftimie, în felul ei unică în literatura slavilor sudici și ocupând un loc foarte înalt în creația literară bulgară a evului mediu, n-a mai avut timp să dea roade la ea acasă, marele ei destin fiind la nord de Dunăre: Sfântul Ierarh**

⁶⁵ *Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393)* with an introduction by Ivan Duičev, Variorum reprints, London, 1971. Reprint of the Vienna 1901 edition. Recent a fost din nou retipărită anastatic la Veliko-Târnovo.

⁶⁶ G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche în context european. Studii și texte*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1979, p. 280-332. Ediția este însoțită și de traducerea românească din vremea lui Constantin Brâncoveanu la p. 333-379. Această traducere s-a făcut după un manuscris ce conținea și adresarea finală către Ivan Șişman, omisă de Iacob de la Putna.

Varlaam l-a folosit ca izvor, iar Constantin Brâncoveanu nu a putut fi străin de traducerea integrală în românește, realizată în ctitoria sa cea mai însemnată, Horezu⁶⁷. La capătul acestor dovezi de prețuire a românilor pentru ceea ce am putea socoti capodopera Patriarhului Eftimie a venit și prima ediție a textului genuin însoțită și de versiunea lui românească, ediție datorată celui mai mare slavist român alături de Ioan Bogdan și una din figurile majore ale slavisticii mondiale din a doua jumătate a secolului trecut și de la începutul secolului actual.

Din această parte nemuritoare a operei Patriarhului Eftimie, adusă integral pe pământul Moldovei cu două secole în urmă în cuprinsul *Marilor minee de lectură de la Târnovo* în care fusese inclusă, dar și pe alte căi datorită Mitropolitului Varlaam, *Viața Sfintei Paraschiva* a cunoscut o versiune românească, prelucrată, înaintea *Panegiricului Sfinților Constantin și Elena*. **A fost și prima care a văzut lumina tiparului** (în slavonă s-a tipărit prima oară la Veneția de către Bojidar Vukovici, în 1536), întrucât fragmentele din panegiricul Sfântului Constantin în versiunea românească din *Învățăturile lui Neagoe Basarab* se vor tipări abia în 1843!

Alcătuirea în limba română și tipărirea *Vieții Sfintei Paraschiva* s-a întâm-

⁶⁷ Ms. nr. 2518 din Biblioteca Academiei Române a aparținut mănăstirii Horezu, după cum o dovedesc însemnările din 1751 și 1789. Pe fila 75, în slavonă, însemnarea „Am scris eu Dosithei erodiacon, leat 7212 (= 1704)“ dar fără precizarea locului. Avem dovadă sigură că domnul Țării Românești a provocat o altă traducere, de data asta din grecește, a vieții Sfântului Constantin cel Mare: Julian Ștefănescu, în studiul *Legende despre Sfântul Constantin în literatura română* (retipărită în *Opere istorice*, p. 3-45), făcea cunoscut manuscrisul românesc 766 B.A.R. cu mențiunea „azi la Moscova“, care conținea *A fericitului părintelui nostru Gherasim arhiepiscopul Alexandriei, cuvânt de prăznuire la marele singurul biruitorul și prea svântul împărat și întocmai cu apostol Constantin*, tradus de ieromonahul Atanasie ot Agapia după originalul grec pe care Gherasim l-a trimis la Constantin Vodă Brâncoveanu. Textul grec, traducerea românească și epistola de dedicațiune a patriarhului Alexandriei existau într-un manuscris luxos pe care l-a descoperit în mănăstirea Hurezu (Vâlcea) Ghenadie, episcop al Râmnicului (1886-1897). Același episcop l-a descris și analizat și studiat în „Analele Academiei Române“, Seria II, tom XII, 1892, Mem. Sect. Lit., p. 163-200. În volumul III (numerele 729-1061) din *Catalogul manuscriselor românești* întocmit de Ioan Bianu și Gr. Nicolaiasa, publicat de Academia Română, Craiova, editura Scrisul românesc, 1931, p. 39 el este descris fără a se menționa că se afla la Moscova. El este descris mai amănunțit, cu indicația bibliografică privind contribuția episcopului Ghenadie, completată de Gabriel Ștrempel în *Catalogul manuscriselor românești, BAR, 1-1600*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1978, p. 174-175.

În ms. rom. 2518 B.A.R., la filele 57-75 sunt menționate „vieți de sfinți“. Este vorba doar de *Învățătură pentru Sfânta muceniță Fevronia* (f. 57-75), cu însemnare la sfârșit în slavonă, „A scris Dositheia erodiacon leat 7212“. La sfârșit (p. 76-81^v) avem versiunea românească dintr-o altă celebră scriere a literaturii vechi bulgare: *Rugăciune către Preasfânta Născătoare de Dumnezeu, foarte de folos și de umilință. Facerea lui Dimitrie ce s-au numit Cantacuzino, cu ispovedanie după stihuri* (f. 76-81^v).

plat la numai doi ani după aducerea moaștelor sfintei la Iași, eveniment care parcă avusese loc spre a fi prezentă Sfânta, chiar de la început, și a sprijini cu ocrotirea ei cerească, două alte mari evenimente. Primul, reuniunea panortodoxă de la Iași, despre care încă nu avem o opinie unanimă dacă a fost un sinod (după unii chiar „ecumenic“) sau doar un fel de conferință⁶⁸, dar care în mod indiscutabil a constituit un eveniment hotărâtor în destinele Ortodoxiei moderne. El a dus la desăvârșirea *Mărturisirii ortodoxe* a lui Petru Movilă și investirea ei cu autoritatea ce i-a permis să ocupe locul și să cunoască răspândirea cunoscute, dar a însemnat totodată și demonstrarea epocală a capacității Ortodoxiei de a face față „lumii moderne“. O lume modernă care a însemnat din păcate și asaltul Reformei și Contrareformei occidentale, apoi al „luminilor“ anticreștine, iar acum a ceea ce trăim noi: *descreștinarea* Uniunii Europene prin însăși Constituția ei.

Al doilea eveniment a fost chiar apariția *Cărții românești de învățătură*, cu versiunea românească dată de Mitropolitul Varlaam scrierii Patriarhului Eftimie și cu o frumoasă gravură – echivalentă cu plăcuțele de argint de pe racla Sfântului Ioan cel Nou⁶⁹ – în care una dintre imagini închipuie tocmai recentul eveniment al aducerii moaștelor la Iași.

În legătură cu ceea ce citim în românește ieșit din pana Mitropolitului Varlaam, lucrurile n-au fost lămurite deplin. De aceea trebuie să stăruim ceva mai mult asupra lor.

Cel dintâi studiu închinat la noi Sfintei Paraschiva și aducerii moaștelor sale în Moldova îi aparține **Episcopului Melchisedec Ștefănescu al Romanului (16 februarie 1823-29 mai 1892)**, care a făcut parte din generația făuritoare a României moderne, generație din care cel mai vârstnic și totodată cel mai longeviv a fost Ion Ghica (12.VIII.1816-22.IV.1897), iar cei mai tineri Alexandru Ion Cuza

⁶⁸ Rezervele cele mai radicale la Alexandru Elian, *Contribuția grecească la „Mărturisirea ortodoxă“*, extras din „Balcania“, București, V, 1946, nr. 1. Vezi însă Antonie Plămădeală, *Eveniment mondial la Iași: Sinodul de la 1642, în Dascăli de cuget și de simțire românească*, București, 1981, dar mai ales volumul *Sinodul de la Iași și Sfântul Petru Movilă. 1642-2002*, volum tipărit cu binecuvântarea I.P.S. Daniel, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Iași, Trinitas, 2002 și în care actualul patriarh al Bisericii Ortodoxe Române a dat cea mai limpede caracterizare evenimentului: „Prin faptul însuși că Sinodul de la Iași nu a fost un sinod solemn de episcopi ci un sinod de lucru, la care, alături de episcopi, au participat teologi competenți și conducători de instituții bisericești importante: școli teologice și mănăstirești, acest sinod arată coresponsabilitate și cooperare internațională în apărarea și expunerea credinței ortodoxe, într-un climat interconfesional tensionat, cel al Europei secolului al XVII-lea. Nu atât rangul și funcția contau la Iași, ci misiunea pastorală și unitatea Bisericii. De remarcat este faptul că *Mărturisirea ortodoxă* din 1642 nu este scrisă în spirit polemic, ci este pașnică și luminoasă, ceea ce explică și marea popularitate pe care și-a câștigat-o mai târziu.“ (p. 16)

⁶⁹ Vezi Atanasie Popa, *Cazania lui Varlaam 1643*, Timișoara, 1944, p. 58.

(1820-1873), Ion C. Brătianu (1821-1891), Vasile Alecsandri (1821-1890) și cel pe care Ion I.C. Brătianu, făuritorul României Mari, îl va numi „Farul luminos și principele episcopatului român”⁷⁰. A fost, în această generație, **personalitatea eclesiastică**, menită să contribuie la așezarea pe noi baze a Bisericii, care timp de 5 secole încheiate, din 1359 până în 1859, dăduse sufletul și puterea de viață neamului românesc și fusese principala creatoare de cultură și artă națională. Episcopul Melchisedec Ștefănescu a reușit să îmbine în personalitatea sa această tradiție semi-milenară cu avântul creator și noul devotament față de națiune apărut în „secolul națiunilor”. A fost servit pentru aceasta de o aleasă pregătire dobândită în Academia teologică din Kiev și de un orizont cultural și științific modern, ceea ce i-a permis ca pe lângă opera de cleric luminat să devină și **cel dintâi mare cărturar dat de Biserica Ortodoxă Română științei noastre moderne** în plin proces de constituire. A fost primul cleric ortodox membru activ (nu „de onoare”) al Academiei Române (din 1870)⁷¹ cu o prezență prestigioasă de **fondator al studiului vechii noastre culturi** – alături de mult mai vârstnicul Timotei Cipariu (1805-1887) și de mai tinerii Alexandru Odobescu (1834-1895) și B.P. Hasdeu (1836 sau 1838-1907).

Din șirul de studii și cărți întemeietoare pe care le datorăm marelui ierarh-cărturar face parte și această primă cercetare despre **Viața Preacuvioasei Maicii noastre Paraschevei cei nouă și istoricul sfintelor ei moaște**, publicată întâi în „Biserica Ortodoxă Română”, nr. 12 din martie 1889, p. 831-893, și în volum, la București, tot în 1889 (iar în 2013 reeditată la Roman), cinci ani după *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou*, care a făcut epocă în istoriografia literaturii române vechi (și el reeditat recent în seria de opere publicate la Roman), deși i-au fost revizuite unele concluzii, folosindu-se însă mereu ediția și traducerea sa.

Încă din 1885, într-a doua din cărțile fundamentale aparținând contribuției sale din acest domeniu – *Cronica Romanului*⁷² și *Notițe istorice și arheologice*

⁷⁰ Vezi volumul *Melchisedec. Zugrăvit de câțiva dintre ucenicii săi. Articole adunate și tipărite de Gherontie, episcopul Constanței*, Tipografia mănăstirii Cernica-Ilfov, 1939, p. 151.

⁷¹ Al doilea va fi în 1881 preotul Simeon Florea Marian, al treilea episcopul Nicolae Popea (1899), al patrulea mitropolitul Vasile Măgura (1909), al cincilea Ioan Lupaș (1916), al șaselea Nicolae M. Popescu (1923), al șaptelea episcopul Nicolae Colan (1942) și al 8-lea Gala Galaction în 1947. În 1955 vor fi primiți Ion Agârbiceanu și fostul monah Tudor Arghezi (semn al noului curs politic adoptat de puterea comunistă). Următorul va fi abia în 1991 părintele Dumitru Stăniloae și în 1997 părintele Mircea Păcurariu, membru corespondent.

⁷² Aceasta s-a retipărit recent într-o splendidă ediție, spre marele folos al cercetătorilor: *Chronica Romanului și a Episcopiei de Roman. Compusă după documente naționale române și străine editate și inedite de episcopul Dunării de Jos Melchisedec*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, transliterare, note și comentarii, de prof. univ. dr. emerit Tudor Ghiddeanu. Master filosofie creștină și dialog cultural. Universitatea Alexandru Ioan Cuza din Iași. Partea întâi – De la anul 1392 până la anul 1714. Partea a doua – De la anul 1714 până în zilele noastre (1874-1875), Roman, Editura Mușatinia, 2008. În deschidere, pe o foaie aparte de calc, tipărită cu aur, însemnarea: *Prezenta*

*adunate de pe la 48 mănăstiri și biserici antice din Moldova*⁷³ – stabilise pe baza inscripției slavone de pe lespede de sub raclă (pe care o publică prima oară în originalul slavon și în traducere, însoțind-o de comentariul propriu la p. 171-176) anul aducerii moaștelor Sfintei Paraschiva la Iași: 1641.

În amplul studiu în care pentru prima oară în știința românească s-a ocupat și de personalitatea autorului *Vieții Sfintei Paraschiva*, Patriarhul Eftimie al Târnovei, care va deveni abia după aproape o jumătate de secol (în 1946 și 1947) obiectul contribuțiilor fundamentale ale lui Emil Turdeanu⁷⁴, scria:

„Viața Sântei Paraschevei și istoria moaștelor sale în monumentele noastre literare bisericești este foarte necompletă. Ea ne s-a predat a) în cartea de predică a mitropolitului Varlaam, din anul 1643. b) în prologariul sau viețile sfinților a mitropolitului Dosoftei, din anul 1682 și c) în viețile sfinților din monastirea Neamțului, din anul 1809. Dar toate aceste notițe biografice sânt împrumutate din Biografia Sfintei, scrisă de Euthimie, cel din urmă patriarh al Bulgariei, și se sfârșesc cu aducerea moaștelor sfintei de la Epivate la Târnovo, capitala Bulgariei. Mitropolitul Varlaam, deși a publicat predicile sale cu 2 ani mai târziu după strămutarea Sfintelor moaște ale Cuvioasei Paraschevei la Iași, adică în anul 1643, și deși el petrecea în monastirea Sfinților trei Ierarhi, în viața Sfintei Paraschevei de la 14 octombrie nu pomenește nicio vorbă despre aducerea și aflarea Sfintelor moaște în Iași, *atâta numai că la urma cărții adaogă o stampă, în carea la mijloc, Sfânta este reprezentată încoronată ca o împărăteasă, șezând pe tron, și fiind crucea în mână. Eară prin pregiur, în mici iconițe, se reprezintă episoade din viața Sfintei, precum: peregrinagiul ei la Constantinopole spre închinăciune; cum ea împărția hainele sale la săraci; petrecerea în pustie; videnia îngerului; punerea unui mort strein în mormântul Sfintei; aflarea moaștelor Sfintei; deasupra, la mijloc, se reprezintă strămutarea Sfintelor moaște de la Epivate la Târnov; de desupt, o gravură reprezintă strămutarea Sfintelor moaște de sultanul Selim la Constantinopole, eară alta – pe Vasile vodă aducând moaștele la Iași.*

Această tăcere a lui Varlaam se explică prin aceea, că predecele lui nu sunt compunere a lui, ci traducere după altele slavone, precum însuși el spune în frontispiciul cărții, și la care el nu s-a crezut în drept să adaogă ceva de la sine;

ediție apare cu binecuvântarea și sprijinul Preasfințitului dr. Ioachim Băcăuanul, la împlinirea a 600 de ani de atestare documentară a Episcopiei Romanului. Ediția este deschisă de un *Argument* al P.S. dr. Ioachim Băcăuanul și de un amplu studiu introductiv de prof. Tudor Ghiddeanu. Același i se datorează și cea mai recentă monografie închinată marelui ierarh-cărturar: *Melchisedec. Lumina Ortodoxiei românești*, Roman, Editura Mușatinia, 2009, apărută cu același sprijin, evidențiat în același mod.

⁷³ Retipărirea ei este imperios necesară, fiind vorba și de o carte devenită rară și greu de consultat chiar în B.A.R., unde exemplarul s-a uzat de îndelunga folosință.

⁷⁴ Emil Turdeanu, *Opera patriarhului Eftimie al Târnovei (1375-1393) în literatura slavo-română*. Extras din „Cercetări literare”, București, VI, 1946, (volumul VI din „Cercetări literare” n-a mai apărut) și de același *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947, Travaux publiés par l'Institut d'Études slaves, XXII, VII + 184 pagini (Lucrare pentru diploma de l'École des Hautes Études).

nici chiar a completa cu ceva spunerea despre Sfintele ei moaște, aduse de curând în Moldova. [s.n.].

Mitropolitul Dosotiei, carele a publicat lucrarea sa, intitulată *Viața și petrecerea sfinților* în anul 1682, adică cu 39 de ani mai târziu de Varlaam, iarăși se oprește la strămutarea moaștelor la Târnov, și nemaipomenind nici un cuvânt despre aducerea moaștelor de Vasilie Voevod și de aflarea lor în Iași.“ (p. 18-19)

Ultima afirmație este însă greșită: tocmai cu evenimentul aducerii moaștelor la Iași începe textul mitropolitului, el fiind amintit chiar în titlu, așa cum avea să atragă atenția în 1956 Scarlat Porcescu.

O altă informație greșită, dar care avea să facă o lungă carieră până în 1972 când a fost pusă de acord cu realitatea de Stelian Metzulescu în studiul *Sfânta Prea Cuvioasa Parascheva în istoria Bisericii Ortodoxe din sud-estul european și în documente plastice românești*, în „Mitropolia Olteniei“ (XXIV, 1972, nr. 7-8, p. 501-516), privește pretinsa strămutare a moaștelor de la Vidin în Țara Românească, pe vremea lui Mircea cel Mare, mai înainte de a ajunge la Belgrad. Stelian Metzulescu a arătat că traducând în studiul despre Grigorie Țamblac adaosul acestuia la viața sfintei de Patriarhul Eftimie, în care se vorbește de mutarea moaștelor de la Târnovo la Vidin și de la Vidin la Belgrad, episcopul Melchisedec a modificat textul (vezi p. 35-36), înlocuindu-l cu această versiune proprie, dar prezentată ca citat tradus din Grigorie Țamblac! Fără a mai reproduce acest text modificat în studiul din 1889 unde intitulează un paragraf special *Strămutarea moaștelor cuvioasei de la Târnovo în Valachia*, episcopul Melchisedec a consacrat această ficțiune istoriografică preluată timp de aproape un secol de cercetătorii ulteriori, până la apariția studiului din 1872 a lui Stelian Metzulescu.

O contribuție esențială la rezolvarea problemei noastre va aduce în 1933 Iulian Ștefănescu în studiul său *Viața Sfintei Parascheva cea Nouă de Matei al Mirelor*, publicat în „Revista istorică română“, III, 1933, p. 347-377 și inclus în volumul său *Opere istorice*, București, 1942, publicat postum.

În 1976 Pande Olteanu, analizând modul în care autorul *Cărții românești de învățătură* a lucrat pe textul lui Damaschin Studitul făcea observația: „Astfel procedează și în cuvântările prelucrate după alți autori, cum ar fi cea despre viața cuvioasei Paraschiva prelucrată după versiunea prescurtată a originalului scris de patriarhul Eftimie de Târnova. Cuvântarea aceasta este larg răspândită în literatura slavo-română”⁷⁵.

În două note găsim lămuriri suplimentare și trimiterea la bibliografie:

Nota 131: „Oktovrie 14 din. Žitie i žiznъ prepodobnej matere naše Petki

⁷⁵ Damaschin Studitul și mitropolitul Varlaam al Moldovei, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei“, LII, 1976, nr. 3-4, martie-aprilie, p. 236.

въ немже i kako prenesena byсть въ градъ Тръновъ. Съписана Евthimiemъ patriarchomъ Trnovski (Handzarki Damaskin. Ms. nr. 24, 4, 32. Bibl. Acad. Leningrad. Colecția Sreznievski f. 308^r). Am cercetat acest manuscris la Leningrad în mai 1971. Luna octovrie în 14. *Învățătura de viața preacuvioasei maicei noastre Parascheva* (Varlaam, Cazania, p. 365)“.

Nota 132: „Sub cea mai veche formă se păstrează în ms. slav 151 din Biblioteca Academiei R.S. România (f. 86^v-87^v)⁷⁶ de redacție sârbă. Textul a fost editat de Emil Kalužniacki, *Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393)*, Viena, 1901, p. 59-77. Se cunosc mai multe versiuni de redacție mediu-bulgară. De exemplu, cea din ms. 302 (sec. XV). 309 de la sfârșitul sec. al XVI-lea, din aceeași bibliotecă – cea din ms. 700 de la mănăstirea Dragomirna (Colecția Studion) și cea din ms. 103-d de la mănăstirea Zografu (vezi și Zlatca Iufu, *Za desetomnata, colecția Studion*) (Iz arhiva na rumănskija izsledvač Ion Iufu), *Studia Balcanica*, Sofia, 1970, p. 307-308)“.

Trimiterea la versiunea din *Damaschine*, deci la traducerea în bulgara modernă, prezentă în cel de la Leningrad (acum Sankt Petersburg), impune o primă confruntare cu această versiune, pe care o fac după cele două ediții deja citate la Sfântul Simeon Stâlpnicul (pe care Pande Olteanu îl socotise, din greșeală, luat din *Comoara* lui Damaschin Studitul)⁷⁷. Ambele au același text și nu e de crezut că în copia de la Petersburg învățatul român a putut citi altceva. Dar asta înseamnă că a rămas la lectura lui, și n-a mai mers și la textul românesc al Mitropolitului Varlaam! Ar fi constatat astfel că **era imposibil să fi avut la bază versiunea din damaschine**, din care lipsește o mare parte din ceea ce se afla în textul românesc! Nu poate fi vorba nici de „versiunea prescurtată” invocată, ci exact invers: de cea dezvoltată, considerată de Emil Kalužniacki a fi „amplificată”, **dar după ultimele cercetări fiind cea primordială**.

În studiul său fundamental din 1933, Iulian Ștefănescu cercetând izvoarele vieții grecești a Sfintei Paraschiva alcătuită de Matei al Mirelor între anii 1605-1621 și publicată abia în 1891 de A. Papadopoulos Kerameus (în Ἀναλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, t. I, St. Petersburg, 1891, p. 438-453) a făcut

⁷⁶ În foarte utila bibliografie ce însoțește volumul *Sfânta Cuvioasă Parascheva cu sfintele moaște la Iași. Viața. Istoricul moaștelor. Minunile. Acatistul. Paraclisul*. Carte tipărită cu binecuvântarea preasfințitului Părinte Galaction, episcopul Alexandriei și Teleormanului, București, Editura Sophia, 2009, p. 314 nu se face precizarea că „în ms. slav 151 B.A.R. (Secția manuscrise a Bibliotecii Academiei Române – București)” avem versiunea slavonă, lăsându-se impresia că ar fi un manuscris românesc.

⁷⁷ Vezi *Izvoare, originale și modele bizantino-slave în operele mitropolitului Varlaam*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXVIII, 1970, nr. 1-2, p. 140: „Dintre cuvântările hagiografice ale lui Varlaam sânt traduse după Damaschin Studitul următoarele: **Viața Sfântului Simeon Stâlpnicul**, a Sfântului Mucenic Dimitrie, a Sfântului Nicolae făcătorul de minuni, a Sfântului Teodor Tiron, a Sfinților Mucenici Gheorghe și Dimitrie (sic) etc.” Rostul acestui etc nu-l găsesc.

sinteza, în limba română, a rezultatelor la care ajunsese Emil Kalužniacki, editorul scrierii patriarhul Eftimie și autorul primului studiu fundamental asupra ei în slavistica internațională: *Zur älteren Paraskevalitteratur der Griechen, Slaven und Rumänen* în „Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch – historische classe” XXLI Band, Jahrgang 1899, Wien, 1899.

În această monografie de 93 de pagini, învățatul profesor de la Universitatea din Cernăuți a pus pe două coloane întregul text românesc din 1643 cu „Die einschlägigen Partien aus der ersten Form der erweiteren Redaction des Lebens der Paraskeva von Euthymius nach der Handschrift des Klosters Bisericani” [Părțile introduse **din prima formă a redacției amplificate a vieții Sfintei Paraschiva**, după manuscrisul mănăstirii Bisericani] făcând astfel anticipat **dovada indiscutabilă că opera Patriarhului Eftimie și nu ceea ce a rămas din ea în Damaschine a stat la baza traducerii din Cartea românească de învățătură**. Folosirea izvorului se oprea, după el, la învățăturile trase de autorul român, începând cu „Pentr-aceea și noi, iubii mei creștini, să ținem în minte lucrurile sventei aceștia” drept care nu mai pune textele pe două coloane.

Iulian Ștefănescu a înfățișat precum urmează, pe baza monografiei lui Emil Kalužniacki, variantele textului Patriarhului Eftimie:

„Scrierea lui Eftimie – cum constată editorul ei Kalužniacki (p. LXV-LXXXV) – ni s-a păstrat în patru redacțiuni, deosebite între ele numai prin oarecare interpolațiuni sau omisiuni, textul comun fiind păstrat în aceeași formă, doar cu variante neînsemnate:

a) **O redacție slavo-sârbească, pe care învățatul austriac o socotește drept cea primitivă**; e însuși textul publicat de el în ediția operelor complete ale lui Eftimie și analizat mai sus în prezentul articol (p. 57-59), unde e dat și titlul;

b) **O primă redacțiune amplificată** (mediobulgară), cu același titlu ca și precedentă, prezentând o lungă interpolație despre iubirea de săraci a sfintei [s.n.] și, la începutul cap. 3 și 7, un text întru câțva deosebit de cel al redacțiunii de mai sus;

c) **A doua redacție amplificată**, în care găsim aceleași particularități ca în cea precedentă; în plus, o lungă interpolație după sfârșitul cap. 6 (p. 72) sub titlul: **о свѣтѣ Петцѣ Цамблаково** [= despre Sf. Parascheva, de Țamblac] – sau într-unele manuscrise **Цамблаково** pur și simplu – reprodusă în ediția lui K[alužniacki] la p. 432-436, și alte modificări în text, menționate tot acolo, p. LXXVI, și următoarele. Titlul e același ca și al redacțiunii primitive plus adăusul: **къ концѣ же слова и како прѣнесена бысть въ славнѣю Гривскѣю. Сѣписано Григоріем Цамблаком** [Iar la sfârșitul cuvântării <se povestește> cum iarăși a fost adusă în slăvita țară sârbească. S-a scris de Grigorie Țamblac]. Majoritatea manuscriselor acestei redacțiuni au păstrat textul cu particularități fonetice slavorusești, câteva îl au cu particularități fonetice slavosârbești (p. CIII-CXX).

d) În fine, **o redacțiune prescurtată provenită din redacțiunea primitivă prin**

suprimarea aproape în întregime a epilogului, păstrarea numai a trei fraze din introducere și înlăturarea ici-acolo a unor cuvinte care păreau de prisos. Autorul acestor schimbări ar fi – după părerea lui K[alužniacki] – ierodiaconul Moisi din Budiml, sub îngrijirea căruia s-a publicat cartea de rugăciuni editată la Veneția în 1536 de Božidar Vuković, unde apare pentru prima dată **Vieța Sf. Parascheva în forma prescurtată, de care e vorba aici**. Acesta, ar fi după același K[alužniacki], originalul tuturor manuscriselor slave, care conțin redacțiunea în chestiune, precum și a unei parafraze neobulgare a ei, cunoscută cercetătorului austriac în trei copii.” [p. 59-60, sublinierile îmi aparțin]

Partea considerată de Emil Kalužniacki interpolare, despre iubirea de săraci a Sfintei, conține și alte amănunte care nu se află în textul editat în *Operele patriarhului Eftimie*: mersul la biserică și ascultarea Evangheliei, după care a săvârșit milosteniile ce au scandalizat pe părinți. Toată această parte absentă din versiunea socotită de el primitivă cât și din versiunea conținută în damaschine (care provine din prescurtarea primei versiuni) se află însă în *Cartea românească de învățătură*. Tocmai acest fapt stabilește clar originalul pe care s-a bazat Mitropolitul Varlaam și din care o copie – aceea publicată chiar de Emil Kalužniacki – se afla într-un manuscris de la mănăstirea Bisericani, pe care l-a mai găsit și înregistrat acolo Episcopul Melchisedec în *Notițe istorice și arheologice...*, p. 81-82⁷⁸. El va ajunge în *Muzeul Național de Antichități* ca ms. 1178, cum îl înregistra Emil Kalužniacki în studiul său citat (p. 119), atunci când și-a extras din el textul pus pe două coloane cu cel românesc. Cu acest număr îl înregistrează și A.I. Iațimirski în cunoscuta sa *Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библиотекъ*, Sankt Petersburg, 1905, p. 483-484⁷⁹. La el este nr. 155 din manuscrisele de la Muzeul de antichități. În prezent este ms. slav 309 B.A.R.⁸⁰.

În 1981, una dintre cele mai strălucite reprezentante ale puternicei confrerii de „vechiști” bulgari, cu importante contribuții ce privesc și cultura noastră (a descoperit recent în Biblioteca Patriarhiei Române încă două manuscrise copiate de Gavriil Uric și a înregistrat numeroase manuscrise de proveniență românească în colecția Pogodin, intrată în componența Bibliotecii din Petersburg a fostei Academii Imperiale de Științe, devenită „Saltâkov Șcedrin”)⁸¹ a adus la zi

⁷⁸ Episcopul Melchisedec nota: „Cartea este foarte uzată și ruptă” și că „sfârșitul de la *Vieța Sfintei Paraschiva* lipsește”.

⁷⁹ Citez după xerocopia integrală pe care mi-am făcut-o înainte ca acest exemplar, aflat în „*donăția Ioan Bogdan*” de la Biblioteca Fundației Universitare Carol I, să ardă în incendiul provocat intenționat în ziua de 22 decembrie 1989. În Biblioteca Academiei Române are cota II 2067.

⁸⁰ P.P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II. ediție îngrijită de Dalila Lucia Aramă și revizuită de G. Mihăilă. Cu o prefață de Gabriel Ștrempel, București, Editura Academiei Române, 2003, p. 53-54.

⁸¹ Klimentina Ivanova, *Български, сръбски и молдо-влахиски кирилски ръкописи в*

cercetarea vieții Sfintei Paraschiva, de unde o lăsase în 1899 Emil Kalužniacki⁸², demonstrând categoric prioritatea așa-numitei „prime redacții amplificate” asupra celei socotite de învățatul austriac primordială. În realitate, forma care reprezintă „Непосредствено авторската воля” – în mod nemijlocit voința autorului (p. 31) – este a textului păstrat în cea mai veche copie cunoscută acum, aceea din așa-numitul „Zografski sbornik”⁸³ și în actualul manuscris slav 309 B.A.R., cândva la Bisericiani.

După textul din *Sbornicul de la Zografu* eminenta specialistă bulgară a dat întâia versiune în bulgara actuală a formei primordiale prezentă și în cartea Mitropolitului Varlaam, versiune publicată în 1986 în volumul al 4-lea din marea ediție a moștenirii vechii literaturi bulgare, precum și în volumul *Търновска книжовна школа. Антология*, Sofia, Editura Universității „Sfântul Kliment al Ohridei”, 1996, p. 52-66 (alcătuitori Gheorghi Dancev și Nevjana Donceva-Panajotova). După această traducere și după originalul din manuscrisul atonit slavistul Gheorghiță Ciocoi ne-a dat o versiune românească la cererea Preasfințitului Ioachim Băcăoanu, episcop-vicar al Arhiepiscopiei Romanului și Bacăului.

Prima traducere în bulgara actuală aparținuse lui Vasil Sl. Kiselkov și s-a tipărit în seria de volume „Българска историческа библиотека”, Sofia, III, 1930, p. 204-217, însoțită de o amplă introducere (p. 190-203) la care ne-am referit și din care am citat. Textul tradus de Vasil Kiselkov este cel din ediția Emil Kalužniacki, inculsiv adaosul lui Grigori Țamblac, tipărit separat de Emil Kalužniacki la p. 437-450 ca lucrare aparte. În el este consemnată ducerea *сбирката на М.П. Погдин*, Sofia, Editura Academiei Bulgare de Științe 1981 (lucrare apărută sub auspiciile Institutului de literatură al Academiei Bulgare de Științe).

⁸² Klimentina Ivanova, *Житието на Петка Търновска от патриарх Евтимий. (Източници и текстологически бележки)* în „Старобългарска литература”, 8, 1981, p. 13-36. Acest amplu studiu debuta cu constatarea că „Viața Paraschivei de Eftimie al Târnovei este unica viață amplă (пространно) a sihastrei din Epivat, larg răspândită în lumea ortodoxă. Într-o formă sau alta ea a servit ca izvor scrierilor ulterioare grecești, românești, bulgare și sârbe închinat acestor sfinte, populară nu numai în Balcani, ci și la slavii răsăriteni”.

Cea mai veche „jitie” ajunsă până la noi, scrisă în grecește de un autor bizantin, Vasilik, s-a păstrat numai în traducere slavonă, iar aceasta într-un singur exemplar: în „Sbornicul lui Gherman” (denumire dată de Ioan Iufu), manuscris bulgar din 1359 de enormă importanță. Salvat și păstrat pe pământul Moldovei, luat de stăpânirea austriacă dintr-o mănăstire a Bucovinei ocupate în 1775 și dus la Cernăuți, acolo l-a studiat și a editat din el textul despre Sfânta Paraschiva Emil Kalužniacki. Ajuns în timpul celui de al Doilea Război Mondial la Dragomirna, în urma intervenției monahului Antonie Plămădeală, care a pus rânduială în manuscrisele aduse acolo, a fost transferat în Biblioteca Patriarhiei Române. Patriarhul Justinian a dăruit Bulgariei un microfilm integral, după care a fost editat în transcriere integrală de Elka Mirceva (vezi și p. 540, nota 41).

⁸³ Klimentina Ivanova, *Зографският сборник, паметник от края на XIV век*, în „Известия на Института за български език”, книга XVII, 1969, p. 121.

moaștelor Sfintei Paraschiva de la Târnovo, cucerită de Baiazid, la Vidinul încă liber, probabil la sfârșitul anului 1394 și începutul anului 1395. Iar după ce și Vidinul a fost cucerit, obținerea acelorași moaște de la Baiazid de către văduva cneazului Lazar, care le-a dus în Serbia. Traducerea dată acestui adaos de Vasil Kiselkov a fost reprodusă de câteva ori, ultima oară în antologia citată. O nouă traducere a dat Klimentina Ivanova în volumul patru al seriei de șapte volume și a fost reprodus recent în volumul Grigori Țamblac, *Opere alese*, alcătuit de Donka Petkanova, Sofia, 2010, p. 51-54. El a fost făcut accesibil și în românește, de data asta cu fidelitate față de original, de același eminent traducător și din aceeași inițiativă.

Acest adaos al lui Grigori Țamblac nu se găsește în manuscrisele slave de la noi, 151 B.A.R. (f. 86^v-97^v; vezi fila 94^v) și 309 B.A.R. (49-60^v; vezi fila 59^v, fila 60 a fost lipită invers: 60^v).⁸⁴

Prin urmare, în traducerea din *Cartea românească de învățătură avem însăși versiunea ieșită din pana Patriarhului Eftimie*.

Dar și aici avem de-a face cu aceeași foarfecă ce decupează, lăsând afară lungimile, retorica, și păstrând doar povestea. Tot începutul, specific retoricii eftimiene, care acopere în ediția Emil Kalužniacki aproape trei pagini (9 rânduri pe p. 59, integral paginile 60 și 61 și 12 rânduri de pe pagina 62) este sărit și se trece direct la biografia Sfintei, care în ediția citată este notată cu cifra II. Mai departe, din text sunt eliminate amănunte și tipica retorică hagiografică, precum și tot lungul sfârșit cu aducerea moaștelor la Târnovo (paragraful VI, paginile 69-72), precum și ultimele două paragrafe (VII și VIII, paginile 72-77), cu lunga adresare a autorului către Sfânta, în vorbire directă.

Din cele 15 pagini compacte ale ediției Emil Kalužniacki (din care putem socoti trei sau patru ocupate de variante, dar se adaugă „interpolarea”, de aproape o pagină, din versiunea amplificată), corespunzând celor fix 22 de pagini din ms. slav 151 B.A.R. (filele 86^v-97^v cu ultimele 6 rânduri) care a stat la baza ediției învățatului austriac, rămân doar cele **trei pagini și 14 rânduri** din *Cartea românească de învățătură*, urmate de restul de 24 de rânduri cu

⁸⁴ În volumul Grigori Țamblac, *Activitatea literară în Serbia* [în limba sârbă] publicat, ca nr. 12 în seria de 24 de volume conținând literatura sârbă, scos de Editura Prosveta din Belgrad, în nota de la p. 163 se dă informația greșită că cea mai veche copie s-ar afla în Zbornicul de la Zografu, 103 II 66, „de la mijlocul secolului XV”. Acest zbornic este de la sfârșitul secolului XIV și în textul de aici nu avem adaosul lui Grigori Țamblac. Cel mai vechi manuscris în care se găsește acest adaos este *Sbornicul lui Mardarie de la Rila* din 1483, de pe care l-a publicat I. Ivanov, în ediția a doua a cărții sale *Български старини из Македония*, ed. II, 1931, p. 433-436. În prima ediție, din 1908, l-a publicat la p. 136-140, după manuscrisul 103, II, r. 8, tot de la Zografu, care este într-adevăr din secolul XV (cum nota chiar I. Ivanov) și care a fost confundat de autorul notei cu cel din sec. XIV, cu cota 103 II 96.

învățăturile trase din povestire. În ele recunoaștem recursul la ultimul paragraf, din care a extras însă doar aceste trei rânduri: *СЛЫШАЛА КСИ И ВИЖДА И ПРИКЛОНИ ОУХО ТВОЕ ВЪ МЖЕ ОКО НЕ ВИДѢ И ОУХО НЕ СЛЫША И НА СРЪДЦЕ ЧЛОВѢКЪ НЕ ВЪЗЫДЕ, МЖЕ ОУГOTOBA BOГЪ ЛЮБЕЦІИМЪ КГО*. Dar este schimbată adresarea directă în „Pentr-aceea au dobândit binele acela carele nice ochi de om l-au vădzut, nice urechi l-au audzit, nice la inima omului au intrat”.

Existența, în momentul de față, a versiunii românești inițiată de P.S. Ioachim și datorată domnului Gheorghii Ciociei face posibilă, oricui dorește, o comparație între opera Mitropolitului Varlaam și izvorul ei târnovean.

Semnalăm în Biblioteca Academiei Române manuscrisul românesc 5023, copiat înainte de 1683 (când avem una din însemnările de pe el), în care găsim cazanii, omilii și vieți de sfinți, conform catalogului întocmit de Gabriel Ștrempel. Prima este chiar *Viața Sfintei Paraschiva*, urmată de a *Sfântului Dimitrie*, a *Sfântului Nicolae* și a *Mariei Egipteanca*. Există și *Sfinții Petru și Pavel*. Examinând acest manuscris am constatat că traducerea *Vieții Sfintei Paraschiva* este independentă de textul din *Cartea românească de învățătură* și are la bază versiunea fără părțile socotite de Emil Kalužniacki interpolate. Textul acestei traduceri vechi se cere studiat în viitor.

Nu putem încheia comentariul nostru la versiunea românească a *Vieții Sfintei Paraschiva* dată de Mitropolitul Varlaam fără a constata că acest mare cărturar și scriitor bisericesc al românilor a avut cunoștință de opera celui despre care savantul grec contemporan Anton Emil Tahiaos scria, nu demult, că „l'on pourrait sans exagération appeler la plus illustre figure des lettres slaves du XIV-e siècle”⁸⁵. Am făcut dovada *folosirii* ca izvoare a două dintre scrierile sale, aduse absolut toate la nord de Dunăre, puțină vreme după scrierea lor, și prezente aici în copiile cele mai vechi și mai bune.

Nu putem crede că deschizând manuscrisul lui Gavriil Uric, actualmente 164 B.A.R., Sfântul Ierarh Varlaam s-a mulțumit să citească doar scrierile lui Alexandru Monahul și Grigorie Monahul și prezbiterul de la Marea Biserică a Moldovlahiei, aflate una la început și cealaltă la sfârșit, când aici se mai aflau jitiile și panegiricele închinete de Patriarhul Eftimie lui **Ioan de la Rila**, **Ilarion Episcopul Moglenei**, **Sfântului Mihail Oșteanu din Potuca**, **Sfântului Ioan Episcopul Polibotului**, **Sfintei Mucenițe Nedelea** (Sfânta Duminecă), adică 5 din cele 8 creații ale Patriarhului Eftimie! În celălalt sbornic, din 1441 (acum B.A.R. 165) se găsea *Viața și traiul precuvioasei maicii noastre Filofteia*.

Cu *Viața Sfintei Paraschiva* și *Panegiricul Sfinților Constantin și Elena*,

⁸⁵ A.E. Tahiaos, *Le culte de Saint Constantin...*, în vol. cit., p. 81.

folosite indiscutabil ca izvoare, dar găsite prin alte manuscrise și folosite în cartea sa, avem opera hagiografică completă a Patriarhului Eftimie!

Este prin urmare cazul să considerăm că arta de hagiograf a celui mai mare hagiograf român s-a nutrit și dintr-a celui mai mare hagiograf bulgar. În orice caz, numele acestuia se cere așezat alături de ale lui Damaschin Studitul și Kiril Trankvilion-Stavrovețki, chiar dacă opera sa era cu secole mai veche, ca și, de altfel, *Omiliarul patriarhal*. Odată cu aceasta trebuie recunoscută partea **culturii bulgare** (prin mijlocirea căreia a obținut și versiunea slavonă a *Comorii* lui Damaschin Studitul), alături de cea **bizantină, neogreacă și ucraineană** în sinteza realizată de Mitropolitul Varlaam.

* * *

În *Viețile Sfinților*, volumul I, cu lunile septembrie-decembrie, tipărit la Iași în 1682, **Mitropolitul Dosoftei** a consacrat un text amplu Sfintei Paraschiva (o pagină întreagă în ed. Rodica Frențiu, Cluj, 2002, p. 67-68) spre deosebire de Simeon Stâlpcul, care nu are decât 5 rânduri, trecute cu mici intervenții de formulare în *Mineele* de la Buzău și Râmnic și de acolo ajunse până în cele de azi. *Textul despre Sfânta Paraschiva*, așa cum a atras atenția Scarlat Porcescu în 1956, *incepe chiar cu amintirea marelui eveniment al aducerii moaștelor în Moldova*, fapt neobservat de episcopul Melchisedec (vezi p. 88). *Acest eveniment – presupune același cercetător – Mitropolitul Varlaam nu l-a consemnat deoarece încheiase predica despre Sfânta Paraschiva înainte de a fi avut loc aducerea moaștelor, și a rămas a fi trecut doar în gravură*.

„Într-aceasta dzi – citim însă la Mitropolitul Dosoftei – pomenirea preacuvioasei maicii noastre Parascheviei, carea au adusu-o răpăosatul în bună credință, **Ioan Vasilie vouăvodă (sic!)**, **Domnul de Țara Moldovei**, în dzilele domniei-sale, din Țarigrad, cu mare nevoință și cheltuială nenumărată. S-au aședzat svintele ei moștii în slăvita sa besearică, la Трн ГФТЛН, în Iași, în strana cea mare. [...] Și petrece și până astădz svântul ei trup neputred, plin de tot mirosul cel scump, de să împle sufletul omului de bucurie sufletească, sărutându-le aceale svinte de Dumnedzău cinstite moștii.

Dintr-o palmă a svinții[i] sale iaste la svânta episcopie la Roman o bucăța și la Buciulești un deaget adus din Țarigrad de Dumitrașco Logofătul, precum mi-au spus Iordachi spătariul la masa Dabijii Vodă, Dumnedzău să-i pomenească. Și eram eu un smerit Dosoftei episcop la acel svânt scaun, la Roman. Ș-am adeverit c-am vădzut de multe ori svintele moștii sărutându-le și slujind cu săborul, acmu în dzilele noastre, precum dzăce: *РАСТААСА ЗЕМЛА И ВЪСН ЖИВЪШТІН НА НЕИ*, că „Pământul să roade și să schimusească”, în toți veaci schimbându-să, până la premeneala cea de Apoi, când va-nnoi Dumnedzău fața pământului. Aceluia slava și putearea în veaci. Amin.”

Mitropolitul Dosoftei nu a rămas la cele din cartea predecesorului, ci a folosit la rândul său scrierea lui Eftimie al Târnovei, din care ia toată istoria aducerii moaștelor la Târnovo, omisă cu totul de Varlaam. Transcrie chiar momentul întâmpinării moaștelor de Ioan Asan II: „Ieșind cu mare și împărăteasca litie, cu păstorul și cu clirul și cu nărod mare, cu lumini și tămâi și cu de toată cinstea. Și pusără pre Sfinția sa în besearică de-au stătut mulți ai într-acel veac, de pre-atunci când țineau creștinii locurile pe-acolo”. După care continuă cu cele de mai sus.

Nu avem deci un sinaxar de câteva rânduri, ci o nouă scriere în limba română închinată Sfintei Paraschiva, după aceea a predecesorului în scaunul de la Iași. Ea trebuie înregistrată ca atare, fără a uita însă că în cultura română este a treia.

Prima a fost scrisă după cum aminteam, în limba greacă, de Matei din Pogoniana (Epir), mitropolit al Mirelor Lichiei (demnitate pur onorifică, acordată în 1605 de Patriarhia ecumenică), venit pe pământ românesc prin 1602, după ce fusese protosinghel și arhimandrit al Patriarhiei din Constantinopol și peregrinase destul de mulți ani în Rusia, Polonia și Moldova. Stabilizat la Mănăstirea Dealu, unde a fost numit de Radu Șerban (1602-1611) egumen, și unde probabil și-a găsit sfârșitul în 1624 (anul nașterii sale nu este cunoscut), a îmbogățit cultura română cu câteva scrieri: cu singura cronică, în versuri, a celor petrecute în Țara Românească între 1602 și 1618, tradusă și integrată în *Letopisețul Țării Românești* pe vremea lui Matei Basarab⁸⁶; cu a doua scriere parenetică, de data asta în versuri neogrecești, adresată domnului Alexandru Iliș⁸⁷; cu o «Acolutie» a Sfântului Grigore Decapolitul în a cărei prefață avem

⁸⁶ Cf. Dan Zamfirescu, *Matei al Mirelor și Letopisețul Cantacuzinesc*, în *Studii și articole de literatură română veche*, București, Editura pentru literatură, 1967, p. 184-204, și Dima M. Dumitru, *Mitropolitul Matei al Mirelor și importanța operei sale pentru români*, în „Studii teologice”, anul XVIII, 1966, nr. 7-8, p. 408-419.

⁸⁷ Cronica în versuri și Sfaturile către Alexandru Iliș, care au cunoscut în spațiul neoeleonic mai multe ediții, împreună cu poemul lui Stavrinos despre vitejiile lui Mihai Viteazul, au fost editate prima oară de A. Papiu-Ilarian în *Tesaur de monumente istorice pentru România, atât din vechiu tipărite cât și manuscrise, cea mai mare parte străine. Adunate, publicate cu prefațiuni și note ilustrate de A. Papiu-Ilarian*. Tomul I, București, 1862, p. 327-384: *Istoria celor petrecute în Țara Românească începând de la Șerban Voevod până la Gavriil Voevod. Compusă de preasfințitul între arhieriei Mitropolitul Mirelor, domnul Matei din Pogoniana*. Se reproduce ediția publicată în 1785 la Veneția de Nicolaos Glykys din Ioanina. De la pagina 353 înainte: *Aici scriem oarecare consilii ce am dat prealuminatului domn Ion Alexandru (Iliș), când se afla în scaunul domnesc*.

Volumul din seria *Cronicile medievale ale României*, care urma să cuprindă și aceste texte editate și traduse de Alexandru Elian, n-a mai văzut lumina tiparului și nu se știe ce s-a întâmplat cu manuscrisul. În 1969 împreună cu G. Mihăilă am hotărât să includem în antologia noastră *Literatură română veche*, câteva fragmente, într-o nouă versiune românească după aceea dată de A. Papiu-Ilarian. Ea a fost realizată de soții Rita și Eugen Dobroiu (*Literatură română veche*, 1402-1647). Introducere, ediție îngrijită și note de G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, vol. II, București,

iarăși o pagină din istoria țării, despre incursiunea dezastruoasă a principelui Transilvaniei Gabriel Bathory descrisă și într-o formă de sine stătătoare a prefeței la acolutie⁸⁸; în sfârșit, această Βλοκ και πολιτεία τῆς οσίας μητρος ημών Παρασκευῆς τῆς νεας [Viața și petrecerea cuvioasei maicii noastre Paraschiva cea nouă], careia Iulian Ștefănescu i-a închinat studiul său magistral.

În acest studiu, ocupându-se și de *Sinaxarele* în care a circulat la noi *Viața Sfintei Paraschiva*, Iulian Ștefănescu ajungea la următoarele rezultate:

1. *Sinaxarul Sfintei Parascheva din prologurile, antologhioanele și mineele slave*, întrebuințate în bisericile românești până în veacul 17. E același text ca cel publicat de K. în *Zur älteren Paraskevaliteratur*, p. 52-54. Citez ca reprezentând acest text următoarele manuscrise, toate din B.A.R. fond slav: a. cu fonetică slavo-sârbească: nr. 287 fost al Muzeului de Antichități; nr. 131, f. 49-50, începutul sec. 15 (descriș de A.I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 438); b. cu fonetică mediobulgară; nr. 320, fost al mănăstirii Neamțu; nr. 70, f. 97-98^v sec. 15 (descriș de A.I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 680); nr. 256, fost al Muzeului de Antichități; nr. 324, f. 213-214, sec. 15 (descriș de A. I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 399); nr. 46, f. 50-52; sec. 15 sau 16 (descriș de A.I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 162); nr. 54, f. 138^v-140^v, sec. 17 (descriș de A.I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 172).

2. *Sinaxarul Antologhionului mediobulgar* tipărit la Câmpulung la 1643, f. 59^v, identic cu cel al Antologhionului slavonesc de la Lemberg 1632, f. 99.

3. *Sinaxarul slavonesc al Sf. Parascheva din ms. 584 din B.A.R.*, fond slav, f. 75-78^v, sec. 18. Același text continuat cu istoricul translațiunilor moaștelor sfintei până la aducerea ei la Iași (1641) în «Dimitrie al Rostovului» Книга житіи свѣдѣтъхъ volumul pe septembrie, octombrie și noiembrie, f. 192-193 (versiunea lui Dimitrie e tradusă în românește în *Viețile sfinților din luna octomvrie*, Mănăstirea Neamț, 1809, f. 71).⁸⁹

În grecește, în afară de versiunea pomenită mai sus în text, au mai circulat în Principatele Române: 1. *Sinaxarul acolufiei Sf. Parascheva din Epivates...*, București, 1692, p. 22-27 (despre ea voi vorbi cu alt prilej); 2. *O Vieță manuscrisă* azi necunoscută despre care ni se spune în prefața ediției din Iași 1817 a acolufiei grecești citată în această notă mai sus sub, numărul I, că fusese adusă în țară de la Muntele Athos și se zice că fusese alcătuită de ieromonahul Rafail Guriotul de la Schitul Sfintei Ana

Editura tineretului, 1969, p. 234-248). Un volum care să adune la un loc toate aceste scrieri ale cărturarului grec, al cărui nume stă alături de al sârbului Gavriil Protul cu a sa *Viața lui Nifon* printre străinii cărora cultura română le este datoare, se lasă încă așteptat.

⁸⁸ Această parte introductivă la *Slujba pentru Grigore cel Mare Decapolitul, lucrată și scrisă de către Matei, smeritul Mitropolit al Mirelor* a fost publicată, în original și traducere, de N. Iorga în *Manuscrise din biblioteci străine relative la istoria românilor. Întâiul memoriu*. Extras din „Analele Academiei Române”, Seria II, tom XX. Memoriile Secțiunii istorice, București, 1898, p. 45-51, iar scrierea independentă în cel de-al doilea memoriu (A.A.R., tom XXI, 1899), p. 7-24.

⁸⁹ În realitate toată istoria peregrinării moaștelor, începând de la Ioan Asan II până la Vasile Lupu, și nu doar aducerea lor în Moldova este adăugată de Dimitrie al Rostovului în cartea sa. Textul din ms. slav 584 B.A.R. se oprește la așezarea moaștelor în biserica de la Târnovo având hramul Sfinții Petru și Pavel, unde se spune că a făcut multe minuni.

(p. α). Tot acolo mai jos (*ibid.*) ni se spune că această Vieață a Sf. Parascheva pune nașterea acesteia pe la 1150.

Lipsa de spațiu mă împiedică să vorbesc și despre versiunile românești. Mă mărginesc numai să spun că actualul sinaxar românesc oficial al Sfintei Parascheva este traducerea sinaxarului grecesc menționat mai sus la numărul I, urmată de unele texte privitoare la mutarea moaștelor Sfintei de la Constantinopol la Iași (*Mineiul pe octombrie*, ed. Sf. Sinod, București, 1908, p. 200-203).

Mai înainte de a completa, fie și după 79 de ani, lacuna din studiul lui Iulian Ștefănescu privind sinaxarele versiunii românești, să începem prin a constata că alcătuitoarea *Cazaniei* de la Dealu, care au eliminat *Mucenicia lui Ioan cel Nou*, au lăsat însă *Viața Sfintei Paraschiva*. Prin tipăritura lor s-a răspândit astfel, încă din 1644, și în Țara Românească versiunea accesibilă, și nu aceea neogreacă a lui Matei al Mirelor. Ea va fi urmată de preluarea în sinaxare a ceea ce dăduse Mitropolitul Dosoftei.

Versiunea din 1908 a *Mineiului* pe octombrie este a cincea în limba română. Cea dintâi, aparținând Mitropolitului Varlaam, a fost preluată în 1644 în *Cazania* de la Dealu și în 1699 în *Chiriadromionul* de la Alba Iulia; a doua, a Mitropolitului Dosoftei, a devenit a treia în forma reprezentată de sinaxarul introdus prima oară în *Antologhionul* de la Râmnic tipărit de Antim Ivireanul în 1705, apoi în cel de la București în 1736, de unde a fost preluat în cel de la Râmnic din 1737 și de aici în *Mineiul* pe octombrie tipărit la Râmnic în 1776 de episcopul Chesarie. A patra a fost traducerea de la Neamțu a celor scrise de Dimitrie al Rostovului în *Viețile Sfinților*, volumul I din 1689.

Marele Mitropolit al Rostovului (dec. 1651 – 28.X.1709) din timpul lui Petru cel Mare, în primul volum din *Viețile Sfinților* (pentru lunile septembrie, octombrie și noiembrie), tipărit la Kiev în 1689, a scris, după Grigori Țamblac, despre peregrinările moaștelor (nu fără unele erori) completând istoria acestor peregrinări cu aducerea lor în Moldova:

„Iar după multă vreme, credinciosul între împărați Ioan Asan, craiul românesc și bulgăresc (la Dimitrie: *краль Болгарскій и Сервскій*), aflând unde se află făcătoarele de minuni, sfintele moaște ale cuvioasei Parascheva, și trimițând pe fericitul Marcu Mitropolitul bulgarilor, cu mulți episcopi și preoți, au adus cinstitele moaște în pământul bulgăresc, în prea slăvita cetate Târnova, și le-au pus cu cinste în biserica sa cea împărătească. Unde stând neschimbate, izvorau multe tămăduri celor ce cu credință alergau la ele. Iar după vreme multă, când cu slobozirea lui Dumnezeu au stăpânit turcii împărăția grecească, împreună cu cea bulgărească; mai ales în zilele lui Selim, al doilea împărat turcesc cu același nume; – atunci împăratul Selim, răpind cu războiu cetatea Târnovului, a luat împreună cu alte podoabe bisericesti și împărătești și aceste cinstite moaște ale cuvioasei Parascheva, și le-a dus în Constantinople, așezându-le în palatul său (*s.n.*). Dar nu s-a ascuns acel

mărgăritar de mult preț; căci prin minuni de tot felul, nu numai pre creștini, ci și pre mulți dintre turci i-a adus la închinare. Deci, s-au turburat turcii de aceasta și temându-se ca nu cumva să se lățească credința mai mult; iar mai ales pentru osârdia și grijirea creștinească, a dat aceste sfinte moaște creștinilor din Constantinople; cari le-au pus cu cinste în biserica patriarhicească. Iar după aceea (*не скоро* = nu repede, omis de traducător), dreptcredinciosul Vasile Voevod și domn al Moldovei, luând înștiințare despre moaștele sfintei cuvioase Parascheva, dorea cu osârdie ca să le aducă de acolo cu cinste într-o a lui dreptslăvitoare domnie. Iar Domnul cel laudat întru sfinții săi, vrând ca și pre pământul românesc să proslăvească pre cuvioasa sa, a ajutat dorinții voevodului (*хотя и тамо прославити прп(д)внүю свою, желанію его споспѣ-шествово*), și a pus aceasta în inima prea sfințitului patriarch al Constantinoplei Kir Partenie; încât, cu sfatul sfințitului său sobor, și cu învoirea altor preasfințiți patriarhi, cinstitele moaște ale cuvioasei maicii Parascheva le-a trimis drept-credinciosului domn Vasile Voevod, după osârdnica lui dore, cu toată părinteasca sa binecuvântare, prin trei preasfințiți Mitropolii: Ioanichie al Iraclei, Partenie al cetății lui Adrian și Theofan al Paleopatriei; și le-au adus în pământul Moldaviei, în cetatea scaunului său, care se numește Iași. Unde s-au așezat în biserica sfinților trei Ierarhi, cu toată cinstea cuvenită, cu multă veselie și bucurie a tot ținutul Moldaviei, în anul întrupării Domnului nostru Iisus Christos 1641, în luna Octomvrie în 14 zile.” [Care sfinte moaște și până astăzi se află în Iași. Adaos al traducătorului.]

Nouă ani după tipărirea la Kiev a primului volum din *Ceti-mineiul sau Viețile sfinților* lui Dimitrie al Rostovului apare în 1698, la Buzău, primul set de minee cu text parțial în limba română, între care sinaxarele. În cel pentru luna octombrie, ziua 14 găsim: „Într-această lună, 14 zile, A Sfinților mucenici Nazarie, Ghervasie, Protasie și Kelasie. Și a Preapodobniciei Maicii noastre Paraschevii”. Dar nu are sinaxar, precum ceilalți, iar la f. 209^v sunt introduse două stihiri, cu însemnarea pe românește: *Stihirile prepodobniciei*, Glas I, podobia „*нѣныхъ чинувъ*”. Care însă este în slavonă.

Cel dintâi *Antologhion* tipărit, cu sinaxare în limba română, este cel din 1705 de la Râmnic și are textul următor:

„Aceasta sfântă Parascheva era den Țara sârbească, dentr-un oraș ce să chiamă Epivat, aproape de cetatea Kalikratiei. Den părinți creștini de la carii deaca s-au dus cătră Dumnezeu, cu nevoie au urmat viața îngerească, lăsând rudele și neamurile și toate cele den lume și la pustie au ajuns. Întru carea cu tăcere, cum ai zice îngerește viață netrupească au petrecut, cu postul și cu priveghiare trupul omorându-și. Hrânindu-se cu erbile ce să făcea acolo, încă și de acélea câte puțin și prost, foarte de cătră sară, și nu de sațiu. Așijderea și apă. Că hrana ei și băutura ei îi era lacrimile și neîncetatele rugăciuni. Și de ger și de zăduf fiind topită, căuta cătră singur cela ce poate să mântuiască de împuținarea sufletului și de vifor pre cei smeriți cu inima. Și așa viață cu fapte bune strălucind și mintea cu simțurile curățindu-și, le-au făcut pururea a petrece sus și de cele pământești de niciuna nu să lipia nicidecum.

Și a sa prestăvire mai nainte știindu-o, au lăsat pustia și au venit la Țarigrad și încungiurând sfintele locuri de acolo și puțin petrecând, s-au dus la moșia sa în Kalikratia și acolo s-au dat fericitul său suflet în mâinile lui Dumnezeu celui viu. De la carele cunună neputredă s-au învrednicit a lua. Și au proslăvit Dumnezeu moaștele Sfintei cu faceri de minuni. Că cei bolnavi și cei îndrăciți tămăduire dobândiia atingându-se de sicriul moaștelor ei.”

În cele două *Antologhioane* următoare, de la București (1736) și de la Râmnic (1737) avem următoarea situație:

În cel de la București, la 14 octombrie găsim inserat numele Sfintei Paraschiva după al sfinților mucenici Nazarie, Ghervasie, Protasie și Chelasie și al preacuviosului Cozma, aghiopolitul și poeticul, Episcopul de la Maiuma. Apare în forma „Paraschiva cea nouă”. Toate cântările sunt mai departe în slavonește, dar găsim din nou sinaxarul în limba română.

În *Antologhionul* din 1737 de la Râmnic se adaugă după numele celor pomeniți și al Sfintei Paraschiva cuvintele: „a căriia slujbă s-au așăzat după slujba mucenicilor”, iar *slujba Sfintei Paraschiva este așezată osebit, pe filele 79^v-86^r, așa cum Antim a procedat întâia oară în 1709 cu Antologhionul grecesc tipărit la Târgoviște, dar aici găsim, sub un mare frontispiciu, cu gravură reprezentând-o pe sfântă înconjurată de gravuri mai mici, cu scene din viața ei, pe amândouă părțile și dedesubt. În total sunt 9 care imită pe cele din Cartea românească de învățătură, dar acolo scenele sunt și deasupra reprezentării sfintei. Cu toate și acolo sunt 9, dar nu au fost copiate de cei ce au realizat gravura de la Râmnic. Toate cântările sunt de data asta în românește, iar sinaxarul de la fila 84^r este același ca în *Antologhionul* de la București, doar cu „s-au usebit spre cele dumnezeiești” în loc de „deaca s-au dus către Dumnezeu”, și „slăbirea” în loc de „împuținarea” sufletului.*

Aceste două modificări le întâlnim și în sinaxarul din *Mineiul* de la Râmnic pentru luna octombrie, indicând locul de unde a fost preluat textul de către Episcopul Chesarie, o dată cu cântările slujbei.

În volumul pe luna octombrie din noua ediție îngrijită de părintele Ioanichie Bălan și tipărită la Mănăstirea Sihăstria a fost părăsit textul lui Dimitrie al Rostovului și adoptat textul oficial din *Mineiul* din 1908. La fel s-a procedat atunci când în anul 2003, Editura Biserica Ortodoxă din Alexandria a publicat impunătorul și extrem de utilul volum *Viețile sfinților de peste tot anul. După sinaxarele din Minee, Triod și Penticostar. Se tipărește cu bincuvântarea Preasfințitului părinte Galaction, Episcopul Alexandriei și Teleormanului*, care a fost reeditat în 2006. Acest text este versiunea românească a celui tipărit în 1692 la București de Antim Ivireanul și aparține lui Meletie Sirigul.

În ultima variantă a *Vieții Sfintei Paraschiva*, aceea din mineele noastre actuale, în legătură cu istoria aducerii moaștelor în Moldova, se reproduce pentru prima oară din *Istoria Imperiului Otoman* a lui Dimitrie Cantemir informația că istoria strămutării moaștelor la Iași (dar numai aceasta) a fost transpusă în imagini pe pereții interiori ai mănăstirii Trei Ierarhi⁹⁰. Cum pictura de aici a fost distrusă la restaurarea nefericită a lui Lecomte de Nouy, din ea nu s-au păstrat decât niște figuri decupate, departe de importanța și dimensiunea celor din ctitoria lui Neagoe Basarab de la Curtea de Argeș⁹¹.

Din fericire, mărturia marelui domn și cărturar este confirmată în 1885 de Episcopul Melchisedec Ștefănescu în monumentala sa carte deja citată, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 monastiri și biserici antice din Moldova de Melchisedec, Episcopul Romanului*, publicată la București în Tipografia cărților bisericești, carte ce reprezintă, sub acest titlu modest, **primul efort de a face recensământul valorilor scăpate din urgia vremurilor**. La data aceea printre ele se număra și biserica Trei Ierarhi.

În paginile rezervate mănăstirii Trei Ierarhi din partea a doua a cărții: *Monastirile și bisericile din Iași și din prejmene* (p. 169-238), găsim aceste rânduri:

„În biserica Sântilor Trierachi sânt depuse moaștele Santei Paraskevei, aduse de la Constantinopole de Vasile Voievod în an 1641 și depuse în noua sa mănăstire. Istoricul aducerii sântelor moaște se cetește în inscripția ce este pe o lespede mare de marmură, așezată sub racla cu moștele. *Eară pe perete este zugrăvită parada cu care s-au primit în Iași, santele moaște de către domnul, cler, boier și popor*. Eată inscripția”.

Urmează textul slavon al inscripției, pentru prima oară publicat și însoțit de traducere de Episcopul Melchisedec. Ea a fost preluată, cu foarte puține schimbări, în textul sinaxarului din 1908.

Editarea și traducerea inscripției este urmată de comentariul în care Episcopul Melchisedec – cel dintâi istoric al confruntării Ortodoxiei românești

⁹⁰ Vezi acum *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții othman[n]ice de la primul început al neamului, adusă până în vremurile noastre. În trei cărți*. Prefața traducerii românești de acad. Virgil Cândea. Traducerea românească și indice de Dan Slușanschi. Versiune românească în ediție princeps, București, Editura Paideea, anul 2010, volumul II, p. 184.

⁹¹ Paul de Alep nu le-a remarcat. Vezi *Călători străini despre Țările Române*, vol. 6, București, Editura științifică și enciclopedică, 1976, *Partea I. Paul de Alep*. Îngrijit de M.M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, p. 46-50. Vezi acum despre această sursă capitală și pentru istoria românilor volumul *Relations entre les peuples de l'Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVIIe siècle. Macaires III Ibn al Za'im et Paul d'Alep*. Actes du Ier Colloque international le 16 septembre 2011., Bucarest. Textes réunis et présentés par Ioana Feodorov, Institut d'études sud-est européennes de l'Académie Roumaine, București, Editura Academiei Române, 2012.